

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:

типологія, семантика, модальність, методологія

Хрестоматія

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:

типологія, семантика, модальність, методологія

Хрестоматія

Суми
Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка
2025

УДК 811.161.2'367(082.2)

Друкується згідно з рішенням
вченої ради
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(протокол № 8 від 24 лютого 2025 року)

Рецензенти:

В. А. Василенко, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

Н. І. Кириленко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Синтаксис української мови: типологія, семантика, модальність, методологія : хрестоматія / упор. **В. Герман**. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2025. 161 с.

У хрестоматії подано наукові розвідки В. Герман, матеріали кваліфікаційних та інших досліджень здобувачів, здійснених під керівництвом В. Герман, у яких систематизовано актуальні аспекти синтаксису простого й складного речень, охоплено царину типології, семантики, модальності речення, методики навчання синтаксису української мови в 9 класі.

Хрестоматія адресована науковцям, викладачам, учителям, студентам, усім, хто цікавиться синтаксисом української мови.

УДК 811.161.2'367(082.2)

ISBN

© В. Герман, 2025
© СумДПУ імені А.С. Макаренка

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО АВТОРА	5
РОЗДІЛ 1 СИНТАКСИС ПРОСТОГО ТА ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕНЬ	7
1.1. Словосполучення: дискусійні питання сучасного синтаксису	7
1.2. Словосполучення: науково-методичні коментарі	14
1.3. Питальна модальність у новелах В. Стефаніка	21
1.4. Структурно-семантичні типи питальної модальності в есе Сергія Жадана	25
1.5. Проблемні питання синтаксису неповних речень: методична пам'ятка студенту	29
1.6. Дискусійні підходи до питання однорідності присудків	33
1.7. До питання про статус узагальнювального слова при однорідних членах речення	37
1.8. Граматико-семантична й структурно-образна багатоаспектність вставлених конструкцій у мовотворчості І. Франка	42
РОЗДІЛ 2. СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	56
2.1. Генеза складносурядного речення	56
2.2. Диференційні ознаки складнопідрядних речень із підрядними означальними	62
2.3. Реалізація допустових семантико-синтаксичних відношень у складносурядних реченнях	66
2.4. Допустові семантико-синтаксичні відношення в складнопідрядному реченні (на матеріалах наукових праць І. Франка)	78
2.4.1. Вербалізація власне-допустового значення	79
2.4.2. Граматичні особливості невласне-допустового значення	83
2.4.3. Семантико-синтаксичні типи допустових відношень	91
2.5. Безполучникові складні речення – репрезентанти фольклорного дискурсу	97
2.6. Складне синтаксичне ціле: до питання теорії	105
2.7. Особливості дослідження складного синтаксичного цілого в українському мовознавстві	114
2.8. Поліпредикативні синтаксичні структури з послідовною підрядністю в науковому дискурсі І. Франка: структурно-функціональний аспект	118
2.9. Дискусійні погляди мовознавців на природу багатокомпонентного складного речення (БкСР)	129
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА МАТЕРІАЛІ МОВОТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА	134
3.1. Тренувальні вправи для 9 класу на тему «Вставлені конструкції» (на матеріалі творчості І. Франка)	134
3.2. Система вправ для 9 класу на тему «Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю» (на матеріалі творчості І. Франка)	139
3.3. План-конспект уроку для 9 класу на тему «Вставлені слова, словосполучення й речення» (на матеріалі художніх і публіцистичних творів І. Франка)	149
3.4. План-конспект уроку для 9 класу на тему «Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю» (на матеріалі творчості І. Франка)	153
3.5. План-конспект уроку для 9 класу «Складнопідрядне допустове речення» (на матеріалі творчості І. Франка)	157

СЛОВО ПРО АВТОРА

ГЕРМАН ВІКТОРІЯ ВАСИЛІВНА
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри
української мови і літератури,
Відмінник освіти України

Коло наукових інтересів В.В. Герман – проблемні питання синтаксичної організації речення, мовна культура, риторична культура, медіакультура, стилістика, соціолінгвістика. Основні фахові курси: «Сучасна українська літературна мова», «Фахова українська мова», «Риторика», «Типологія помилок», «Культура української мови вчителя та стилістика». Автор понад 140 наукових і методичних монографій, посібників, статей.

Досвід роботи: 1990-1993 рр. – учитель української мови і літератури Сумської класичної гімназії; з 1993 р. – Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (1993-1999 – асистент, 1999-2002 рр. – старший викладач, 2002-2008 – завідувач кафедри української мови; 2008-2014 рр. – заступник директора з навчальної роботи Інституту філології; 2014-2015 рр. – проректор з навчально-виховної роботи; 2015-2018 рр. – доцент кафедри української мови; 2018-2024 рр. – доцент кафедри української мови і літератури; з 1.09.2024 – завідувач кафедри української мови і літератури.

Гарант освітньо-професійної програми Середня освіта (Українська мова і література. Зарубіжна література) першого рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань А4 Освіта / Педагогіка. Учасник проекту «Вивчай та розрізняй інфомедійна грамотність» (за підтримки міжнародної ради наукових досліджень та обмінів IREX, посольств США та Великобританії, Академії Української преси, МОН України), Міжнародного освітнього гранту № EG/U/22/01/04 від International Historical Biographical Institute (Dubai – New York – Rome – Jerusalem – Beijing), за результатами якого присвоєно кваліфікацію «Міжнародний вчитель/викладач». Науковий консультант МАН, голова журі із захисту науково-дослідницьких робіт МАН. Член Наукового товариства імені Шевченка, лабораторії «Академічна культура дослідника», Ресурсного центру професійного розвитку вчителя, Регіональної філологіно-краєзнавчої лабораторії. У 2002-2008 рр. –

головний редактор фахового збірника «Філологічні науки». Член Національної комісії зі стандартів державної мови (робоча група з підготовки пропозицій щодо формування переліку сіл, селищ, міст Сумської, Харківської, Луганської областей, назви яких не відповідають стандартам державної мови).

За вагомий внесок у розвиток освіти і науки, багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, ефективну роботу з підготовки слухачів і переможців МАН, якісну підготовку студентів-переможців Міжнародного конкурсу ім. П. Яцика нагороджена Нагрудним знаком «Відмінник освіти», Знаком Міністерства освіти і науки України за педагогічну діяльність «Софія Русова», Почесною грамотою Національної академії педагогічних наук України, численними грамотами Департаменту освіти і науки Сумської облдержадміністрації, міської ради, ректора. Занесена на дошку пошани університету «Кращі імена». Має заслужену повагу, довіру й авторитет у колег, студентів та педагогічної громадськості Сумської області.

РОЗДІЛ 1

СИНТАКСИС ПРОСТОГО ТА ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕНЬ

Вікторія Герман

1.1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО СИНТАКСИСУ

(Українське мовознавство. Харків: Цифра Прінт, 2012. Вип. 42/1. С. 73-78)

У статті розглядаються дискусійні питання сучасного синтаксису, пов'язані зі словосполученням як синтаксичною одиницею, – об'єкт, синтаксичний ступінь синтаксичного зв'язку компонентів тощо. Висвітлюються граматичні, функціональні, структурні та семантичні особливості словосполучення.

Ключові слова: *словосполучення, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення, ступінь семантичного злиття компонентів.*

У сучасному українському мовознавстві тривають дискусії щодо багатьох питань, пов'язаних з основною синтаксичною одиницею, оскільки не усталилося єдиного розуміння й трактування цього поняття. Суперечливі питання зумовлені винятковою мовною і мовленнєвою розгалуженістю та складністю цього синтаксичного явища. Але послідовно виділяються такі його ознаки: граматична (непредикативна одиниця); функціональна (номінативний мовний засіб, який дає розчленовану назву предметам, ознакам, діям); структурна (одиниця-конструкція, яка складається як мінімум з двох повнозначних слів і є мінімальним контекстом для слова); семантична (конструкція, якій властива семантико-синтаксична організація).

Під час виділення словосполучення з речення можуть виникнути труднощі, пов'язані з його неоднозначним тлумаченням у лінгвістичній науці. Огляд дискусійних питань, пов'язаних зі словосполученням, – об'єкт, синтаксичний зв'язок, ступінь семантичного злиття компонентів тощо – і є метою нашої статті.

В. Виноградов і Н. Шведова вважають, що словосполучення не становлять ті поєднання, які утворені сурядним зв'язком [1]. У сучасному українському мовознавстві існують різні підходи до встановлення об'єкта словосполучення. Так. А. Мойсієнко, І. Арібжанова, В. Коломийцева та ін. вважають, що “<...> словосполучення являє собою сполуку головного й залежного слів <...>, смислове та граматичне поєднання двох або більшої кількості слів на основі

підрядного граматичного зв'язку для вираження непередикативних семантико-синтаксичних відношень” [6, с. 170].

Вважаємо доцільним спиратися на погляди І. Вихованця [2], О. Пономарева [5], К. Шульжука [8] та інших, згідно з якими словосполучення утворюється на основі підрядного або сурядного зв'язку і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень.

Більшість науковців доводять, що не всі сполучення слів у реченні є синтаксичними словосполученнями. Зокрема не є словосполученнями: предикативне ядро речення (*Учні будуть читати. Трава зелена. Ліс шумить*); аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш відомий, найменш вдалий, буду доповідати*); синтаксично нерозкладні конструкції і фразеологізми (*Липова Долина, сім книг, байдики бити, пекти раків*).

Вважаємо, що синтаксичний зв'язок є найважливішим чинником у визначенні об'єкта словосполучення. З-поміж різних підходів у сучасному українському мовознавстві утверджується погляд, згідно з яким виділяють підрядні і сурядні словосполучення.

У підрядних словосполученнях виділяють головний і залежний компоненти; у них реалізуються всі форми підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання. У сурядних словосполученнях поєднуються однофункціональні компоненти. Ці словосполучення поділяються на класи за такими ознаками: відкритий / закритий сурядний зв'язок; сполучниковий / безсполучниковий сурядний зв'язок. Відкриті сурядні словосполучення вирізняються тим, що в них може бути об'єднаний необмежений ряд компонентів як за допомогою сполучників, так і безсполучниково (*і сум, і радощі, і лихо, і <...>; ні перший, ні другий, ні <...>; то блискавка, то грім, то шквал, то <...>; симпатичні, гарні, молоді <...>; небо, зірки, кохання <...>*). У закритих сурядних словосполученнях поєднується лише два компоненти (*юний, але поважний; не літо, а зима; як теоретик, так і практик; не тільки з батьком, але й з дідом*).

У сучасному синтаксисі використовують різні терміни стосовно структури словосполучень: прості – складні, прості – ускладнені, непоширені – поширені, елементарні – неелементарні. Найприйнятнішими, на наш погляд, є терміни “просте словосполучення” і “складне словосполучення”, паралельно з якими доцільно використовувати терміни “елементарне словосполучення” і “неелементарне словосполучення”.

Прості (елементарні) словосполучення складаються з двох мінімальних синтаксичних одиниць, поєднаних підрядним чи сурядним зв'язком (*сине небо;*

книга поета; не нарікай, а навчи; високий дуб; сміятися й радіти). До простих належать і словосполучення, що включають до свого складу аналітичні форми слова (*будемо розмовляти до ранку; увечері почало дощити*), фразеологізми (*працювати не покладаючи рук; жити душа в душу; любив тримати камінь за пазухою*), семантично неподільні поняття (*дівчина з карими очима; людина середнього віку*). Основним принципом для виділення простого словосполучення є його неподільність на мінімальні зразки в тому разі, коли воно складається з трьох і більше слів.

Складні (неелементарні) словосполучення – поєднання елементарних словосполучень на основі сурядних і підрядних зв'язків, які складаються мінімально з трьох повнозначних компонентів і більше (*густий листяний ліс; турбуватися про малих дітей; юний і веселий, але вдумливий*). Складні словосполучення можуть бути розкладені на кілька простих. Найчастіше це такі поєднання: просте словосполучення і залежне від нього слово (*джерельна / цілюща вода, глибоке / синє море, старий / грабовий ліс*); головне слово і залежне від нього словосполучення (*дивитися / цікавий фільм, школа / бального танцю, достойний / кращої долі*).

Поєднання компонентів сурядних словосполучень визначається характером сурядних сполучників: зіставно-протиставні та градаційні сполучники визначають межі поділу компонентів словосполучення, а єднальні й розділові стосуються здебільшого лише конкретного слова (*молодий і веселий, але вдумливий; не спорт, але фізкультура і йога*). Найчастіше вживаються сурядні словосполучення відкритої структури (*білі, рожеві й попелясті; читають, пишуть, думають*).

У складних словосполученнях часто поєднуються сурядні і підрядні словосполучення (*романи й оповідання письменника; роздуми й спогади вчителя*).

Проблемним питанням синтаксису є ступінь семантичного злиття компонентів словосполучення, відповідно до якого вони можуть бути вільні і синтаксично неподільні (нечленовані). У синтаксично вільних словосполученнях кожен компонент виконує роль окремого члена речення (*подякувати другові, велика родина, газети і журнали*). У синтаксично неподільних словосполученнях лексична автономність одного з компонентів послаблена. Таке словосполучення функціонує як один член речення (*більшість учнів, середнього зросту, о п'ятій годині*).

Узагальнюючи позицію сучасних науковців, вважаємо, що до синтаксично неподільних словосполучень належать: числівник із залежним іменником (*два*

хлопці, багато зошитів); відчислівниковий іменник із залежним іменником (*сотні людей, половина шляху*); іменник із значенням сукупності, міри, об'єму, обсягу з залежним іменником: (*група студентів, відро води*); займенник із залежним іменником або займенником, що мають значення частини від цілого, одного з груп (*дехто з нас, хтось із лікарів*); іменник або займенник із залежним іменником або займенником, з'єднаних прийменником *з*, що мають значення сумісності або сукупності (*батько з матір'ю, ми з тобою*); іменник із залежними словами типу *з очима, з лицем, з носом, вдачі, росту* і прикметниками до них (*дівчина з голубими очима, людина веселої вдачі*); іменник із залежним порядковим числівником (*перші квіти, другого січня*); іменник із залежним займенником або прикметником, які вказують на кількісну ознаку (*кожний, останній, наступний, попередній, жодний – кожний учень, жодного порушення*); два іменники, поєднані за допомогою прийменників *із і до, з і на, від і до* (*із Києва до Львова, від початку і до кінця*); займенник із прикметником типу (*щось важке, хтось дотепний*); два іменники, головний з яких означає початок, середину, кінець (*початок місяця, край землі*); іменник із залежним прикметником, який несе на собі основне значення (*український борець, київські каштани*); перифрази (*корінь життя – жень-шень, зелене золото – ліс*); метафори (*малиновий дзвін, золота осінь*).

За традиційного підходу до аналізу морфологічної природи стрижневого слова (І. Вихованець, К. Шульжук, М. Каранська та ін.) розрізняють: дієслівні (*читати книгу, думав про майбутнє, написати листа*); субстантивні (*запашина конвалія, ніхто з студентів, безмежний степ*); ад'єктивні (*дорожчий над усе, третій зліва, достойний поваги*); адвербіальні (*трохи холодно, дуже легко, спекотно влітку*).

Ця класифікація нерідко доповнюється врахуванням морфологічної природи підпорядкованого компонента. Так, дієслівні словосполучення можуть бути дієслівно-субстантивними (*читати вірші*), дієслівно-інфінітивними (*підійшов привітати*), дієслівно-адвербіальними (*швидко бігти*) тощо. Деякі мовознавці диференціюють субстантивні словосполучення на іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові.

Дискусійним питанням вважаємо також семантику словосполучень, оскільки необхідно зважати на тип синтаксичного зв'язку. Так, у підрядних словосполученнях синтаксисти розрізняють три основні типи семантико-синтаксичних відношень: атрибутивні (означальні) – відношення ознаки до предмета (*мій учитель, зошит учня, людина в окулярах*); об'єктні (субстанціальні) – відношення предмета до дії, процесу, стану та інших ознак

(добувати нафту, оглянути місто, неуважний до справ); адвербіальні (обставинні) – відношення обставини до дії, процесу, стану, якості (працювати влітку, ідучи на світанку, занадто високі).

Крім цих основних типів семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення, у деяких наукових працях називають також суб'єктні – в яких залежна форма називає діяча, виконавця дії (вихований бабусяю, занесені піском) та комплетивні – в яких залежна форма доповнює інформативну недостатність стрижневого слова (чотири учні, багато паперу) [6, с. 179-180]. У деяких словосполученнях можуть співіснувати різні граматичні значення, тобто їх семантика є синкретичною: *пісня* (яка? про що?) *про рушник* – атрибутивно-об'єктні відношення; *мандрівка* (коли? яка?) *восени* – атрибутивно-обставинні відношення.

У сурядних словосполученнях виділяють чотири основні типи відношень: єднальні (*пісня і праця; учитель, порадник, друг*); протиставні (*суворий, але добрий; не вічність, а мить*); розділові (*сніг або дощ; то мовчить, то розмовляє*); градаційні (*не тільки батьки, а й діти; не лише співчуває, але й допомагає*).

Отже, підрядні і сурядні словосполучення відрізняються не тільки синтаксичними зв'язками, а й сукупністю семантико-синтаксичних відношень.

У сучасній синтаксичній науці переважає думка, що підрядні словосполучення утворюються трьома формами підрядних зв'язків: узгодженням, керуванням, приляганням. Окремі вчені (Є. Кротевич, О. Сиротиніна та ін.) виділяють ще й кореляцію як окрему форму підрядного зв'язку.

Узгодження (форму підрядного зв'язку, за якої граматичні форми залежного компонента зумовлюються формами головного слова), науковці диференціюють на повне і неповне. Повним є узгодження в роді, числі й відмінку (*літній день, густий ліс, яскрава зоря, виконана робота, твій зошит*). Неповним є таке узгодження, коли не співпадає одна або дві граматичні ознаки (*місто Київ, жінка-інженер, дівчина-боєць*).

Специфічним є узгодження в кількісно-іменникових сполуках, де відбувається розподіл відмінкових форм між узгодженням і керуванням: у формах родового, давального, орудного і місцевого відмінків реалізується узгодження, а у формах називного і знахідного – керування: *п'ять книжок* (керування); *п'ятьох книжок, п'ятьма книжками* (узгодження).

Мовознавець О. Скобликова диференціює узгодження на власне граматичне (у роді, числі, відмінку): *мій зошит, зелений гай*; смислове (пов'язане з

іменниками подвійного роду): *цей сирота і ця сирота*; умовно-граматичне (до незмінних форм додається ад'єктивна форма середнього роду): *голосне "ура"*, *щось близьке* [4, с. 178].

Аналізуючи керування (форму підрядного зв'язку, за якої головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми), необхідно пам'ятати, що його специфіка ґрунтується на лексико-граматичному значенні головного слова. Відповідно розрізняється керування: дієслівне (*захоплюється музикою, купити книгу, усміхатися матері*); іменникове (*написання повісті, розмова про друзів, допомога інтернату*); прикметникове (*притаманний людині, вірний слову, повний води*); прислівникове (*сумно людині, більше місяця, далеко від міста*).

За формою залежного слова розрізняється керування: власне відмінкове: (*завдячуємо долі, захоплення шейпінгом*); прийменниково-відмінкове: (*розповідати про мандрівку, зустріч із друзями*).

За ступенем необхідності залежного слова для розкриття змісту головного керування диференціюють на сильне і слабе (терміни в науковий обіг увів О. Пешковський). Сильне керування – така залежність від головного слова, за якої між залежним і головним словом наявний тісний зв'язок і відповідні семантико-синтаксичні відношення. Найрельєфніше сильне керування простежується тоді, коли головним словом виступає: перехідне дієслово (*узяв книгу, написав вірш*); префіксальне дієслово, префікс якого дублюється з залежною прийменниково-відмінковою формою (*з'їхати з гори, забігти за хату*). За сильного керування, крім того, залежне слово може мати форму орудного відмінка зі значенням знаряддя праці (*орав плугом*).

При слабкому керуванні залежне слово, зумовлене смислом висловлювання або характером конструкції, може виражатися формою будь-якого відмінка (крім зазначених вище): *капає з даху, стояв на дорозі, писати другу, говорив із батьком*. До слабого керування належать також орудний предикативний (*був інженером*), орудний суб'єкта в пасивних конструкціях (*записка передана кур'єром*), давальний суб'єкта в інфінітивних реченнях (*не бути козі на торзі, а свині на ярмарку*). Дехто з науковців [4] пропонує вивести слабе керування за межі цієї форми підрядного зв'язку й трактувати його як прилягання, але, на думку А. Мойсієнка та інших синтаксистів [6], це призведе до невиправданого розмежування фактів, що мають однакову граматичну природу, а разом з тим і до порушення єдиного класифікаційного принципу в розмежуванні узгодження, керування й прилягання.

Аналізуючи прилягання (форму підрядного зв'язку, коли головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм), необхідно з'ясувати його різновид залежно від граматичних особливостей головного слова: придієслівне (*розповідала натхненно*), приіменникове (*відпочинок влітку*), прикметникове (*набридливі восени дощі*), придієприкметникове (*довго очікуваний поєдинок*), придієприслівникове (*голосно розмовляючи*). Типовими морфологічними формами залежних слів є прислівники (*іде гордовито*), дієприслівники (*розмовляє вагаючись*) та інфінітиви (*намагатися допомогти*).

До важливих дискусійних питань сучасного синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплених приляганням. Традиційним є погляд, згідно з яким залежні слова при приляганні виражаються прислівниками, дієприслівниками та інфінітивами. Така аргументація ґрунтується на морфологічній основі. Деякі українські вчені схиляються до того, що прилягають і відмінкові форми. Так, в “Українській мові: Енциклопедії” подано, що залежні слова при приляганні також можуть бути виражені прийменниково-відмінковими формами [7, с. 490]. У “Синтаксисі української мови” К. Шульжук зазначає, що при відмінковому приляганні переважають обставинно-означальні та власне обставинні відношення, наприклад: *По садах вітри гасяють* (С. Васильченко); *Зашумить наді мною ліщина рідним співом лісів та гаїв* (П. Воронько) [8, с. 37-38].

Отже, у теорії словосполучення ще й дотепер існує чимало дискусійних питань, зумовлених мовною і мовленнєвою складністю одного з основних синтаксичних явищ, яке доцільно вивчати в триєдиному вимірі: в аспектах лексичної семантики, граматичного оформлення і виконуваної функції.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа, 1986. 640 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
3. Русская грамматика: в 2 т. / ред. кол. Н. Ю. Шведова и др. Москва: Наука, 1980. Т. 2. 709 с.
4. Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. Москва: Просвещение, 1971. 239 с.
5. Сучасна українська мова. Синтаксис: навчальний посібник / за ред. О. Д. Пономарева. Київ: Либідь, 1994. 256 с.

6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. Київ: Знання, 2010. 374 с.

7. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004. 408 с.

The article considers the discourse issues of modern syntax, connected with the phrase as syntactic unit, – object, syntactic connection, degree of semantic proximity of components etc. Grammatical, functional, structural and semantic features of the phrase are analyzed.

Keywords: *phrase, syntactic connection, semantic-syntactical relations, degree of semantic proximity of components.*

Вікторія Герман

1.2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ КОМЕНТАРІ

(Від звуку до тексту: Аналіз мовних одиниць різних рівнів: навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2012. С. 190-199)

Словосполучення як основна синтаксична одиниця викликає багато дискусій у сучасному українському мовознавстві, хоча послідовно виділяються такі її ознаки: непередикативна одиниця; номінативний мовний засіб, який дає розчленовану назву предметам, ознакам, діям; одиниця-конструкція, яка складається як мінімум з двох повнозначних слів і є мінімальним контекстом для слова; конструкція, якій властива семантико-синтаксична будова. Для з'ясування ж дискусійних питань пропонуємо керуватися такими науково-методичними порадами.

1. **Пам'ятайте**, що під час виділення словосполучення з речення можуть виникнути труднощі, пов'язані з його неоднозначним тлумаченням у лінгвістичній науці. Так, В. В. Виноградов і Н. Ю. Шведова вважають, що словосполучення не становлять ті поєднання, які утворені сурядним зв'язком [1; 2]. У сучасному українському мовознавстві існують різні підходи до встановлення об'єкта словосполучення. **Радимо** спиратися на погляди І. Р. Вихованця, О. Д. Пономарева, К. Ф. Шульжука та інших, згідно з якими словосполучення утворюється на основі підрядного або сурядного зв'язку і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень [2; 5; 8].

Зверніть увагу, що не всі сполучення слів у реченні є синтаксичними словосполученнями. Зокрема не є словосполученнями:

- предикативне ядро речення (*Учні будуть читати. Трава зелена. Ліс шумить*);
- аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш відомий, найменш вдалий, буду доповідати*);
- синтаксично нерозкладні конструкції і фразеологізми (*Липова Долина, сім книг, байдики бити, пекти раків*).

2. **Ураховуйте**, що найважливішим чинником у визначенні об'єкта словосполучення є **синтаксичний зв'язок**. З-поміж різних підходів у сучасному українському мовознавстві утверджується погляд, згідно з яким виділяють підрядні і сурядні словосполучення.

У **підрядних словосполученнях** виділяють головний і залежний компоненти; у них реалізуються всі форми підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання.

У **сурядних словосполученнях** поєднуються однофункціональні компоненти. Ці словосполучення поділяються на класи за такими ознаками:

- відкритий / закритий сурядний зв'язок;
- сполучниковий / безсполучниковий сурядний зв'язок.

Відкриті сурядні словосполучення вирізняються тим, що в них може бути об'єднаний необмежений ряд компонентів як за допомогою сполучників, так і безсполучниково: *і сум, і радощі, і лихо, і ...; ні перший, ні другий, ні ...; то блискавка, то грім, то шквал, то ...; симпатичні, гарні, молоді ...;небо, зірки, кохання....*

У закритих сурядних словосполученнях поєднується лише два компоненти: *юний, але поважний; не літо, а зима; як теоретик, так і практик; не тільки з батьком, але й з дідом.*

3. **Запам'ятайте!** У сучасному синтаксисі використовують різні терміни стосовно **структури** словосполучень: прості – складні, прості – ускладнені, непоширені – поширені, елементарні – неелементарні. **Радимо** послуговуватися термінами «просте словосполучення» і «складне словосполучення», паралельно з якими доцільно використовувати терміни «елементарне словосполучення» і «неелементарне словосполучення»

Диференціюйте словосполучення за будовою на прості й складні.

Прості (елементарні) словосполучення складаються з двох мінімальних синтаксичних одиниць, поєднаних підрядним чи сурядним зв'язком (*сине небо; книга поета; не нарікай, а навчи; високий дуб; сміятися й радіти*). До простих

належать і словосполучення, що включають до свого складу аналітичні форми слова (*будемо розмовляти до ранку; увечері почало дощити*), фразеологізми (*працювати не покладаючи рук; жити душа в душу; любив тримати камінь за пазухою*), семантично неподільні поняття (*дівчина з карими очима; людина середнього віку*).

Варто пам'ятати, що основним принципом для виділення простого словосполучення є його неподільність на мінімальні зразки в тому разі, коли воно складається з трьох і більше слів.

Складні (неелементарні) словосполучення – поєднання елементарних словосполучень на основі сурядних і підрядних зв'язків, які складаються мінімально з трьох повнозначних компонентів і більше (*густий листяний ліс; турбуватися про малих дітей; юний і веселий, але вдумливий*).

Складні словосполучення можуть бути розкладені на кілька простих. Найчастіше це такі поєднання:

- просте словосполучення і залежне від нього слово: *джерельна/ цілюща вода, глибоке / синє море, старий / грабовий ліс;*
- головне слово і залежне від нього словосполучення: *дивитися / цікавий фільм, школа / бального танцю, достойний / кращої долі.*

Поєднання компонентів сурядних словосполучень визначається характером сурядних сполучників: зіставно-протиставні та градаційні сполучники визначають межі поділу компонентів словосполучення, а єднальні й розділові стосуються здебільшого лише конкретного слова: *молодий і веселий, але вдумливий; не спорт, але фізкультура і йога*. Найчастіше вживаються сурядні словосполучення відкритої структури: *білі, рожеві й попелясті; читають, пишуть, думають*.

У складних словосполученнях часто поєднуються сурядні і підрядні словосполучення: *романи й оповідання письменника; роздуми й спогади вчителя*.

4. Класифікуйте словосполучення за ступенем семантичного злиття компонентів на вільні і синтаксично неподільні (нечленовані). У **синтаксично вільних** словосполученнях кожен компонент виконує роль окремого члена речення (*подякувати другові, велика родина, газети і журнали*). У **синтаксично неподільних** словосполученнях лексична автономність одного з компонентів послаблена. Таке словосполучення функціонує як один член речення (*більшість учнів, середнього зросту, о п'ятій годині*). До синтаксично неподільних словосполучень належать:

- числівник із залежним іменником: *два хлопці, багато зошитів;*

- відчислівниковий іменник із залежним іменником: *сотні людей, половина шляху*;
- іменник із значенням сукупності, міри, об'єму, обсягу з залежним іменником: *група студентів, відро води*;
- займенник із залежним іменником або займенником, що мають значення частини від цілого, одного з групи: *дехто з нас, хтось із лікарів*;
- іменник або займенник із залежним іменником або займенником, з'єднаних прийменником *з*, що мають значення сумісності або сукупності: *батько з матір'ю, ми з тобою*;
- іменник із залежними словами типу *з очима, з лицем, з носом, вдачі, росту* і прикметниками до них: *дівчина з голубими очима, людина веселої вдачі*;
- іменник із залежним порядковим числівником: *перші квіти, другого січня*;
- іменник із залежним займенником або прикметником, які вказують на кількісну ознаку (*кожний, останній, наступний, попередній, жодний* тощо): *кожний учень, жодного порушення*;
- два іменники, поєднані за допомогою прийменників *із і до, з і на, від і до*: *із Києва до Львова, від початку і до кінця*;
- займенник із прикметником типу: *щось важке, хтось дотепний*;
- два іменники, головний з яких означає початок, середину, кінець: *початок місяця, край землі*;
- іменник із залежним прикметником, який несе на собі основне значення: *український борець, київські каштани*;
- перифрази: *корінь життя (жень-шень), зелене золото (ліс)*;
- метафори: *малиновий дзвін, золота осінь*.

5. **Поділяйте** словосполучення згідно з традиційним підходом до аналізу морфологічної природи стрижневого слова (І. Р. Вихованець, К. Ф. Шульжук, М. У. Каранська та ін.) на такі різновиди:

- дієслівні (*читати книгу, думав про майбутнє, написати листа*),
- субстантивні (*запашна конвалія, ніхто з студентів, безмежний степ*),
- ад'єктивні (*дорожчий. над усе, третій зліва, достойний поваги*),
- адвербіальні (*трохи холодно, дуже легко, спекотно влітку*).

Ця класифікація нерідко доповнюється врахуванням морфологічної природи підпорядкованого компонента. Так, дієслівні словосполучення можуть бути дієслівно-субстантивними (*читати вірші*), дієслівно-інфінітивними (*підійшов привітати*), дієслівно-адвербіальними (*швидко бігти*) тощо. Деякі

мовознавці диференціюють субстантивні словосполучення на іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові.

6. Аналізуючи **семантику словосполучень**, *звażайте* на тип синтаксичного зв'язку. Так, у підрядних словосполученнях *диференціюйте* три основні типи семантико-синтаксичних відношень:

- **атрибутивні (означальні)** – відношення ознаки до предмета: *мій учитель, зошит учня, людина в окулярах*;

- **об'єктні (субстанціальні)** – відношення предмета до дії, процесу, стану та інших ознак: *добувати нафту, оглянути місто, неуважний до справ*;

- **адвербіальні (обставинні)** – відношення обставини до дії, процесу, стану, якості: *працювати влітку, ідучи на світанку, занадто високо*).

Крім цих основних типів семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення, у деяких наукових працях називають також **суб'єктні** – в яких залежна форма називає діяча, виконавця дії (*вихований бабусяю, занесені піском*) та **комплетивні** – в яких залежна форма доповнює інформативну недостатність стрижневого слова (*чотири учні, багато паперу*).

У сурядних словосполученнях *виділяйте* чотири основні типи відношень:

- **єднальні** : *пісня і праця ;учитель, порадник, друг*;

- **протиставні**: *суворий, але добрий; не вічність, а мить*;

- **розділові**: *сніг або дощ; то мовчить, то розмовляє*;

- **градаційні**: *не тільки батьки, а й діти; не лише співчуває, але й допомагає*.

Отже, підрядні і сурядні словосполучення відрізняються не тільки синтаксичними зв'язками, а й сукупністю семантико-синтаксичних відношень.

7. *Зверніть увагу!* У сучасній синтаксичній науці переважає думка, що підрядні словосполучення утворюються трьома **формами** підрядних зв'язків: узгодженням, керуванням, приляганням. Окремі вчені (Є. В. Кротевич, О. Б. Сиротиніна та ін.) виділяють ще й кореляцію як окрему форму підрядного зв'язку.

Аналізуючи словосполучення, утворені **узгодженням** (формою підрядного зв'язку, за якої граматичні форми залежного компонента зумовлюються формами головного слова), *з'ясовуйте* його тип: повне і неповне. Повним є узгодження в роді, числі й відмінку: *літній день, густий ліс, яскрава зоря, виконана робота, твій зошит*. Неповним є таке узгодження, коли не співпадає одна або дві граматичні ознаки: *місто Київ, жінка-інженер, дівчина-босць*.

Специфічним є узгодження в кількісно-іменникових сполуках, де відбувається розподіл відмінкових форм між узгодженням і керуванням: у

формах родового, давального, орудного і місцевого відмінків реалізується узгодження, а у формах називного і знахідного – керування: *п'ять книжок* (керування); *п'ятьох книжок, п'ятьма книжками* (узгодження). Такі словосполучення викликають труднощі під час аналізу.

Мовознавець О. С. Скобликова диференціює узгодження на власне граматичне (у роді, числі, відмінку): *мій зошит, зелений гай*; смислове (пов'язане з іменниками подвійного роду): *цей сирота і ця сирота*; умовно-граматичне (до незмінних форм додається ад'єктивна форма середнього роду): *голосне «ура», щось близьке* [4, с. 178].

Аналізуючи **керування** (форму підрядного зв'язку, за якої головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми), **необхідно пам'ятати**, що його специфіка ґрунтується на лексико-граматичному значенні головного слова. Відповідно розрізняється керування:

- дієслівне: *захоплюється музикою, купити книгу, усміхатися матері*;
- іменникове: *написання повісті, розмова про друзів, допомога інтернату*;
- прикметникове: *притаманний людині, вірний слову, повний води*;
- прислівникове: *сумно людині, більше місяця, далеко від міста*.

За формою залежного слова **розрізняйте** керування:

- власне відмінкове: *завдячуємо долі, захоплення шейпінгом*;
- прийменниково-відмінкове: *розповідати про мандрівку, зустріч із друзями*.

За ступенем необхідності залежного слова для розкриття змісту головного керування **диференціюйте** на сильне і слабке. Сильне керування – така залежність від головного слова, за якої між залежним і головним словом наявний тісний зв'язок і відповідні семантико-синтаксичні відношення. Найвиразніше сильне керування простежується тоді, коли головним словом виступає:

- перехідне дієслово: *узяв книгу, написав віри, приніс газету, не подолає сили, випити кави*;
- префіксальне дієслово, префікс якого дублюється з залежною прийменниково-відмінковою формою: *з'їхати з гори, забігти за хату, доїхати до берега*.

За сильного керування, крім того, залежне слово може мати форму орудного відмінка зі значенням знаряддя праці: *орав плугом, рубав сокирою, намалюю олівцем*.

При **слабкому** керуванні залежне слово, зумовлене смыслом висловлювання або характером конструкції, може виражатися формою будь-якого відмінка (крім зазначених вище): *капає з даху, стояв на дорозі, писати другу, говорив із*

батьком. До слабкого керування належать також орудний предикативний (*був інженером*), орудний суб'єкта в пасивних конструкціях (*записка передана кур'єром*), давальний суб'єкта в інфінітивних реченнях (*не бути козі на торзі, а свині на ярмарку*).

Аналізуючи **прилягання** (форму підрядного зв'язку, коли головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм), **необхідно з'ясувати** його різновид залежно від граматичних особливостей головного слова: придієслівне (*розповідала натхненно*), приіменникове (*відпочинок влітку*), прикметникове (*набридливі восени дощі*), придієприкметникове (*довго очікуваний поєдинок*), придієприслівникове (*голосно розмовляючи*).

Типовими морфологічними формами залежних слів є прислівники (*іде гордовито*), дієприслівники (*розмовляє вагаючись*) та інфінітиви (*намагатися допомогти*).

Пам'ятайте, що до важливих дискусійних питань сучасного синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплених приляганням. Традиційним є погляд, згідно з яким залежні слова при приляганні виражаються прислівниками, дієприслівниками та інфінітивами. Така аргументація ґрунтується на морфологічній основі. Деякі українські вчені схиляються до того, що прилягають і відмінкові форми. Так, в «Українській мові: Енциклопедії» подано, що залежні слова при приляганні також можуть бути виражені прийменниково-відмінковими формами [7, с. 490]. У «Синтаксисі української мови» К. Ф. Шульжук зазначає, що при відмінковому приляганні переважають обставинно-означальні та власне обставинні відношення, наприклад: *По садах вітри гасаять* (С. Васильченко); *Зашумить наді мною ліщина рідним співом лісів та гаїв* (П. Воронько) [8, с. 37-38].

Отже, радимо вивчати словосполучення в триєдиному вимірі (в аспектах лексичної семантики, граматичного оформлення і виконуваної функції) і сподіваємося, що подані науково-методичні поради щодо дискусійних питань даної синтаксичної одиниці, зумовлених мовною і мовленнєвою складністю, будуть корисними філологам.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа, 1986. 640 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.

3. Русская грамматика: в 2 т. / ред. кол. Н. Ю. Шведова и др. Москва: Наука, 1980. Т. 2. 709 с.
4. Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. Москва: Просвещение, 1971. 239 с.
5. Сучасна українська мова. Синтаксис: навчальний посібник / за ред. О. Д. Пономарева. Київ: Либідь, 1994. 256 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. Київ: Знання, 2010. 374 с.
7. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. 752 с.
8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004. 408 с.

Вікторія Герман, Микола Колесник

1.3. ПИТАЛЬНА МОДАЛЬНІСТЬ У НОВЕЛАХ В. СТЕФАНІКА

(Філологічні науки. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2005. С. 14-17)

У статті зі структурно-семантичного погляду виявляються й досліджуються типи питальної модальності як засобу створення емоційності новел В. Стефаніка.

***Ключові слова:** питальна модальність, питальні речення (загально-питальні, конкретно-питальні, питально-риторичні, питально-спонукальні, перепитувальні).*

Синтаксична система української мови складна і багатогранна. Складність її спричинена передусім тим, що в синтаксичному членуванні мови виявляються як зв'язки між граматичними категоріями і відображеним у них змістом, так і смислові відношення між реальними фактами. Усебічне дослідження синтаксичних категорій у їх системних зв'язках і відношеннях забезпечується функціонально-комунікативним підходом до вивчення мови. Саме відстеження однієї з цих категорій (категорії питальної модальності) на тлі новел В. Стефаніка і є змістом пропонованої статті. Зазначена проблема залишається недослідженою, тому можна стверджувати про її актуальність.

Важливо підкреслити, що В. Стефанік увійшов в історію української літератури як автор соціально-психологічних новел із життя галицького селянства під владою Австро-Угорської монархії, а згодом – шляхетської

Польщі. Ще в 1901 році І. Франко писав: «Його новели – як найкращі народні пісні, в яких нема риторики ані сентиментальності, а тільки наочне, голе, просте, не підфарбоване життя, дуже часто сумна дійсність, але оздоблена золотом найправдивішої поезії [3, с. 51].

Твори В. Стефаніка знають і читають не тільки в Україні. У чому ж полягає феномен автора? Ідіостилю новеліста притаманні гранична стислість вислову, внутрішня динамічність, драматизм. Відповідно до цього В. Стефанік підбирав і мовні засоби. Так, питому вагу в лексичному складі новел має етнографічно-побутова лексика як основний засіб забарвлення твору місцевим колоритом. Даний аспект та особливості вживання епітетів досліджував П. Плющ [5]. Фразеологічний аспект мови новел автора, а також стилістичні можливості порівнянь і метафор зацікавив М. Кучинського [3]. Мовознавці довели, що саме в лексиці, особливо в емоційно-експресивних синонімах, у фразеології, у засобах образності (епітетах, порівняннях, метафорах як мови автора, так і мови персонажів), утілюються засоби вираження емоцій у Стефанікових новелах. На наш погляд, цій меті слугують також і синтаксичні засоби, зокрема речення питальної модальності, у чому й спробуємо переконатися.

Зауважимо, що за традиційним поглядом на типи модальності мовознавці стверджують, що всі питальні речення за комунікативним спрямуванням однакові, тобто містять запитання. Проте в їхніх регулярних відтвореннях реалізуються різні змістові відтінки думок, які, залежно від ситуації мовлення, можуть передавати власне-питальне значення або репрезентувати емоційно-експресивне повідомлення [7]. На жаль, у мовознавстві залишається багато нерозв'язаних проблем, що стосуються синтаксичної природи питальних речень, їхнього граматичного оформлення, семантики та класифікації, механізмів транспозиції питальних конструкцій та диференціації їхніх конотативних значень. Немає й ґрунтовного опису функціонування питальних конструкцій у системі синтаксичних одиниць української мови. Природу запитання також тлумачать по-різному, а у визначеннях враховано здебільшого лише деякі їхні властивості.

Додамо, що тривалий час теорія питального речення розвивалася на основі зіставлення з розповідними. Цій проблемі присвячені розвідки М. Орлової [4], П. Дудика [2], Г. Валімової [1]. Деякі мовознавці намагалися ототожнити категорію питальності з категорією спонукальності, наприклад О. Пешковський, Ф. Фортунатов, О. Шахматов, О. Есперсен та ін. В аспекті найновіших синтаксичних досліджень ми дотримуємося думки, що немає підстав ототожнювати питальне речення ні з розповідним, ні зі спонукальним типом.

Йому властивий особливий формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний статус. Отже, у нашому дослідженні спиратимемося на таку дефініцію: питальне речення – комунікативно-функціональний та модальний клас речень, за допомогою якого мовець, використовуючи інтонаційні й лексико-граматичні засоби, запитує про що-небудь із метою одержання інформації.

Структурно-граматична будова речень питальної модальності у новелах В. Стефаника відзначається багатоманітністю, яка сприяє відтворюванню душевних переживань героїв, викликаних соціальними та морально-побутовими конфліктами. Питальні речення новеліста – це своєрідна за формою, семантикою, інтонацією та комунікативною функцією синтаксична одиниця. З погляду внутрішньої організації таким реченням властива багатозначність конкретних мовленнєвих виявів, найважливішими засобами вираження яких є дієслівні форми дійсного, умовного способів, інфінітив, інтонація, порядок слів, питальні займенники, прислівники, частки тощо.

Як показують спостереження, питальні речення в новелах В. Стефаника вживаються в первинній (прямій) і вторинній (переносній) функціях. Саме первинність і вторинність лежать в основі поділу таких речень на власне-питальні і невласне-питальні.

Дослідження виявило, що власне-питальні речення, вживані в первинній функції в новелах В. Стефаника, поділяються на два основні різновиди:

1 – загально-питальні речення, які повідомляють питання щодо змісту речення в цілому; особливістю таких речень є використання питальних часток **чи, хіба** (з відтінком непевності), **невже** (з відтінком здивування), **що, як** (додаткові значеннєві відтінки в межах загальної модальності), наприклад: «*А що, старий, де ваша Україна?*» [6, с. 145]; «*Невже я зможу закопати живу дитину?*» [6, с. 133]; «*Зректися рідного батька, невже так можна?*» [6, с. 136]; «*Не моє діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кіньми та з дітьми молодими землю свою покинули?*» [6, с. 127];

2 – конкретно-питальні речення, в яких запитується про щось окреме в змісті речення за допомогою слів, на які падає логічний наголос, наприклад: «*Оцему обдертому та обгризеному дідові я маю співати?*» [6, с. 136]; «*Ці подерті суки гадають, що я їм поле тримав?*» [6, с. 136]; «*Так оце ти, антихристе, мене зрадив?*» [6, с. 117]; «*Против всі наші гроші?*» [6, с. 44].

Здійснений аналіз свідчить, що невласне-питальні речення в новелах В. Стефаника можна поділити на такі різновиди:

1 – питально-риторичні речення, які містять приховане ствердження і не вимагають відповіді, наприклад: «*Відки таким дітям має бог благословити?*»

[6, с. 46]; «Куди ж тепер нам, діточки, в світі податись?» [6, с. 139]; «Нащо мені тепер на світі жити?» [6, с. 46]; «Залізо не шкіра, та й зшуровуєш, що то говорити?» [6, с. 32];

2 – питально-спонукальні речення, які містять спонукування до дії, наприклад: «Хіба ж за це не варто вдарити чоловіка?» [6, с. 21]; «Та чи можна ж за таке не віддячити?» [6, с. 188];

3 – перепитувальні речення, які містять повторюваний питальний займенник або прислівник (хто-хто, як-як, коли-коли та ін.), наприклад: «Що-що цей чоловік від мене хоче?» [6, с. 115]; «Що-що тобі порадити?» [6, с. 113]; «Хто-хто він такий? Батько?» [6, с. 160]; «Коли-коли він повернеться?» [6, с. 46].

Таким чином, з'ясувавши структурно-семантичні типи питальної модальності в новелах В. Стефаника, ми довели, що багатогранність досліджуваної модальності збагачує загальну емоційність новел автора, допомагає доторкнутися найтонших порухів душі персонажів, показати всю драму життя народного. Розглянутий матеріал не вичерпує аналізу всіх нюансів функціонування питальних речень, тому перспективою наступних розвідок вважаємо аналіз інших типів модальності та їх стилістичних можливостей у новелах В. Стефаника.

Література

1. Валимова Г. В. О взаимодействии формальной и семантической структуры вопросительного предложения. *Русский язык*: сб. тр. Москва: Высшая школа, 1975. С. 62.

2. Дудик П. С. Питальні речення і питальні слова-речення (на допомогу студенту-заочнику). *Українська мова і література в школі*. 1975. № 1. С. 26-37.

3. Кучинський М. Сильові особливості новел Стефаника антивоєнного циклу. *Дивослово*. 1992. № 5-6. С. 32-36.

4. Орлова М. Н. Коммуникативные средства модальных разновидностей вопросительных предложений в русском языке. *Вопросы синтаксиса русского языка*: сб. ст. Ростов-на-Дону, 1971. С. 44-45.

5. Плющ П. П. Слово з глибин чулого серця (Із спостережень над мовою і стилем новел В. Стефаника). *Мовознавство*. 1972. № 2. С. 3-12.

6. Стефаник В. Твори. Київ: Карпати, 1977. 175 с.

7. Шабат С. Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 2001. № 1. С. 53-58.

1.4. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ПИТАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В ЕСЕ СЕРГІЯ ЖАДАНА

(Філологічні студії: збірник статей студентів, магістрантів, молодих учених /
за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019.
С. 16-19)

У статті розглянуто структурні особливості питальних речень на прикладі творчості Сергія Жадана, здійснено їхню класифікацію за різновидами, простежено семантику та засоби їх вираження у тексті. У праці схарактеризовано погляди мовознавців щодо проблеми диференціації питальних речень, проаналізовано художні засоби, за допомогою яких виражено естетизм висловленого.

Ключові слова: речення, питальні речення, інтонація, питальні сполучники, есе.

Постановка проблеми. Питальні речення як один із різновидів предикативних одиниць є важливим елементом у процесі комунікації, вони передбачають відповідь співрозмовника на ту чи іншу думку, оформлену у вигляді питання. Такі речення відрізняються від інших типів своїм функціональним призначенням, бо їх метою є одержання інформації, на відміну від мети решти речень – передати інформацію. Засобами вираження таких синтаксичних конструкцій є інтонація, питальні займенники, прислівники, частки, порядок слів.

Мета статті – проаналізувати питальні речення в есе Сергія Жадана зі збірки «Євромайдан: хроніка відчуттів» з погляду структури та семантики.

Аналіз актуальних досліджень. У мовознавстві існують різні підходи щодо класифікації питальних речень. Так, А. П. Загнітко диференціює даний тип речень на власне-питальні, питально-стверджувальні, питально-заперечні, питально-риторичні, питально-спонукальні та емоційно-питальні [4, с. 89].

І. Р. Вихованець виділяє такі типи питальних речень: загальнопитальні і частковопитальні, а також невласне-питальні, які виражають риторичне ствердження чи заперечення і ввічливе спонукування [2, с. 148]. С. П. Бевзенко наводить таку класифікацію: власне-питальні, питально-стверджувальні, питально-спонукальні, риторично-питальні [1, с. 39]. Як бачимо, немає суттєвих

відмінностей у класифікації питальних речень, тому в дослідженні есе Сергія Жадана використовуємо традиційний підхід щодо їх різновидів.

У колі наукових праць маємо лише поодинокі дослідження творчості Сергія Жадана – сучасного письменника, який гостро і правдиво описує соціальні та політичні перипетії, що відбуваються в нашому суспільстві, висловлює досить критичні та об'єктивні судження щодо війни на Сході України, влади, державних службовців, пасивності одних громадян і гіперактивності інших. У його романах та есе порушуються актуальні проблеми сьогодення, пов'язані з рівнем життя населення, а також висвітлено думки щодо ймовірних шляхів розвитку країни. Письменник бачить майбутнє України досить позитивним, якщо кожен з українців почне докладати зусиль для розбудови держави, а не ховатиметься за спинами інших.

Виклад основного матеріалу. У низці творів Сергій Жадан використовує питальні речення різних видів, влучно вплітаючи їх у художню тканину текстів. Найбільшу кількість становлять власне-питальні, зокрема питально-з'ясувальні конструкції, які зустрічаємо майже в кожному есе: *«Наскільки усвідомленою була його позиція тоді, двадцять років тому? Наскільки усвідомленим щоразу є наше бажання йти на компроміси, наскільки щирим є наше обурення несправедливістю та неправдою?»* [3, с. 86]. Такі речення мають на меті з'ясувати певні факти, передбачають розгорнуту відповідь: *«І що на них справді чекає?»*, *«Але якщо відкинути суто політичний аспект, якщо подивитись на ситуацію трошки ширше – що з ними буде?»* [3, с. 88]. У конструкціях завдяки логічному наголосу та інтонації виділяється певна лексема, уточнюючи смисл та важливість передачі повідомлення.

Письменник вживає питальні конструкції, побудовані одним-двома словами, що створює ефект швидкого переходу однієї думки на іншу, а відтак швидкої зміни образних асоціацій читача: *«Побиття студентів?»*, *«Кров?»*, *«Покарати правоохоронців? За що? Відставка уряду?»*, *«Брехня?»*, *«Продажність?»* [3, с. 88]. Відповідь на кожне з них надзвичайно влучна та лаконічна, що свідчить про неабиякий талант та майстерність митця. Чимало речень такого типу починаються питальними сполучниками *що*: *«А ось що буде з пенсіонерами? Що буде з незахищеними соціальними прошарками? Що буде з дітьми та молоддю?»*, *«Що нам робити з нашими демонами? Що робити з нашими янголами?»*, *«Що залишається поза ідеями?»*, *«Що ж натомість потребує віри?»*; *хто*: *«Хто з ваших знайомих змінив свої погляди? Хто з них за цей час перейшов на інший бік? Хто прозрів й отямився?»*. Питально-з'ясувальними реченнями щодня користуються всі мовці, незалежно від ситуації

та співрозмовника, бо без запитань людина не може отримати ту чи іншу потрібну інформацію.

Окремий різновид становлять власне-питальні, а саме питально-уточнювальні речення, яких не так багато у творах: *«Едуарде Веніаміновичу, ви бачили коли-небудь харківських мера з губернатором?»*, *«Говорите, мер-господарник?»* [3, с. 91, 95]. Комунікативна ціль поданих конструкцій – підтвердження або заперечення змісту висловленого у формі короткої відповіді *так* або *ні*. Такі речення не вимагають розгорнутого викладу думок із залученням аргументованих тверджень стосовно якогось питання, а є лише способом встановлення певної життєвої позиції мовця.

Більшість дослідників виділяють риторичні питальні речення, які вважаємо різновидом невластивих питальних предикативних одиниць. Такі конструкції містять у собі приховане питання і не передбачають відповіді: *«Тому про яке можливе порозуміння взагалі може йтися? Про яку єдність і консолідацію?»*, *«Зрештою, що поганого в тому, що твоя вимова не відповідає якимось нормам? Що поганого в тому, що ти тримаєшся своєї території й навіть не думаєш від неї відмовлятися?»* [3, с. 88, 91]. Риторичні речення змушують задуматися над висвітленими питаннями та є засобом привернення й загострення уваги реципієнта, вони виражають певну експресивність, створюють ефект уявного діалогу.

Сергій Жадан застосовує художній прийом висхідної градації, апелюючи до важливих проблем політики: *«Які тут можуть бути дискусії? Як, скажімо, ставитись до людини, яка відкрито підтримує репресії проти своїх співвітчизників? Як називати політиків, які воюють із власним населенням? Як називати президента, який чотири тижні ховається від громадян, а коли з'являється – викликає хіба що бажання знову кудись його заховати? Як при цьому називається оточення президента, котре його прикриває? І як називаються громадяни, які таких політиків підтримують? Як нам усім жити разом після завершення революції?»* [3, с. 93]. Відповідь на такі речення або ж є очевидною, або її взагалі не існує у зв'язку з масштабністю порушених проблем. У таких конструкціях, використаних автором, відповідь передбачена, але у кожного читача вона буде відрізнятися відповідно до віку, статі, професії, соціального стану тощо.

Питально-спонукальні речення виражають безпосереднє чи опосередковане спонукування, заклик до певної дії: *«...(ну, клінічний сценарій розвалу нашого державного утворення не розглядаємо, правда ж?)»*, *«Хіба не ти маєш про це весь час пам'ятати? Хіба це не частина твоєї відповідальності?»* [3, с. 88, 91].

У поданих реченнях дієслово вжито у формі другої особи множини і першої особи однини наказового способу. Предикативні одиниці мають висхідну інтонацію, що є засобом наголошення, увиразнення тієї чи іншої думки. Семантика та зміст питально-спонукальних речень в есе письменника мають підсвідомий вплив на реципієнта, адже конструкції нагромаджуються після розповідних речень, подаються ніби фрагментами, що підсилює настрій рішучості до виконання тих дій чи процесів, про які йдеться.

Перепитувально-питальні речення використовуються з метою перевірки, пересвідчення достовірності попереднього висловлення через неправильне його розуміння чи сприйняття співрозмовником: «*Говорите, мер-господарник?*», «*Ну, як невеликого?*», «*Неправильно бути зі Сходу?*», «*Як це – не треба говорити про розбіжності?*» [3, с. 95, 100]. Цей різновид предикативних одиниць зазвичай вживається в діалогічному мовленні задля підтримання контакту, нерідко з певними емоційними відтінками і передбачає повторення попередньо сказаного, пояснення, аргументації, наведення фактів щодо сумнівної чи незрозумілої інформації. Перепитування підсилює важливість судження, створює ефект мисленнєвого повернення до контексту прочитаного, затримує і водночас активізує потік свідомості читача.

Висновки. Структура питальних речень в есе Сергія Жадана досить різнопланова й водночас об'єднана темою трагічних подій на Сході України, політичних процесів, що відбуваються у державі, шляхів розвитку та відродження країни. Речення подані живою розмовною українською літературною мовою, якою послуговуються свідомі громадяни. Усі питальні речення в есе письменника є логічними вкрапленнями основного тексту, без яких художній твір набуває ознак простого фактажу, не має контакту, уявного спілкування з читачем.

Література

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / за ред. С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
3. Євромайдан: хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципердюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. Брустурів: Дискурсус, 2014. 156 с.
4. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.

Horbatenko I. Structural-semantic types of patient module in essay Sergiya Zhadana.

The article deals with the structural features of questionery on the example of Sergei Zhadan's creativity, their classification by varieties, their semantics and the means of their expression in the text. The work describes the views of linguists on the problem of the differentiation of questionery sentences, analyzes the artistic means by which the expressed aestheticism is expressed.

Key words: *sentence, question sentences, intonation, questioning, essay.*

Ірина Гунченко

1.5. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ: МЕТОДИЧНА ПАМ'ЯТКА СТУДЕНТУ

(Неповне речення: проблемні питання синтаксису: науково-методичні розвідки студентів / за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. С. 42-46)

Неоднозначним і дискусійним є питання про функціонування неповних речень в українській мові. Мовознавці почали досліджувати конструкції, в яких не вжиті необхідні члени речення, десь із середини ХІХ століття. Уперше термін «неповні речення» вжив М. Греч, який зауважував, що конструкції, в яких пропущений будь-який член речення, є неповними. Російський вчений Ф. Буслаєв неповними реченнями називав конструкції, в яких пропущений лише головний член речення (підмет або присудок). П. Фортунатов трактував речення як психологічне судження та зазначав, що при відсутності одного з головних членів речення є неповним. Інший відомий російський мовознавець О. Пешковський наголошував, що в неповних реченнях не вистачає кількох членів, і виділяв неповні особові речення без підмета, без присудка, без дієслівної зв'язки, з дієслівною зв'язкою. Значенсьвим є підхід вченого О. Шахматова, який розмежував неповні та односкладні речення.

В українській синтаксичній науці неповні речення досліджували такі вчені, як Б. Кулик, П. Дудик, І. Вихованець, К. Городенська та інші. Докладно неповні речення дослідив П. Дудик, який виділив такі їх різновиди: контекстуальні, ситуативні, еліптичні, видільні, обірвані речення.

Пам'ятайте! Проблемним є також питання класифікації неповних речень, адже багато вчених, які досліджували такі конструкції, послуговувалися різними

підходами. На основі формальних показників О. Шахматов виділив неповні односкладні та неповні двоскладні речення, які розмежував на «недостатні» (двоскладні з пропущеним підметом), «порушені» (з пропущеним присудком) та «дефектні» (з пропущеним другорядним членом). Але така класифікація не прижилася. За структурним показником намагався класифікувати неповні речення О. Пешковський, який виділяв шість позицій пропущеного члена в реченні, але й ця класифікація не закріпилася. Найбільш ґрунтовно дослідив неповні речення П. Дудик і здійснив класифікацію відповідно до структурного та граматичного підходів. І. Попова, розмежовуючи неповні речення, врахувала не лише формально-граматичний підхід, а й звернула увагу на семантико-функціональний, але і її класифікація не була досконалою. Класифікувати неповні речення, враховуючи всі формально-граматичні та функціонально-семантичні показники, намагалися такі вчені: Б. Кулик, П. Коструба, І. Вихованець, Н. Шкурятяна та ін., їхні класифікації були близькими до сучасної. К. Шульжук у своїй класифікації виділяє контекстуальні, ситуативні та еліптичні неповні речення. М. Каранська виділяє такі різновиди: контекстуальні, ситуативні, еліптичні, видільні, обірвані. Отже, враховуємо, що існують різні підходи та відповідно різні класифікації неповних речень в українській мові.

Розмежуйте неповні та односкладні прості речення! Здебільшого розмежування неповних і односкладних речень пов'язують з ім'ям О. Шахматова, який відносить до неповних тільки ті речення, формальна повнота яких відновлюється на ґрунті врахування синтагматичних відношень компонентів, тобто речення неповні і за формою, і за змістом. На думку О. Шахматова в односкладних реченнях яскраво не виражені ні підмет, ні присудок – вони позбавлені чіткого членування на дві групи членів речення. Деякі вчені відносять односкладні речення до двоскладних із неповним виявом структурної схеми. Структура повних речень полягає в тому, що кожна їх позиція матеріально виражена. У неповних реченнях, побудованих за тією самою моделлю, деякі позиції словесно не окреслені. Наприклад, слід відрізнити еліптичні неповні речення від:

– повних речень з нульовим присудком, які в минулому та майбутньому часах мають присудок «бути» (*Скільки театрів у Львові?*);

– безособових речень, в яких іменник у називному відмінку набуває значення категорії стану і виконує функцію предикативного члена (*Такий сум(сумно) мені зранку*).

Неповні речення необхідно відрізнити від неозначено-особових односкладних речень, які є синтаксичними омонімами.

Ураховуйте! Найчастіше ситуативні неповні речення вживаються в діалогічному мовленні, адже в них відсутній член, зрозумілий із ситуації. У діалогічному мовленні ситуативні речення функціонують у формі речень-реплік речень-питань, речень-відповідей, речень-висловлювань, зміст яких розкривається позамовними засобами (жестами, мімікою, пластичними рухами тощо). Члени речення можуть бути відсутніми, а репліка-відповідь може бути виражена часткою або вигуком, що зближує ситуативні неповні речення зі словами-реченнями. Наприклад: – *Де ж ті книжки?* – *Та ось.* – *А в кого ж він їх дістає?* – *У робітників* (А. Шиян).

Деякі вчені серед ситуативних неповних речень виділяють: стаціонарні структури – типізовані конструкції розмовного мовлення, що є цілісними побудовами комунікативного характеру і закріплені за певною ситуацією; нестаціонарні структури, які вільно створюються в мовленні.

Зверніть увагу! Контекстуальні неповні речення – це такі конструкції, в яких відсутній член, названий у попередньому контексті, що найчастіше спостерігається в другій частині складного речення і в приєднувальних конструкціях: *Ідуть заробітчани... Йдуть та й ідуть. Чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі... Йдуть і зникають у сірій безвісті* (М. Коцюбинський) (у двох останніх реченнях пропущено підмет). Причиною пропуску головних або другорядних членів у контекстуальних реченнях є те, що в контексті ці слова вже вживались і немає потреби їх повторювати. Неповні контекстуальні речення функціонують майже в усіх стилях мовлення, але найпоширенішою сферою вживання є діалогічне мовлення. Пропуск членів у мовленні засвідчує динамічність висловлювання, а також сприяє уникненню повторення тих самих членів речення.

Запам'ятайте! Еліптичні речення – особливий різновид неповних речень, що характеризується відсутністю дієслова-присудка, сама відсутність якого є нормою. Для розуміння цих речень немає потреби ні в контексті, ні в ситуації, оскільки повнота їх змісту виражена власними лексико-граматичними засобами. В еліптичних реченнях дія або стан виражається всією синтаксичною конструкцією, яка вказує на місце, час, спосіб, що характеризують дію чи стан. Еліптичні речення трактують як різновид неповних, але їх специфіка полягає в тому, що вони семантично повні, а структурно – неповні.

Помилковою є думка, що еліптичні речення є скороченим варіантом повного. Такі речення є абсолютно самостійними синтаксичними утвореннями, незалежними від своїх аналогів, адже замість відсутнього дієслова можна дібрати синонім, щоб зрозуміти зміст висловлюваного. Тому **розмежуйте**

еліптичні речення та речення з нульовим присудком. Необхідно пам'ятати, що показником нульового присудка в реченні є обставина місця, виражена відповідним прислівником або іменниково-прийменниковою конструкцією, наприклад: *Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломомою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О. Довженко).

Важливо знати також, що еліптичні речення активно використовуються в публіцистичному мовленні та в газетних заголовках.

Видільні неповні речення (або їх ще називають приєднувальні конструкції) виділяються з попереднього повного речення, але супроводять його як особливо наголошене повідомлення.

Диференціюйте видільні конструкції на такі різновиди:

а) означальні приєднувальні речення: *О! Моя Варвара – золота жінка... Спокійна, розсудлива, прихильна* (М. Коцюбинський);

б) обставинні приєднувальні конструкції:

– способу дії: *Марта ревнувала Антона. Вперто, затаєно, сильно* (М. Коцюбинський);

– обставини місця: *А ми, упоравшись, пішли шукати нової хати і знайшли зелену хату і кімнату. У гаї темному. В лугах. В степах широких, в байраках крутих, глибоких* (Т. Шевченко);

– обставини часу: *Упала на піл Марія й ридала як ще ніколи. До самого вечора* (А. Головка);

– обставини причини: *Може, цигарку дозволиш? Ах, правда, не вживаєш, – пам'ятаю! З принципу* (І. Франко);

– обставини міри: *Почалися жнива. За роботою люди й про біду забули. Та не дуже* (Б. Лепкий);

в) додаткові приєднувальні конструкції (із функцією додатка): *Нічого не оцадила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності* (І. Франко).

Найчастотніше застосовуються видільні неповні речення в художній літературі. Найчастіше такі конструкції вживаються в поезії Т. Шевченка, в прозі І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін. Системно, широко і своєрідно вдавався до приєднувальних конструкцій М. Коцюбинський. Інколи він навіть починав ними рядки-абзаци. За таких умов приєднувальні речення інтонуються з особливою виразністю, на них зосереджується максимум уваги. Зрідка видільні конструкції зустрічаються в журналістиці та науці.

Кваліфікуйте обірвані речення як конструкції, що є незавершеними через певні ситуативно-прагматичні чинники, а саме: схвильований мовець не знайшов слів; передумав, утримався; хтось завадив; щось трапилося; напружена емоційна ситуація тощо. Такі речення є незакінченими і в змістовому, і в структурному, і в інтонаційному плані. Термін «речення» на позначення таких конструкцій використовується тому, що в них чітко виражені реченнєво-відтворювальні начала, їх нереалізація визначена позамовними чинниками. Віднесення таких утворень до контекстуально неповних мотивується тим, що вся інформація компенсується попередніми реченнями – контекстом, наприклад: *Я не Ганна, Не наймичка. Я... Та й оніміла* (Т. Шевченко). (В обірваному реченні *Я...* не названо присудка з означенням *твоя мати*, що є відомим з усього попереднього тексту). Сферою функціонування обірваних неповних речень здебільшого є художня література.

Сподіваємося, що дотримуючись цих порад, ви матимете не лише ґрунтовні знання про неповні синтаксичні конструкції, а й з легкістю зможете диференціювати їх з-поміж інших речень, знатимете, в якому мовному стилі функціонує той чи інший різновид неповних речень.

Альона Закоморна

1.6. ДИСКУСІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПИТАННЯ ОДНОРІДНОСТІ ПРИСУДКІВ

(Філологічні студії: збірник статей студентів, магістрантів, молодих учених / за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 24-27)

У статті розглянуто різні погляди та дискусії мовознавців стосовно питання однорідності присудків у сучасній українській літературній мові. Наведено типи речень із кількома присудками та їх класифікацію в сучасній лінгвістиці.

Ключові слова: *головні і другорядні члени речення, однорідність, предикативність, присудок, просте і складне речення, ускладнене речення.*

Постановка проблеми. Синтаксичними дослідженнями явища однорідності присудків займались багато мовознавців. На основі їх праць сформульовано різні теоретичні підходи щодо вивчення цього питання, однак проблема класифікації однорідних присудків та статусу речень, у складі яких

вони перебувають, досі залишається суперечливою і потребує подальшого вивчення.

Метою статті є аналіз основних дискусійних підходів та поглядів учених стосовно однорідності присудків.

Аналіз актуальних досліджень та виклад основного матеріалу. У сучасній українській літературній мові, починаючи з ХІХ століття, тривають дискусії щодо речень з однорідними присудками. Історія досліджень цього питання демонструє формування різних мовознавчих поглядів.

Перші дослідники цієї проблеми вважали, що як головні так і другорядні члени кількох речень мають здатність зливатися в одне для показу однакового відношення різноманітних понять, що є складниками окремих речень. Учені кваліфікують такі речення «злитими» та потенційно складними. Б. Кулик зазначає, що найістотнішою ознакою однорідності є функціональна рівноправність елементу ряду, їх граматична незалежність один від одного. Ця ознака знаходить своє оформлення в сурядному зв'язку, зовнішніми виразниками якого є або особлива об'єднуюча інтонація (переліку або протиставлення), проказувана з виразними розчленовуючими паузами, або сполучник разом з інтонацією [5, с. 131]. Так, наприклад, ряд однорідних присудків, які вказують на послідовність дій, можуть перебувати між собою у своєрідній смисловій залежності: *«Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не вдесьте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, знову надів, застебнувся й підійшов до тарілки»* [6, с. 70].

Більшість мовознавців розглядають такі речення в контексті простих. Дехто надає їм статусу двоскладних із злитими присудками, а дехто з учених називає їх «однорядними».

Питання сутності явища однорідності знайшло відображення у працях українського мовознавця І. Вихованця, який розглядає речення у двох його виявах: формально-синтаксичному та семантичному. Таке розмежування дає можливість простежити поліпропозитивність речень з однорідними членами і їх суперечливе тлумачення у формально-синтаксичному плані. Речення такого типу дослідник відносить до простих, однорідні присудки подає у класифікації ускладнювальних елементів [1, с. 110]. Деякі вчені підтримують думку Вихованця і розглядають наявність ряду присудків елементом ускладнення синтаксичної структури простого речення. На думку дослідників, здебільшого різні типи ускладнень речень характеризуються додатковою предикативністю, яка не є самостійною категорією і не формує нову предикативну основу.

Заслуговують на увагу й погляди відомого мовознавця А. Загнітка на структурно-семантичне ускладнення речення. Місце речень з однорідними присудками вчений окреслює як «крайній вияв периферії» простого ускладненого речення, що можна розтлумачити як «межу», своєрідну «перехідність» від простого речення до складного. Дослідник зазначає, що сурядний зв'язок у структурі простого речення спрямований на його формальну модифікацію і перетворення семантично-елементарного речення у семантично неелементарне, репрезентацію кількох пропозицій. Отже, речення з кількома присудками, що витворюють цілісні предикативні центри, мовознавець відносить до складних [3, с. 25]. До таких належать утворення, в яких кожен дієслівний присудок характеризується власним інвентарем залежних компонентів: *А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру* (Гр. Тютюнник).

М. Каранська реченням із кількома присудками надає проміжного статусу між простими та складними: з одного боку в них є однорідні присудки, а з іншого, завдяки своїм другорядним членам при кожному присудкові, реченням висловлюється не одне повідомлення, а кілька – як у складному реченні [4, с. 94]. Нечітку межу між простим і складним реченням простежує також російська дослідниця Н. Шведова. На її думку, такою неоднозначною інтерпретацією відзначається речення з однорідними присудками, оскільки немає чітко сформульованих критеріїв розмежування простих та складних речень. Учена зараховує до однорідних усі члени, окрім головних, що є виразниками предикативних ознак [7, с. 166].

У підході щодо вивчення речень з однорідними присудками мовознавці зауважують багато суперечностей. Вони вважають, що тяжіння речень із кількома присудками до простих можна розглядати лише із семантичного погляду, проте у функціональному плані кожен присудок як виразник предикативного значення, формує самостійну предикативну одиницю речення. Деякі вчені переконані, що віднесення таких синтаксичних структур до складних є непослідовним, адже поліпредикативність є лише функцією однорідних присудків, що ускладнює просте речення формою.

М. Вінтов при класифікації речень з кількома присудками бере до уваги семантичну значеннєву самостійність присудків. До складних речень дослідник відносить ті, в яких присудки створюють таксисні (часові) відношення, що є виразниками предикативної складності. Свідченням простої будови речення є випадки, коли:

- 1) семантика одного з присудків включає в себе семантику іншого;

- 2) присудки позначають певну дію лише в сукупності;
- 3) присудок повторює семантику іншого присудка, ускладненого експресивно-емоційним відтінком;
- 4) абстрактно-оцінна семантика одного із присудків конкретизується семантикою іншого;
- 5) семантика одного із присудків є тотожною іншому;
- 6) спостерігаються антонімічні відношення між присудками [2, с. 136].

Висновки. Отже, на сучасному етапі речення з кількома присудками традиційно кваліфікують як ускладнені речення, що мають проміжний характер. Проте з огляду на неоднозначність наукових позицій дослідження таких синтаксичних структур є перспективним напрямом у синтаксичній теорії та потребує подальших ґрунтовних напрацювань.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Вінтов М. О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функціональні вияви. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2013. 327 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
4. Каранська М. У. Синтаксис української літературної мови: навчальний посібник. Київ: Либідь, 1995. 128 с.
5. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Радянська школа, 1961. 286 с.
6. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. Київ: Наукова думка, 1968. 601 с.
7. Русская грамматика: том II / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1980. 709 с.

Zakomorna A. Discussion approaches for homogeneous predicates.

The objects of this article is a discussion of linguists about different approaches for homogeneous predicates in the modern Ukrainian language. Types of sentences with several predicates and their classification is given as an example.

Key words: *principal and secondary parts of the sentence, homogeneity, predicativity, predicate, simple and complex sentences, compound sentence.*

1.7. ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНОГО СЛОВА ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

(Філологічні студії: збірник статей студентів, магістрантів, молодих учених / за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 82-87)

У статті розкрито суть поняття «узагальнення», наведено дефініції «узагальнювальне слово» із наукової літератури, простежено дискусійне питання щодо прикладковості узагальнювальних слів при однорідних членах речення. У статті окреслені основні випадки вживання розділових знаків при узагальнювальних словах.

Ключові слова: *узагальнювальні слова, однорідні члени речення, однорідність, однорідний ряд, узагальнення.*

Постановка проблеми. Питанню вивчення узагальнювального слова при однорідних членах речення присвячено багато праць визначних науковців.

Актуальність проблеми визначається тим фактом, що узагальнювальні слова, які неодноразово привертали увагу дослідників, характеризуються відсутністю єдиної інтерпретації, неодновимірністю тлумачення. Для сучасної синтаксичної науки надзвичайно важливим постає з'ясування сутності понять однорідності, ряду й сурядності, їх дефініції, умотивованості / неумотивованості синонімічного їх використання, встановлення ємності цих понять та визначення їх корелятивності / некорелятивності, простеження закономірностей вияву їх компонентів на формально-граматичному, семантико-синтаксичному та комунікативному рівнях. Водночас актуальним залишається питання статусу узагальнювальних слів при однорідних членах речення та їх репрезентації в сучасній українській літературно-нормативній практиці.

Аналіз актуальних досліджень. Формально неелементарні прості речення з однорідними компонентами розглядалися С. Смаль-Стоцьким, І. Слинком, М. Осадцою, В. Сімовичем, Ю. Шевельовим, Л. Булаховським, І. Вихованцем, О. Мельничуком, І. Кучеренком, І. Поповою та іншими у вітчизняному мовознавстві, а в російській лінгвістиці це питання знайшло висвітлення у роботах Ф. Буслаєва, Д. Овсянико-Куликовського, Н. Валгіної, О. Сиротиніної, Д. Кудрявського, О. Пешковського, В. Бабайцевої, В. Мігіріна, К. Скобликової, В. Перетрухіна, О. Руднева та іншими.

Метою статті є дослідження статусу узагальнювальних слів при однорідних членах речення, а також з'ясування правильності вживання розділових знаків в реченнях з узагальнювальними словами.

Виклад основного матеріалу. У першу чергу, варто розібратися з використаними поняттями, адже саме їх чітке визначення дає нам підказку для розуміння статусу узагальнювальних слів у сучасному мовознавстві.

Однорідні члени речення – члени речення, що перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення і поєднуються сурядним зв'язком. Займають у реченні тотожну синтаксичну позицію. Однорідні члени речення можуть бути поширеними і складатися більше, ніж з одного слова та непоширеними. Часто вимовляються з інтонацією переліку [8, с. 427].

Важливо не сплутати однорідні члени речення, з тими членами, які з першого погляду їх нагадують:

1. Повторюваними словами: *квітки куплю в переході, ніжну, ніжну красу, радість в теплих долонях в дім принесу, принесу;*

2. Повторювані однакові форми слів, об'єднані частками не, так (*хоч не хоч, писати так писати, дивиться не надивиться*);

3. Стійкі словосполучення з парними сполучниками і...і, ні...ні (*ні слуху ні духу, ні пава ні тава, і сміх і гріх*);

4. Два однакові за формою дієслова, що позначають дію та її мету (*ніду подивлюся*).

Ми згадали, що однорідні члени речення зв'язані між собою сурядними зв'язками. А. Загнітко вважає, що у дослідників немає єдиної думки щодо тлумачення однорідності, сурядності та поняття ряду, але найбільш популярне тлумачення таке: однорідність – вузьке поняття, сурядні члени речення можуть належати до різних частин мови і не бути однорідними; ряд – це об'єднуюче поняття, яке включає в себе однорідні, сурядні члени речення, пояснення, уточнювання і включення [2, с. 210].

Великий тлумачний словник подає три дефініції поняттю «узагальнення»: 1) дія за значенням узагальнити; 2) загальний висновок, загальне положення, що ґрунтується на порівнянні окремих предметів, фактів, явищ і виявленні їх спільних рис; 3) те, що створено на основі поєднання спільних характерних рис, особливостей. Усі визначення логічно обґрунтовують вживання «узагальнювальне слово» у своїй синтаксичній ролі [6, с. 403].

«Українська мова: енциклопедія» подає таке тлумачення: «Узагальнювальне слово – при однорідних членах речення слово, що виражає загальне значення однорідних членів речення і відноситься до них як родово

поняття до видового, ціле до частини. Узагальнювальні слова можуть стояти перед одноріднорідними членами і після них. У першому випадку вони виражають пояснювальні відношення, а в другому – власне узагальнювальні відношення» [8, с. 697-698].

У «Словнику лінгвістичних термінів» може зустріти таке потрактування: «Узагальнювальні слова – це слова або словосполучення, що виступають в ролі члена речення, який об'єднує в одну групу предмети, ознаки, дії тощо, виражені однорідними членами речення» [1, с. 314].

Підручник «Сучасна українська мова» (за редакцією О. Пономарева) наводить таке визначення: «Узагальнювальне слово – це граматична форма, що вживається як назва найближчого родового або більш ширшого поняття, яке об'єднує видові й конкретні поняття в межах однорідного ряду» [7, с. 278].

Однорідні члени можуть супроводжуватися узагальнювальними словами, які стоять як у препозиції, так і постпозиції, наприклад: *Час на все є – на засів, на повість і сповідь, Є своя і на битву й молитву пора* (В. Гей). *Страждання людей, їхня хресна путь до світової Голгофи – все це так ясно постало переді мною* (М. Хвильовий).

Узагальнювальні слова найчастіше виражаються іменниками, займенниками (*все, всі, ніхто, ніщо*), прислівниками (*крізь, всюди*) та словосполученнями, але також їхню роль можуть грати будь-які слова з ширшим, ніж однорідні члени, значенням: *Найменший шерхит, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокіт копит – усе резонувало тут надзвичайно лунко, чисто, повноголосо.* (О. Гончар). *Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець та товстий псалтир* (І. Нечуй-Левицький). Таким чином, роль узагальнювального слова може виконувати навіть дієслово: *Гурбою вони і добиралися: повзли, бігли, летіли та йшли.* (З жур.).

Узагальнювальний компонент перебуває у взаємозв'язку з іншими членами однорідного ряду на основі родо-видової співвіднесеності, співвіднесеності цілого і окремих частин.

Виступаючи у ролі того самого члена речення, що й узагальнювальне слово (словосполучення), однорідні члени, по суті, виконують уточнювальну функцію. Ю. Лисенко зазначає: «Між однорідними членами й узагальнювальним словом устанавлюються синтаксичні відношення уточнення, тому однорідні члени відповідно будуть називатися уточнювальними підметами, присудками, додатками, означеннями та обставинами» [7, с. 278]. Однорідні члени при узагальнювальних словах ряд дослідників кваліфікує як відокремлені прикладки.

Так, Є. Кротевич свого часу писав про прикладковість «слів, що супроводжуються узагальнювальними займенниками» [3, с. 64].

О. Руднев вважає однорідними членами відокремлені прикладки на тій підставі, що в реченнях з такими конструкціями безпосередній граматичний зв'язок з присудком має лише узагальнювальний компонент, а власне однорідні члени позбавлені цього зв'язку [5, с. 225].

І. Кучеренко вважає, що однорідні члени як «конкретизуючі слова можуть вступати в смислові відношення з узагальнюючим словом кожне зокрема, незалежно від інших», і оскільки вони не виражають єдиного поняття, то відповідно, стверджує дослідник, «кожне з конкретизуючих слів не може бути прикладкою до узагальнюючого слова, бо не здатне потрібною мірою конкретизувати його». Дослідник відповідно до власної концепції розглядає аналізовані структури як своєрідний тип складного речення [4, с. 6].

Для дослідників важливим було питання унормування вживання розділових знаків в реченнях з узагальнювальними словами. Є два варіанти їх використання: тире або двокрапка. Вибір між ними залежить від положення узагальнювального слова в реченні:

1. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то у вимові робиться пауза, а після узагальнювального слова ставиться двокрапка: *І здається, що пропахло все хлібом навкруг: сад, подвір'я, ластівки, навіть річка і луг. (В. Сторожук).*

2. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то перед ним у вимові робиться пауза, а на письмі ставиться тире: *Люди, трави, дерева, овіяні тишею води, стебелина зела та безмірно далекі світи – все під місячним саявом стаює в трепеті подих, люди, трави й дерева стають наче рідні брати (М. Луків).*

3. Якщо однорідні члени речення йдуть за узагальнювальним словом і не закінчують речення, то перед ними ставиться двокрапка, а після них тире: *І все воно разом: і квіти, і картини – створювали затишок, від усього віяло обжитість (В. Кобець).*

4. Також якщо при узагальнювальному слові є слова *а саме, як-от, наприклад*, то перед ними ставиться кома, а після них – двокрапка: *У лісі діти назбирали багато різноманітних грибів, а саме: боровиків, лисичок, підберезників, сироїжок.*

5. Якщо узагальнювального слова немає, але перед однорідними членами робиться очікувальна пауза, то перед ними ставиться двокрапка: *У саду ростуть: груші, яблуні, сливи.* Іноді тире може ставитися й перед однорідними

членами (замість двокрапки): *Усе навпіл – і труд, і піт, любов і дні гарячі* (Д. Луценко). У такому разі однорідні члени вимовляються з підвищеною інтонацією.

У діловому й науковому стилях перед однорідними членами двокрапка може ставитися й тоді, коли в реченні немає узагальнювального слова (така двокрапка необов'язкова): *На нараді були присутні: директор, заступник директора, головний бухгалтер, начальники цехів* [9, с. 156-158].

Висновки. Отже, ряди однорідних членів, поєднаних перелічувальною інтонацією, єднальними чи розділовими сполучниками, можуть мати при собі узагальнювальні слова. Узагальнювальні слова виражають загальне значення однорідних членів і відносяться до них як родове поняття видового. Відповідно узагальнювальне слово здебільшого виконує ту ж синтаксичну роль, що й однорідні члени речення. У ролі узагальнювальних слів можуть вживатися слова різних частин мови, однак найчастіше – займенники: *весь, усе, усі, ніхто, ніщо та ін.*; прислівники займенникового походження: *усюди, звідусіль, скрізь, завжди, ніколи*; дієслова: *робити, працювати, мітингувати та ін.*; словосполучення: *кожного разу, в усіх кінцях, ні в жодному разі, одним словом та ін.*

Література

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ДонДУ, 1996. 437 с.
3. Кротевич Е. В. Обособление второстепенных членов предложения в современном русском языке. Алма-Ата: Казгосиздат, 1941. 72 с.
4. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах. Мовознавство. 1977. № 6. С. 3-12.
5. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1963. 364 с.
6. Словник української мови: в 11 томах / редкол.: І. К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 10.
7. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарев. Київ: Либідь, 1997. 400 с.
8. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2004. 820 с.

9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 390 с.

Nekrasova A. To a question on the status of the general word in equilibrated members of the treatment.

The article deals with the essence of the notion of "generalization", the definition of "generalization word" from scientific literature is given, and the discussion question about the applicability of generalized words in a homogeneous sentence is traced. The article outlines the main cases of using punctuation marks in generalizing words.

Key words: *generalization words, homogeneous members of the sentence, homogeneity, homogeneous series, generalizations.*

Тетяна Дробна

1.8. ГРАМАТИКО-СЕМАНТИЧНА Й СТРУКТУРНО-ОБРАЗНА БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ У МОВОТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА

(за матеріалами магістерської роботи, виконаної під керівництвом
В. В. Герман)

Сучасні українські письменники не послуговуються у своїй творчості широким використанням вставлених одиниць. Зрідка вставлені конструкції можна знайти у творах Ю. Іздрика, М. Матіос, В. Шкляра та ін. Детальний аналіз функцій вставлених одиниць видається можливим лише після звернення до художніх і наукових творів І. Франка. Саме його літературна спадщина дає змогу простежити постійне використання вставлених конструкцій різного типу, які є однією із головних ознак його індивідуального стилю, стилістичним засобом вираження додаткових зауважень, оцінок, характеристик, суджень оповідача та автора.

В сучасній лінгвістиці залишається дискусійним питання про зв'язок вставлених конструкцій з основним реченням, адже вони традиційно трактуються як одиниці, що не входять у структуру речення. Більшість лінгвістів визнають граматичну самостійність вставлених конструкцій, проте вказують на смисловий зв'язок з основним реченням або контекстом (П. Дудик, О. Іванова, А. Мойсієнко, А. Прияткіна, Р. Самолетова, І. Щеболева та ін.).

Продуктивним засобом організації висловлення в художній літературі, публіцистиці, газетних і наукових текстах стають вставлені конструкції. Окрім компресії висловів, вони специфікують стильову форму висловлювання. Так, у публіцистиці мають перевагу інформативні та пояснювально-уточнювальні вставлені конструкції, які в художньому тексті набувають емоційного забарвлення, виконують зображальну й оцінну функції.

Використання вставлених сполук у художньому тексті зумовлено комунікативними, синтаксичними, стилістичними потребами побудови художньої оповіді. У процесі виникнення суперечності між комунікативним завданням висловлення й синтаксичними можливостями речення, письменник використовує вставлені конструкції. Для точнішого й зрозумілішого викладу думки автор повинен перервати основну розповідь вкрапленнями додаткових елементів.

Широкий діапазон функціонування вставлених конструкцій мають художні прозові й публіцистичні твори І. Франка. У текстах письменника знаходимо як ситуативні, так і суб'єктно-оцінні типи вставлених конструкцій:

1) ситуативні вставлені конструкції розширюють зміст основного речення, вносять у нього пояснення, коментарі, додаткові повідомлення про певні дії чи стани: *«Коли у бідних родичів мучиться донечка гарна, робітна, вдатлива, – то віддати її за багатого, хоч би й не любого жениха (вдівця, старшого чоловіка) становить не раз для родичів єдиний рятунок від економічної загибелі...»* [12, с. 55]; *«Жадаєте від мене, дорогі браття, аналіз галицької інтелігенції на підставі тих фактів і тих документів публічних (видань, газет), котрі всім звісні і кожному доступні»* [12, с. 23]; *«Та, незважаючи на позірку добродушність, це була людина дуже сувора до будь-яких провин своїх підлеглих – в'язнів чи стражників – і незвично пунктуальна й сумлінна у виконанні обов'язків своєї важкої служби»* [11, с. 18]; *«Поганий економічний порядок невдержимою силою пре нашого мужика – особливо біднішого – до п'янства»* [12, с. 68]. Вставлені одиниці є засобом уточнення певної інформації. Вони є засобом кореляції фонових знань автора й читача без порушення лінійності авторської розповіді;

2) суб'єктивно-оцінні вставлені конструкції марковані суб'єктивною модальністю, безпосередньо та опосередковано виявляють ставлення автора до зображуваних подій чи героїв: *«У ч. автора бачимо (не виразно, а немов з-за сита) таке розуміння...»* [12, с. 8]; *«Без тої культурної і поступової цілі, без тої наукової підкладки і методу (про них у ч. автора «Нових правд» нема й згадки) література стане пустою забавкою інтелігенції, ні до чого не*

потрібною...» [12, с. 12]. Найбільш уживані суб'єктивно-оцінні вставлені конструкції в текстах І. Франка в публіцистичних текстах, оскільки в них учений презентує власну характеристику певного мовного явища, проблеми, питання тощо.

Вставлені сполуки характерні усному мовленню, а в художній літературі й публіцистиці вони використовуються для стислості викладу або експресії. І. Франко послуговується вставленими конструкціями, керуючись не лише логічними, а й естетико-художніми міркуваннями. Вставлення моделюють відкритий текстовий простір, стилістично спроможний реалізувати думки з усіма емоційними відтінками, асоціативними зв'язками, взаємопов'язаністю явищ: *«Я не стану вам говорити, які милі споминки викликала в моїй голові стаття (вона при тім написана дуже гарно, видно, вийшла з-під пера деякого з наших поважніших літераторів і читається дуже легко), але розповім вам коротенько її зміст»* [12, с. 6]. Вставлені конструкції використовуються як засіб передачі суб'єктивної думки оповідача чи автора.

Між основним реченням і вставленням не завжди однакові семантичні відношення. В одних текстах вставлені конструкції тісніше пов'язані з основним реченням і допускають зняття дужок або тире: *«Долітали до нас – незважаючи на китайський мур австрійської цензури і священного союзу – думки й основні лозунги великої французької революції»* [12, с. 156]. Такі вставлення визначено як неконструктивні [10]. В інших вона відносно самостійна щодо основного речення, зняття дужок неможливе: *«Аж коли на ту гідність іменованого Яхимовича, чоловіка з непослідньою світською наукою (обіч доктора теології був він також доктором філософії), заблисли в семінарії кращі хвилі»* [12, с. 93]. Такі вставлені конструкції називають конструктивними [10].

Базове стилістичне навантаження вставлених конструкцій виявляється в їхній оцінності й образності. Суб'єктивно-оцінні вставлення, які вклинюються в інформаційний план основного речення, актуалізують оцінку зображуваних подій: *«Ми, шляхта, піднесли тебе вгору, на нас ти заробив своє багатство (бо ти ж таки заробив його, цього не можна заперечити), а тепер кого ви беретеся захищати»* [11, с. 60]. Почасти вставлені конструкції передають внутрішні рефлексії наратора щодо повідомлення в основному реченні.

Основна стилістична функція вставлених сполук – створення двоплановості розповіді, що передбачає її членування на основний і додатковий (супровідний) плани, наприклад: *«А вже ті місця, де ч. автор силується виказати відмінний характер народних пісень великоруських (про що ніхто ніколи не сумнівався і не спорив), – викликають попросту сміх...»* [12, с. 11]. У творах І. Франка

вставлені конструкції вживаються для вираження 1) емоційно-оцінних зауважень; 2) створення сатирично-іронічного ефекту; 3) діалогізації та інтимізації тексту; 4) акцентування певних слів та художніх деталей; 5) стилізації авторської мови під розмовну; 6) для розвантаження складної реченнєвої структури і забезпечення лаконічності стилю тощо. Наприклад: «З іншомовних романів у «Бібліотеці» «Діла» з'явилися переклади «Преступление и наказание» Достоевського ... (з невдалими скороченнями) та «Низини» Ожешковой» [12, с. 131] (емоційно-оцінні зауваження); «...всі вони йшли собі вільно, не слухаючи жодної команди, тим більше що Стефко, навантажений значним залишком картоплі (**знадобиться на завтрашній голодний день**), ішов аж позаду» [11, с. 11] (розвантаження складної реченнєвої структури і забезпечення лаконічності стилю).

Актуалізація вставлених конструкцій передбачає взаємодію лексичних, морфологічних і синтаксичних засобів. У вставленій конструкції можуть вживатися синоніми, антоніми, розмовні варіанти до слів в основному реченні, прислівники, частки, вигуки, які створюють ефект експресії та увиразнення висловлення: «Ось тата пісня (**змінює тільки недоладний правопис Головацького**)» [12, с. 81]; «За тим самим промовляє і те, що пісня така невироблена, оповідання уриване, переплетене (**не раз просто таки для вірша**) нічого не значущим реченням...» [12, с. 87].

Індивідуально-авторське використання вставлень визначають особливості художнього мовомислення. Так, скажімо, лаконічність стилю І. Франка пов'язана з домінуванням у творах вставлених конструкцій: «Пані Деліхова й на цей раз простягла руку допомоги й забрала Регіну до себе через півроку після смерті матері (**тітці, звичайно, не було до сміху**)» [11, с. 74]. Загальний стилістичний ефект використання вставлених конструкцій у прозі І. Франка розкривається в наповненні змісту його творів різноманітними відтінками: від об'єктивно-уточнювальних до суб'єктивно-оцінних.

Показовими для творів письменника є характеристичні й концептуальні вставлення: «Не скажу тобі, що ця шляхетність зворушила мене до сліз (**плакати я не вмію**), але посміявсь я над нею від щирого серця» [11, с. 119]; «Тут більше тонів, ніж слів (**так і в цілій «Русалці»**), а в кожному тоні дрижить глибока, затаєна біль...» [12, с. 40]. Такі вставлені конструкції почасти містять узагальнення й сентенції, в яких прочитується авторська свідомість. Вставлені конструкції у творах І. Франка змістовно глибокі, їх суб'єктивно-експресивна сила є фундаментом створення внутрішньої напруги.

Основним стилістичним навантаженням характеристичних вставлень, які дають безпосередню чи опосередковану оцінку героям або ж оповідачеві, є створення семантичної двоплановості з метою поєднання в одному смисловому блоку розповіді з характеристикою героїв: *«Але йому не так йдеться про те, аби мене повісили – він добра людина! – скільки про те, аби знайти ті гроші, які забрано в Рібенгальца, Голейовського і російського генерала»* [11, с. 32]. Це спонукає створенню додаткових можливостей щодо композиційної організації твору та сприяє максимальному розкриттю характерів у художньому просторі й часі. З-поміж інших стилістичних функцій вставлених конструкцій виділяємо такі:

– вираження емоційно-оцінних зауважень, розвиток експресивності висловлення: *«Затремтів старий, поблід ще більше, як звично (майже рік уже не викликали його до судді!) і, попрощавшись, пішов, підтримуваний черговим конвоїром»* [11, с. 27]; *«Правда, знаючи його хиткий характер, я згори міг догадуватися, що се буде з його боку якась підлість або група сплітка, та проте все-таки – така вже мізерна людська натура – я дожидав слідуючого дня неспокійно і з якоюсь нетерплячкою»* [11, с. 175];

– інтимізація тексту: *«В твоїх очах – зорі моєї долі, а ті зорі (і в цьому я не сумніваюся) завжди світитимуть мені так ясно, так чудово, як тепер»* [11, с. 139];

– акцентування певних слів, художніх деталей, яке відбувається завдяки винесенню їх у вставлення і неодноразового повтору в основному контексті та наступних вставлених конструкціях: *«Свобідна воля жєнщини находить тут далеко більше пошанування, ніж, наприклад, у великоросів: в родині жєнка займає дуже поважне і почесне становище, ба навіть веде своє окреме (жєноче, домашнє) хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається»* [12, с. 52];

– стилізація авторської мови під розмовну: *«Наша інтелігенція, на своє нещастя, вчепилася іменно за те друге питання, а питання економічні, викликані 1848 роком, лишила зовсім на боці, або старалася повертати їх на користь собі, и на користь народу (нагадую справи сервітутів, про котрі впрочім далі побесідую обширніше)»* [12, с. 33-34];

– забезпечення лаконічності стилю: *«Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір)»* [11, с. 279].

Серед засобів актуалізації вставлених конструкцій у художньому тексті виокремлено:

1) лексичні (використання у вставленні контекстуальних синонімів, антонімів, омонімів до слів-корелятивів в основному реченні, приказок і фразеологізмів, які створюють ефект живомовності, відбивають спонтанність та лаконічність думки чи повідомлення): *«До віри в одного бога (монотеїзму) доходили многі поганці (Сократ, Платон, Цицерон); вона, як показують новіші досліді, була предметом таємних наук релігійних (містерій) в Єгипті й Греції»* [12, с. 48]; *«Але случаї такі – к честі нашого жіноцтва сказати – дуже рідкі, а ще рідші подібні пісні...»* [12, с. 71];

2) морфологічні (використання у вставленні прислівників, часток (майже, тільки, саме, таки та ін.), вигуків): *«Автор статті (так, як і ми колись у своїх бесідах) ставить на вступі перше незмінне і вічне правило, – чи ні, догму, а іменно, що Україна і Московщина не можуть мати спільної літератури»* [12, с. 6];

3) синтаксичні (використання у вставленні безсполучникових, еліптичних, номінативних, неповних речень, речень суб'єктивної оцінки, конструкцій прямої мови, риторичних запитань, вставних слів та ін.): *«От я прочитав на початку другої сьогорічної книжки «Літературної правди» статтю, мабуть, статтю програмову редакції (без підпису автора), і – чи повірите? – побачив у ній майже око в око все те, що ми колись-то балакали про літературні «принципи» і «ідеали»»* [12, с. 6].

Вставлені конструкції часто вміщують у собі побіжні зауваження до основної думки: *«Врешті губернатор пропонує митрополитові, на випадок, якби він був з цим незгодний, подумати принаймні, «чи не ж краще було б книжки писані українською народною мовою (бо про церковну тут не може бути мови), друкувати латинськими літерами»»* [12, с. 150]. І. Франко удається до використання вставлених конструкцій, в яких простежуються елементи суб'єктивної думки, певних суджень і оцінок: *«Той самий мотив, хоч більше гумористично оброблений (очевидно з становища мужчини, а не жєнщини), стрічаємо в слідуочій польській пісні...»* [12, с. 57-58]. Речення, без слова «очевидно» у вставленій сполуці, набуває іншого, менш пафосного звучання.

Вставлення не можуть бути класифіковані за якимись загальними значеннєвими ознаками, оскільки «виникають незаплановано, у процесі мовлення» [7, с. 192]: *«Лиш раз іще в тім довгім сумнім життю вигнання блисло для мене щастя, та – божя воля – воно зараз і погасло!»* [11, с. 276]; *«Та й давні приятелі (бодай деякі, що між ними лишилися) зовсім уже не потягяють балакати про «височину»...»* [12, с. 6]. У критичних публіцистичних текстах

І. Франка вставлені сполуки особливо експресивні, оскільки автор висловлює власні судження про те чи інше питання.

У художній літературі І. Франка вставлені конструкції здебільшого виконують пояснювально-уточнювальну функцію: *«Йому здавалося, що постанова – помститися завтра на змовлених на його згубу офіцерах – додала йому сили і певності»* [11, с. 200], а в публіцистиці – інформативну й оцінну: *«Окремою книжкою з'явився невеличкий твір Спиридона Осташевського «Сто байок» (латинським шрифтом), але й то – жалюгідне віршомазання»* [12, с. 130].

Вставлені конструкції в художньому тексті І. Франка – це багатофункціональні синкретичні одиниці, які інтенсифікують інформаційну насиченість тексту через доповнення, конкретизацію, деталізацію, розширення основної інформації, виявляють ставлення автора до зображуваних подій, активізують його спілкування з адресатом тексту.

Включення до структури тексту вставлених одиниць пов'язане насамперед із комунікативним наміром автора: прагненням досягнути повноти викладу завдяки зауваженням, уточненням, доповненням: *«Його славний рід на ним кінчився, його будуча задача – боронити Підгір'я від наїзників – зчезла так, як те полум'я в глибині темного небозводу»* [11, с. 329]; *«І він ще раз – сотий чи, може, тисячний раз – пригадав кожну деталь тієї жахливої, згубної пожертви себе самого на вітар кохання»* [11, с. 116]. Потреба зберегти цілісність лінійної організації художнього вислову і повідомити інформацію, яка виходить за межі семантичної структури основного речення, спричинює появу вставлення.

У працях І. Франка присутні переважають конструктивні вставлені сполуки, які передають супровідні оцінки, доповнення та коментарі основної оповіді: *«Та й у сні почуття розкоші тривало далі, а коли огник свідомості – не той давніший, а якийсь новий – знов замиготів на поверхності його душі, капітан побачив себе малим хлопчиком...»* [11, с. 158].

Комунікативне навантаження вставленої конструкції визначає її синтаксичну структуру. Для смислового виділення, пояснення слів, фразових компонентів здебільшого І. Франка використовує вставлені слова і сполучення слів, які мають значення оцінки, котра актуалізує сприйняття повідомлюваного читачем. Серед проаналізованих вставлених конструкцій переважають вставлені предикативні одиниці, які поглиблюють основний план розповіді, уточнюють мовленнєву ситуацію, передають авторські рефлексії та оцінки.

Вставлені сполуки, які приєднані до основного речення безсполучниковим зв'язком, ритмомелодійно збагачують текст, мають розмовний відтінок: *«Нараз*

у те непорушне колесо всунувся – ніхто не бачив відки – високий, сивий, як голуб, старець» [11, с. 322].

Актуалізованими є вставлення, які мають іншу, ніж в основному реченні, модальність. Це здебільшого питальні, окличні та риторичні питально-окличні звороти, вклинені в основне речення розповідної модальності. Їхнє емоційне забарвлення на письмі передається знаками питання й оклику. У фрагментах з невласне прямою мовою такі вставлені компоненти слугують як засіб уведення живих інтонацій усної мови: *«Значить, або маємо діло з якоюсь хворобою тісно психічною, що має своє гніздо в якимсь незначущім мізковім центрі і не має впливу на звичайні органічні функції – адже медицина знає такі хвороби! – або може...»* [11, с. 182].

У художньому тексті вставлені конструкції характеризуються багатоаспектністю використання. Просторові вставлення актуалізують значення просторових вимірів художнього тексту. Вставлення з часовою семантикою підкреслюють тривалість або короткочасність дії, співвідносять різні часові характеристики художньої розповіді, не порушуючи її лінійності.

У вставленнях часто пояснюються внутрішні рефлексії оповідача / розповідача щодо повідомлення в основному реченні. Суб'єктивно-оцінні вставлені конструкції передають оцінку й образне авторське сприйняття описуваних подій. Уводячи конкретно-чуттєві образи до художньої розповіді, І. Франко через вставлення інтенсифікує експресивність тексту. Характеристичні вставлення доповнюють і актуалізують характеристики персонажів.

Вставлені сполуки – одиниці експресивного синтаксису. З іншими експресивними синтаксичними конструкціями вони мають спільні (членування висловлення, актуалізація інформації, прагматичне спрямування) та диференційні риси (винесення актуалізованої інформації в іншу смислову площину).

Інколи особливістю індивідуального стилю І. Франка стає сатиричне спрямування в текстах, які є публічною відповіддю автора на певні закиди, критику та зауваження. Вставлені конструкції, що мають викривальний характер, стають основою семантичної двоплановості, яка почасти створює ефект розмови письменника з читачами: *«В бібліографії Лижова (не зовсім повнім), котра напечатана в «Основі» за червень 1862 на 43 книги...»* [12, с. 36]. У публіцистиці І. Франка вставлення слугують дієвим засобом вираження авторської думки та забезпечення діалогу з читачем.

Отже, у художніх творах і публіцистиці І. Франка зафіксовано ситуативні вставлення, які доповнюють і розширюють інформаційний план основного речення, та суб'єктивно-оцінні, в яких автор висловлює своє ставлення до зображуваних подій і характерів. Література І. Франка – як наукова, так і художня – відзначається глибоким інтелектуалізмом і синтаксичною довершеністю. Вставлені конструкції, якими послуговується письменник, представлені різним функціональним наповненням і, відповідно, різною будовою.

Основною стилістичною функцією вставлень є створення двоплановості розповіді. Автор членує її на основний і додатковий плани. Вставлені конструкції І. Франко використовує для вираження: 1) емоційно-оцінних зауважень; 2) створення сатирично-іронічного ефекту; 3) діалогізації та інтимізації тексту; 4) акцентування певних слів та художніх деталей; 5) стилізації авторської мови під розмовну; 6) для розвантаження складної реченнєвої структури і забезпечення лаконічності стилю.

Типовими для творів автора є характеристичні та концептуальні вставлені конструкції, які містять узагальнення та сентенції авторської свідомості. Засобами актуалізації вставлень у художніх текстах слугують лексичні, морфологічні й синтаксичні компоненти.

У структурі вставлених конструкцій функціонують сурядні й підрядні сполучники (сполучні слова), або ж вставлена конструкція може функціонувати без сполучника в ініціальной позиції.

Вставлені конструкції у творах І. Франка приєднується до головного речення в сполучниковий або безсполучниковий спосіб. Виділяємо три групи вставлених конструкцій:

1) одиниці, приєднані до базового речення без сполучних засобів (сполучників): *«Але по її виході почалася правдива трагікомедія, котрої кінець був такий, що книжку (більшу часть накладу, привезеного з Угор) забрано і уміщено в місці темнім і прохладнім...»* [12, с. 37]; *«Гріх, як відомо, се слабість моральна, а до пізнання правди потрібно, щоби розумові (інтелектуальні) сили були здорові і досить розвинені...»* [12, с. 49];

2) одиниці, приєднані до базового речення за допомогою сурядних сполучників (такі вставлені конструкції розташовуються після слів, яких стосуються) *«Поганий економічний порядок розорує чимраз дужче родинне життя нашого (та й то не лишень нашого) народу»* [12, с. 72]; *«Не тільки віри поганські відводили від пізнання правди (а властиво були перехідними, часом і*

блудними кроками духу людського в змаганні до порозуміння природи), але й віра християнська робила те саме...» [12, с. 48-49];

3) одиниці, приєднані до базового речення за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів: *«Будьте ласкаві, – коротко відповіла Регіна з справді королівською (як здалося Начкові) величністю кивнувши головою» [11, с. 66].*

Серед вставлених речень розрізняємо:

1) вставлені речення, зв'язки яких з базовим реченням корелюють зі зв'язками предикатних структур сполучникових складних речень:

- структури, співвідносні з частинами сурядних речень;
- структури, співвідносні з частинами підрядних речень;

2) вставлені речення, співвідносні з частинами безсполучникового складного речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком:

- речення з однофункціональними частинами;
- речення з різнофункціональними частинами.

У творах І. Франка фіксуємо використання різних типів сполучників у вставлених конструкціях. Так, вживалися такі різновиди сполучників сурядності:

1) розділові – повідомляється про несумісні явища або про ті, що по чергово змінюються. Використовуються сполучники: або, чи, чи ... чи, чи то ... чи то, не то ... не то, то ... то. Напр.: *«Очевидно – ч. авторові так важко вдавня знаки гніт Московській (чи урядовий, чи літературний?), що навів його на думку зовсім односторонню і неправдиву...» [12, с. 7]; «...викинув на верх і друге питання (або бодай його зарід, котрий швидко далі розвився), питання національне» [12, с. 33];*

2) зіставні – повідомляється про явища, які за своєї нетотожності допускають одне одного, співіснують. Можливі сполучники: а, сполучник-частка ж (же): *«Правда, не один, знаючий діло (а тільки для таких, думаю, і написана стаття), знає вже давно, що воно так є, і знає навіть, чому воно так є...» [12, с. 6]; «...вони були синами убогого канцеляриста (а той, в свою чергу, був сином убогого українського священика), що, рано залишившись сиротами без батька й матері, якийсь час вели життя львівських вуличних хлопців...» [12, с. 43];*

3) пояснювальні – говориться про тотожність двох ситуацій. Варіанти сполучників: тобто, цебто, себто, а саме, як-то: *«От тим-то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував її, з одного боку, на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависті і шовінізму, а з другого боку, признавав, що інтелігентна література*

на українській мові залежить від натуральної еволюції української нації і мусить повстати тоді, коли в ній настане потреба (**як ось тепер у Галичині**), та поки що основою літературної діяльності свідомих українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти українських мас народних» [13, с. 257];

4) приєднувальні – вираження додаткового повідомлення, доповнення задля уточнення змісту (сполучники та й, і, та): «Він каже (**і справедливо**), що українська література під московським урядом не могла і не може добре розвиватися, дізнаючи всякого гніту...» [12, с. 7]; «Правда, говорячи про такі високі матерії, ми, крім Шевченка, не здибали нікого, кого б могли узяти за примір (**та й Шевченко – кожний чув у своїй совісті якось не підходив сюди, якось не «пасував, мов гранчасте до круглого**), – і для того звичайно ставили за примір писателів чужих...» [12, с. 5].

У вставлених сполуках представлено такі типи сполучників підрядності:

1) з'ясувальні – вставлені сполуки залежать від слова, що вимагає з'ясування. Можливі сполучники: що, як, ніби, наче, неначе, щоб сполучник-частка чи, коли, мов, поки, аби, якби; сполучні слова: хто, що, де, куди, звідки, скільки, коли, чий, який, котрий, коли, як. Напр.: «Тема справді дуже інтересна, та, на жаль, авторка не справилася з її літературної формою; оповіdana прозою, з значенням особливостей якутського говору (**як у Серошевського або у Тана**) ця подія могла б робити гарний ефект; віршована передача д. Лесі Українки вийшла занадто довга, неясна, з повтореннями, многословна і не робить такого враження, якого б можна надіятися від самої теми» [13, с. 174];

2) прикомпаративні – вставлені одиниці залежні від слова у формі вищого ступеня порівняння (компаратива). Варіанти вживаних сполучників: ніж, аніж, що – то, чим – тим. Напр.: «Значить, хоча Львів і не є таким центром для наукової праці, якого би треба бажати (**навіть не таким корисним, як Київ**), та проте тут одинокі місце, де наукова праця може мати щиро-національний характер, де здобутків її не треба проводити в публіку краденим способом або фальшувати для угоди цензурі» [13, с. 362];

3) часу – вставлені конструкції вказують на часові відношення. Використовуються такі сполучники: коли, як, поки, доки, відколи, як тільки, тільки-но, тільки що, ледве, скоро, після того як, перед тим як, до того як, перш ніж, у той час як, відтоді як, з тих пір як тощо. Напр.: «Бо я, панове, не промовець, але так мені здається... (**Ледве стримуваний сміх серед товариства**)» [11, с. 51]; «В батьковій кузні така вже настанова: хто прийде – сиди, говори, дійде до почастунку – й його не минуть, але як треба щось допомогти, батько без

церемонії обертається до нього: «*Ти-ти-ти, хло!*» (*коли се хтось молодший*) або «*Куме-куме! Ану-но, за молот!*» [11, с. 357].

4) причини – вказують на причину того, про що повідомляється в основній частині. Використовуються такі сполучники: бо, тому що, оскільки, адже, через те що, завдяки тому що, на підставі того що, унаслідок того що, в силу того що, у зв'язку з тим що, тим більше що, позаяк. Напр.: «*Щоби поразити мене в саме серце, вбити насамперед морально, а потім фізично, – бо, очевидно, вони сього бажують!* – кидають клевету на мою жінку...» [11, с. 199].

5) мети – у вставлених конструкціях автор інформує про бажаний наслідок передумови, зафіксованої в головному реченні. Варіанти сполучників: щоб, аби, для того щоб, задля того щоб, затим щоб, з тим щоб, щоби. Напр.: «*І, півколом обійшовши те місце, де сиділа пані Дреліхова з донькою й племінницею (щоб не проходити їм перед очима), Начко притиснувся до колони й став поблизу них на місце, звідки він не бачений ними, міг добре спостерігати всі рухи, всі слова Регіни*» [11, с. 65].

б) допустові – йдеться про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини. Використовуються як сполучники (хоч, хоча, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що, незалежно від того що, усупереч тому що), так і сполучні слова (хто не, що не, куди не, як не, де не). Напр.: «*Гриць поволі, нерядо піднявся зі свого топчана і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що йому переривають і ту хвилину спокою (хоч та «хвилина» тяглася у нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відмикати браму...»* [11, с. 288]; «*Сеся думка (попри другі, до котрих швидко дійдемо) тягнеться і доказується через цілу статтю, доказується множеством доказів...»* [12, с. 6]; «*Начко добре відчував і не міг сам перед собою заперечити (хоча жоден з них на розставанні ні слівцем про це не згадав), що цією причиною були ті нещирі й холодні стосунки, котрі запанували між ними після балу»* [11, с. 80];

7) порівняльні – у вставлених конструкціях висвітлюється порівняння з головною частиною. Варіанти сполучників: як, наче, мов, немов, неначе, мовби, немовби, буцім, просто як, так само як тощо. Напр.: «*Народовці, котрі вже звиш 15 літ клепчуть про «самостійність» (немовби се була річ така непевна, котру конче треба доказувати, або немовби хто відбирав їм її на силу), тим самим уже не хочуть чути про няку спеціально рутенську партію»* [12, с. 24].

Отже, для мови художніх і публіцистичних творів І. Франка притаманні три групи вставлених конструкцій: 1) одиниці, приєднані до базового речення без сполучних засобів (сполучників); 2) одиниці, приєднані до базового речення за

допомогою сурядних сполучників; 3) одиниці, приєднані до базового речення за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів, мета яких – уточнення, доповнення, оцінка певного питання чи явища. У творчості письменника переважають безсполучникові вставлені одиниці, а серед сполучникових – допустові сполучники підрядності. Відповідно до типу сполучника визначається роль вставленої сполуки в основному реченні.

Структурно-синтаксичні особливості вставлених конструкцій, фіксованих у творчості І. Франка, полягають у тому, що письменник послуговується не одним типом вставлених сполук. Автор вживає чотири різновиди сполучників сурядності: розділові, зіставні, пояснювальні й приєднувальні. Характерним є використання різних типів сполучників підрядності, зокрема: з'ясувальні, прикомпаративні, часу, причини, мети, допустові, порівняльні. Також у творах І. Франка широко представлені безсполучникові вставлені одиниці.

Таким чином, однією із головних ознак індивідуального стилю І. Франка є вставлені конструкції, оскільки вони є стилістичним засобом вираження додаткових зауважень, оцінок, характеристик, суджень оповідача та автора щодо певної події, явища чи предмета в художніх і публіцистичних текстах І. Франка. У текстах письменника знаходимо ситуативні й суб'єктивно-оцінні вставлення. Ситуативні одиниці доповнюють і розширюють інформаційний план основного речення, а суб'єктивно-оцінні відображають ставлення автора до зображуваних подій і характерів.

Основна стилістична функція вставлень у творах письменника – створення двоплановості розповіді, завдяки чому з'являється членування на основний і додатковий плани висловлювання. І. Франко послуговується вставленими компонентами для вираження акцентування певних слів та художніх деталей, створення сатирично-іронічного ефекту, діалогізації та інтимізації тексту, емоційно-оцінних зауважень, стилізації авторської мови під розмовну, розвантаження складної реченнєвої структури і забезпечення лаконічності стилю тощо.

Для мови творів І. Франка характерні три групи вставлень: одиниці, приєднані до базового речення без сполучних засобів (сполучників); одиниці, приєднані до базового речення за допомогою сурядних сполучників; одиниці, приєднані до базового речення за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів. Переважна більшість вставлених компонентів у творах письменника безсполучникові, однак сполучникові сполуки також представлені досить широко. Зокрема, письменник використовує чотири різновиди сполучників сурядності: розділові, зіставні, пояснювальні й приєднувальні, а також різні типи

сполучників підрядності: з'ясувальні, прикомпаративні, часу, причини, мети, допустові, порівняльні.

Література

1. Березянська В. Іван Франко і проблема становлення української наукової мови. *Проблеми гуманітарних наук*. Випуск 32. Філологія. 2013. С. 4-15. URL: http://ddpu.drohobych.net/filol_gum/wp-content/uploads/2016/04/2013_3.pdf.
2. Бондаренко О. Активізація вставлених конструкцій як інноваційний процес у сучасному українському синтаксисі. URL: http://philology.knu.ua/files/library/movni_i_konceptualni/50-1/13.pdf.
3. Бунь О. А. Основні властивості текстових внесень в сучасній художній прозі. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. Серія «Філологія». Київ, 1997. Вип. 1. С. 43-52.
4. Висоцький А. В. З історії вивчення вставних і вставлених частин речення. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. С. 218-223.
5. Галайбіда О. В. Вставлені конструкції в українському художньому тексті: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». URL: <http://www.lib.ua.net/diss/cont/353607.html>.
6. Галицько-руські приповідки: у 3-х т. / зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.
7. Гнатюк Л. П. Українська мова. Особливості практичного застосування. Київ: Знання-Прес, 2006. 259 с.
8. Грещук В. Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови. *Вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Івано-Франківськ, 2007. С. 29-37.
9. Гримашевич Г. Концепція взаємодії літературної мови та діалектів у мовознавчій спадщині Івана Франка. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/15975/1/гримашевич.pdf>.
10. Дудик П. С. Стилїстика української мови: навч. посібник. Київ: Академія, 2005. 362 с.
11. Франко І. Я. Повісті. Львів: Каменяр, 1990. 368 с.
12. Франко І. Я. Твори в двадцяти томах. Т. XVI. Літературно-критичні статті. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1955. 467 с.
13. Франко І. Я. Мозаїка: із творів, що не ввійшли до збір. тв. у 50 т. / упор. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. Львів: Каменяр, 2002. 432 с.

РОЗДІЛ 2. СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Аліна Некрасова

2.1. ГЕНЕЗА СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

(Актуальні питання філології та методології: збірник статей студентів / за ред. В. В. Герман. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 156-162)

У статті розглянуто теоретичні засади походження терміна «складносурядне речення». Досліджено мовознавчі праці, де висвітлюється проблема функціонування складносурядного речення та його прикметних ознак. Уточнено місце складносурядних речень у структурі й системі української мови.

Ключові слова: мовознавство, синтаксис, складне речення, складносурядне речення, частини речення, сполучник.

Постановка проблеми. ХХІ століття знаменується пошуком наукових парадигм й успішним розвитком оригінальних ідей і лінгвістичних концепцій. Зріс інтерес до історії лінгвістики, передусім, її функціонально-комунікативного аспекту. Зокрема, ключовим у сучасному мовознавстві є функціонально-категоріальний підхід до проблеми дослідження й обґрунтування сурядності, що стосується внутрішньої сфери мови.

На сьогодні опис складносурядного речення як базової структури, що реалізує категорію сурядності, досліджується мовознавцями у формально-граматичному, семантико-синтаксичному й комунікативному аспектах.

Аналіз наукових джерел із досліджуваної проблеми засвідчує, що історичне підґрунтя лінгвістичних основ складносурядного речення ще потребує детального вивчення. Це питання дещо простежується в працях, присвячених синтаксису української мови, серед яких чільне місце посідають українські граматики та нариси з української мови кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Тому виникає нагальна потреба дослідити генезу такого типу складного речення, як складносурядне, що дозволить більш точно висвітлювати деякі аспекти стосовно цих синтаксичних конструкцій.

Отже, недостатня кількість історіографічних розвідок, присвячених розвитку вчення про явища сурядності в складному реченні, теоретична

нерозробленість проблеми, її лінгводидактичне значення зумовили актуальність пропонованої наукової розвідки.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема функціонування складносурядних речень є актуальною. Її досліджували І. С. Нечуй-Левицький, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, О. Синявський, Л. Булаховський, Ю. Шерех, П. Ковалів, В. Сімович, О. Мельничук, А. Грищенко, І. Вихованець, М. Ляпон, Р. Христіанінова та інші.

Мета статті – дослідити диференційні ознаки складносурядних речень, з'ясувати їх місце в структурі й системі української мови; висвітлити погляди мовознавців щодо генези складносурядних речень, проаналізувати особливості історичного розвитку вчення про складносурядні конструкції.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізування історичного аспекту складносурядних речень, звернімося до генезису складного речення взагалі. Проблема в тому, що до початку ХІХ ст. в науці сформувалася думка про те, що речення можуть бути або простими, або складними. Це залежить від того, одне чи багато суджень у них розкривається. В. Белошапкова вважає, що специфіка складного речення криється передусім у його комунікативній будові. У трактуванні складного речення К. Шульжук (1940-2010) окреслюються більш сучасні погляди. Мовознавець убачає в складному реченні мовну одиницю вищого порядку, оскільки воно складається з двох і більше простих речень.

Ускладнює проблему ще й те, що синтаксис української мови особливо активно почав розвиватися лише в 70–80-х рр. ХХ ст. Тому питання про складне речення остаточно не розв'язане. Відповідно до цього є деякі прогалини в дослідженнях історії складносурядного речення. Однак усе ж спробуємо виокремити основні гіпотези щодо цього питання.

Аналіз наукових джерел із досліджуваної проблеми засвідчує, що історичне підґрунтя лінгвістичних основ складносурядного речення дещо простежується в граматичних працях С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, О. Синявського, Ю. Шереха, П. Коваліва. Дослідники звертали увагу на такі поняття, як рівнорядно-сполучені речення (складені з двох і більше головних), рівнорядно-зложені сполуки, паратактичні конструкції і складно-сурядні речення (термін П. Коваліва). Зазначимо, що автори ототожнюють сурядність як формально-синтаксичну категорію й семантико-синтаксичні відношення в складносурядному реченні, не розрізняючи граматичного та семантичного планів. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер виокремлюють дев'ять типів

семантичного зв'язку: «злучний», протиставний, причиновий, наслідковий, умовний, «заміровий», «припустовий», порівняльний і часовий [10, с. 115].

Студіювання праці І. Нечуя-Левицького «Грамматика української мови» [6] дало підстави для висновку, що в автора таке поняття, як складносурядне речення, взагалі відсутнє. На думку відомого українського письменника, до складу конструкції (складної) входять головне (незалежне) та додавальне (залежне) речення. Далі в нього йдеться про складнопідрядне речення.

Проте якусь конкретизацію поняття складносурядного речення знаходимо в «Граматиці української мови» В. Сімовича, де автор веде мову вже про так звану нерівнорядність змісту предикативних частин, описуючи «рівнорядно-зложеноу» сполуку як таку, що складена тільки з головних речень, на відміну від «нерівнорядно-зложеної», де можна виділити головне й побічне речення. Мовознавець вважає, що в деяких складносурядних конструкціях можна простежити залежність однієї частини від іншої і серед складносурядних речень виділяє такі семантичні типи: єднальні, протиставні, часові, причинові, наслідкові, порівняльні, «намірові», умовні, допустові, «висказові», «питайні», «вияснювальні» або з'ясувальні [9, с. 402].

У граматичній праці О. Синявського «Норми української літературної мови» простежуємо акцент на взаємозалежності предикативних частин. Мовознавець уперше торкається питання щодо неможливості чіткого поділу всіх складних конструкцій на складносурядні та складнопідрядні речення: «Як між простим реченням і реченням складним є такі переходові словосполучення, що не дозволяють різко розмежувати їх між собою, так немає безумовної межі й поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Та те буває лише в поодиноких випадках, бо ж типові речення того й того розряду досить виразні мають свої прикмети й особливості» [8, с. 316].

Відомі лінгвісти П. Ковалів («Грамматика української мови») та Ю. Шерех («Нарис сучасної української літературної мови») зробили винятково вагомий внесок у дослідження й розробку актуальних проблем стосовно дослідження складносурядного речення. Зокрема, П. Ковалів, який уперше вжив термін «складносурядне речення» і зазначив, що «при сурядному зв'язку речення з'єднані як рівнозначні, незалежні одно від одного» [3, с. 124], також проаналізував складносурядні речення з єднальними, протиставними й розділовими сполучниками і зробив детальний опис принципів інтонації в складносурядних конструкціях. А Ю. Шерех уперше висловлюється щодо приєднувальних речень – різновидів складносурядних конструкцій.

На поняттях семантичної залежності ґрунтуються дослідження ХХ – початку ХХІ століття І. Вихованця, Т. Масицької, Р. Христіанінової.

Зокрема, І. Вихованець у праці «Грамматика української мови. Синтаксис» подає таке трактування складносурядного речення: «Складносурядним називають різновид складного речення, дві або більше частин якого поєднані сурядним зв'язком і синтаксично є залежать одна від одної. Складносурядні речення являють собою клас синтаксичних конструкцій, диференційною ознакою яких є синтаксична рівноправність поєднаних сурядним зв'язком предикативних частин щодо всього складного речення як цілісної синтаксичної одиниці» [1, с. 298].

Т. Масицька звертає увагу на ряд ознак складно сурядного речення: «У складно-сурядному реченні поєднані прості конструкції, що репрезентують єдине ціле – синтаксичну структуру вищого рангу. Особливості складносурядних речень як одного з різновиду складних реченнєвих конструкцій відображають його формально-синтаксичні ознаки: кількість частин складносурядного речення, які утворені вихідними простими реченнями, грама-тичне вираження цих частин, характер синтаксичного зв'язку між ними і засоби його вираження, внутрішнє формально-синтаксичне членування складносурядних реченнєвих конструкцій, особливості функціонування семантико-синтаксичної взаємозалежності і формально-синтаксичної взаємозалежності» [7, с. 118].

Р. Христіанінова, у свою чергу, подає таке трактування: «Складносурядні речення з формально-граматичного боку являють собою конструкції, у яких сурядним зв'язком за допомогою сурядного сполучника або безсполучниково поєднані дві чи більше граматично незалежні предикативні частини. У семантико-синтаксичному аспекті позиції предикативних частин постають взаємозалежними» [11, с. 120].

М. Ляпон складносурядними називає такі складні речення, частини яких з'єднані сурядними сполучниками і є рівноправними, тобто не залежать одна від одної [5, с. 143].

А. Грищенко у монографії «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» зазначає, що складносурядні речення залежно від значень між їхніми складовими частинами поділено на три типи – єднальні, зіставно-протиставні та розділові. Хоч виразниками цих значень і визнано сполучники, проте аналіз самих сполучників тут не превалює. Характерною ознакою кваліфікації складносурядних речень як синтаксичних конструкцій є граматична

однорідність складових частин, унаслідок поєднання яких за допомогою спеціальних сполучників утворюється складносурядне речення [2, с. 22].

Висновки. Отже, усе сказане дає змогу зробити висновок, що проблема дослідження генези складносурядного речення не вичерпується, оскільки її значущість актуалізується в період реформування й модернізації філологічної освіти. Оскільки автори перших граматичних праць подають досить узагальнені визначення складносурядних речень, подальшого дослідження потребують такі аспекти, як формально-граматична й семантико-синтаксична організація такого виду складних речень.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / за заг. ред. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1969. 155 с.
3. Ковалів П. К. Граматика української мови. Мюнхен: Друкарня Дмитра Сажина, 1946. 148 с.
4. Корнієць А. Шляхи формування складного речення. Харків, 2013. – URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2788>.
5. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. Москва: Наука, 1986. 200 с.
6. Нечуй-Левицький І. С. Грамматика української мови: частка II (синтаксис). Київ: Друкарня І. І. Чоколова, 1914. 94 с.
7. Масицька Т. Семантико-синтаксична взаємозалежність і формально-синтаксична взаємозалежність у складносурядних реченнях. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2 (4). С. 116-129.
8. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво, 1941. 363 с.
9. Сімович В. Граматика української мови. Київ-Лейпціг: WINNIPEG MAN, 1919. 587 с.
10. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови: 3-е вид., переробл. Відень: Накладом власним, 1914. 202 с.
11. Христіанінова Р. О. Співвідношення змістів предикативних частин у складносурядних реченнях. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. Вип. 21. С. 118-126.
12. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Molode zytia, 1951. 402 с.

REFERENCES

1. Vychovanets I. R. Grammar of the Ukrainian language. Syntax: Tutorial / Total ed. M. S. Timoshik. Kiev: Lybid, 1993. 368 p.
2. Gryshchenko A. P. Complex sentence in modern Ukrainian literary language. Kiev: Scientific Thought, 1969. 155 p.
3. Kovaliv P. K. Grammar of the Ukrainian language. Munich: Dmitry Sazhin's Printing House, 1946. 148 p.
4. Korniets A. Ways to form a complex sentence. Kharkov, 2013. – URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2788>.
5. Lyapon M. V. The semantic structure of a complex sentence and the text. Towards a typology of intertextual relations. Moscow: Science, 1986. 200 p.
6. Nechuy-Levitsky I. S. Grammar of the Ukrainian language: part II (syntax). K.: Printing House I. I. Chokolova, 1914. 94 p.
7. Masytska T. Semantic-syntactic interdependence and formal-syntactic interdependence in complex sentences. Luts'k: Eastern Europe. nat. them. Lesia Ukrainka, 2015. No. 2 (4). P. 116-129.
8. Sinyavsky O. Norms of the Ukrainian literary language. Lviv: Ukrainian Publishing House, 1941. 363 p.
9. Simovich V. Grammar of the Ukrainian language. Kiev – Leipzig: WINNIPEG MAN, 1919. 587 p.
10. Smal-Stotsky S., Gartner F. Grammar of the Russian language: 3rd ed., Revised. Vienna: Circumstantial, 1914. 202 p.
11. Khristianinova R. O. The ratio of the contents of the predicative parts in complex sentences. Cherkasy: FOP Chabanenko Y. A., 2016. V. 21. P. 118-126.
12. Sherekh Y. Essay on Contemporary Ukrainian Literary Language. Munich: Molode zyt'ia, 1951. 402 p.

Nekrasova A. Genesis of a compositive sentence.

The article deals with the theoretical foundations of the origin of the term "compound sentence". Linguistics works have been investigated where is highlighted the problem of the functioning of a compound sentence and its noticeable features. The place of compound sentences in the structure and the system of the Ukrainian language is found out.

Key words: *linguistics, syntax, complex sentence, compound sentence, parts of sentence, conjunction.*

2.2. ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

(Актуальні питання філології та методології: збірник статей студентів / за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 25-30)

У статті узагальнено еволюцію поглядів науковців на складнопідрядне речення з підрядним означальним впродовж різних періодів розвитку синтаксичної науки, визначено дефініцію й диференційні ознаки даної одиниці в сучасному синтаксисі.

***Ключові слова:** речення, складне речення, складнопідрядне речення, синтаксична одиниця, складнопідрядне означальне речення, лінгвістика.*

Постановка проблеми. Речення як основна синтаксична одиниця є необхідним елементом у щоденному процесі комунікації в будь-якій галузі людського життя. Завдяки складному реченню мовець може повною мірою повідомити нову інформацію або ж бути у ролі реципієнта, який отримує те чи інше повідомлення, семантично оформлене та інтонаційно завершене. Складнопідрядні речення з підрядними означальними використовуються у мовленні досить часто, бо залежна частина таких конструкцій виражає характерну ознаку предмета чи явища, про який говориться у головній, розширюючи семантику та доповнюючи зміст повідомлюваного. Рема, яка присутня у підрядній частині, допомагає реципієнту краще сприйняти та усвідомити інформацію.

Аналіз актуальних досліджень. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю цілісної картини формування складнопідрядних речень з підрядними означальними. Попри це у лінгвістиці чимало наукових праць щодо цієї проблеми. Так, В. Заскалета узагальнила та систематизувала дослідження з даної проблеми, зокрема зазначила, що структуру, семантику, засоби зв'язку складнопідрядних речень з підрядними означальними в писемних пам'ятках досліджували П. Тимошенко (українські грамоти XIV – першої половини XV ст.), Л. Деже (Нягівські повчання), В. Сич (Акти Бориспільського міського уряду XVII ст.), І. Слинько, В. Забеліна, О. Петренко (українські літописи XVII ст.), Ю. Касім («Книги треті міські Пирятинські»), У. Єдлінська, О. Блик, О. Скоропада (документи канцелярії Б. Хмельницького). Науковець стверджує:

«Розглядані конструкції утворювалися чи могли утворюватися на основі простих ускладнених речень, колишніх груп однорідних або просто суміжних речень, які почали уточнюватися спеціальними займенниками або займенниковими прислівниками, що згодом набули відносної семантики і стали вживатися у функції сполучних слів» [2, с. 8].

Дослідження, присвячені становленню складнопідрядного речення загалом і складнопідрядного речення з підрядним означальним зокрема, особливо активно проводили у 50-ті–80-ті рр. ХХ століття такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Я. Бауер, В. Борковський, Л. Буряк, В. Георгієва, О. Груцо, П. Дмитрієв, М. Канюшкевич, Є. Каратаєва, Р. Кузнецова, Т. Ломтев, В. Назаретський, О. Стеценко, А. Сумкіна, Ф. Травнічек та ін.

Мета статті – узагальнити еволюцію поглядів на складнопідрядне речення з підрядними означальними, подати дефініцію й диференційні ознаки даної одиниці в сучасному синтаксисі.

Виклад основного матеріалу. Дефініцію, головні ознаки складнопідрядних речень з підрядними означальними визначали й українські синтаксисти. Зокрема, І. Білодід трактував такі конструкції як «складне речення, в якому підрядна частина виступає як атрибутивний визначник при іменнику, займеннику, прикметнику або словосполученні, що мають загальне субстантивне значення у складі головного речення» [4, с. 332]. Учений класифікує речення на підрядні означальні відносного і сполучникового підпорядкування залежно від формальних показників синтаксичних відношень між головною та підрядною частинами. При відносному підпорядкуванні вживаються займенники і займенникові прислівники, які можуть виступати в ролі головних чи другорядних членів речення: *Йди скажи товаришам скільком, хто мешкає найближче, і вертайся* (Леся Українка); *Вона вийшла на висячий ганок, поручні якого зручно лежали на точених баясниках* (М. Стельмах). При підпорядкуванні сполучниковому використовуються відносні слова: *Вся вулиця перерита свіжими вирвами, на дні яких ще сивіє встояний дим* (О. Гончар); *Швед обрав собі невеличкий, розвалений хуторець, куди послав на спочинок резерви* (Ю. Яновський) [4, с. 335, 339]. Такий тип речень поділяється на складнопідрядні речення з підрядними означальними, головна і залежна частини яких поєднуються за допомогою прикметниково-іменникових відносних займенників та за допомогою прислівникових відносних слів.

Мовознавці Б. Кулик та К. Шульжук подають таку дефініцію складнопідрядних речень з підрядними означальними: «Підрядне речення, що уточнює означення до якогось члена головного речення або виконує роль

означення, називається підрядним означальним» [3, с. 206; 6, с. 256]. Головна і залежна частини поєднуються за допомогою сполучників або сполучних слів. Речення, формальним виразником яких є сполучні слова, поділяються на три групи: 1) підрядні означальні, при яких вживаються сполучні слова *що, хто, який, котрий, чий*, наприклад: *Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї* (М. Нагнибіда); 2) підрядні субстантивні, які поєднуються з головною частиною за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*: *Гончар виглянув туди, куди вказували бетонярі* (Я. Ваш); 3) підрядні означальні, при яких використовуються сполучні слова *коли, як*: *Чи знаєш ти світання в полі або в задуманих садах, коли од щастя мимоволі сіяють сльози на очах?* (В. Сосюра) [3, с. 209]. Складнопідрядні конструкції можуть бути поєднані за допомогою таких сполучників: *який, мов, немов, наче, нібито, що, щоб*, наприклад: *Тепер уже було видно і відблиски вогню, немовби над станцією вигравали зірниці* (П. Панч); *По дворах понавертало такі кучугури, що страшно глянути* (Панас Мирний); *Купи мені хустку, щоб горіла* (Нар. тв.).

С. Бевзенко називає такі речення присубстантивно-атрибутивними і наводить таке визначення: «...складнопідрядні речення нерозчленованої структури, в яких підрядна частина, відповідаючи на питання *який, яка, яке*, відноситься до іменника чи субстантивованого слова, що входить до складу головної частини, й означає його» [5, с. 184]. Дослідник поділяє їх на два види: власне атрибутивні та атрибутивно-поширювальні. Перший різновид характеризується обов'язковою наявністю підрядною частиною з метою пояснити означуваний іменник у головній частині: *Благословенна та ясна година, Коли буквар до рук бере дитина; Благословен той день і час, Коли прослалась килимами Земля, яку сходив Тарас малими босими ногами* (М. Рильський). Мовознавець наголошує, що співвідносні слова *той, такий* завжди потенційно можливі, якщо навіть вони відсутні в реченні. В атрибутивно-поширювальних конструкціях підрядна частина є факультативною, бо іменник у головній частині має завершено, повну семантику: *З війни шляхами йде солдат у рідний дім, де матір сина жде під яворами* (М. Стельмах); *Його мінометники, які звикли вести вогонь на рівнині, мусили особливо ретельно враховувати специфіку нових умов* (О. Гончар).

А. Загнітко так описує складнопідрядні речення з підрядними означальними: «...конструкції, у яких підрядна частина підпорядковується певному слову або словосполученню головної частини, виступаючи його атрибутивною характеристикою» [1, с. 689]. Учений класифікує їх на складнопідрядні речення з підрядними означальними відносного і

сполучникового підпорядкування відповідно до використання формального показника між предикативними частинами: *Стали спускатися в темний яр, звідки повіяло холодом і проваллям* (Г. Тютюнник); *Я робив його з таким почуттям, начебто моя творчість здійснювалась не в мізерному целулоїді, а в камені чи металі, начебто йому судилося жити в століттях* (О. Довженко).

Висновки. Складнопідрядні речення з підрядними означальними були й залишаються в колі наукових інтересів багатьох учених упродовж століть. Чимало дослідників одностайні щодо визначення цього поняття, виділяючи спільні формальні показники відношень між головною та залежною частиною. І. Білодід та А. Загнітко описують такі конструкції, наголошуючи на атрибутивній функції підрядної частини. На відміну від інших учених, С. Бевзенко називає складнопідрядні речення з підрядними означальними присубстантивно-атрибутивними. Мовознавці по-різному класифікують речення на види, аргументуючи поділ семантикою слова у головній предикативній частині, але дотримуються думки, що підрядна частина може характеризувати як один член речення, так і повністю головну частину. На наш погляд, найточніше описав складнопідрядні речення з підрядними означальними І. Білодід, оперуючи зрозумілою термінологією та подаючи узагальнений зміст даному поняттю.

Література

1. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: монографія. Донецьк: Дон ДУ, 1996. 437 с.
2. Заскалета В. П. Історія формування складнопідрядних речень з підрядними означальними: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003.
3. Кулик Б. М. Курс сучасної української мови. Частина II. Синтаксис. Київ, 1961. 286 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1972. 511 с.
5. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: «Академія», 2004, 408 с.

REFERENCES

1. Zagnitko A. P. Theoretical grammar of the Ukrainian language: Morphology: monograph. Donetsk: Don State University, 1996. 437 p.
2. Zaskaleta V. P History of formation of compound sentences with subordinate signifiers: dissertation Cand. philol. Sciences: 10.02.01 / National Pedagogical Univ. MP Drahomanov. Kiev, 2003.
3. Kulik B. M Course of Modern Ukrainian. Part II. Syntax. Kyiv, 1961. 286 p.
4. Modern Ukrainian literary language. Syntax / default ed. I. K Bilodid. Kiev: Nauk. dumka, 1972. 511 p.
5. Modern Ukrainian language. Syntax: Educ. tool. S. P. Bevzenko, L. P. Litvin, G. V. Semerenko. Kyiv: Higher School, 2005. 270 p.
6. Shulzhuk K. F. Syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Academy, 2004, 408 p.

Horbatenko I. Differential signs of complex sentences with contractors.

The article summarizes the evolution of scientists' views on complex contractual sentence with contractual signifier during different periods of development of syntactic science, defines the definition and differential features of this unit in modern syntax.

Key words: *sentence, compound sentence, compound sentence, syntactic unit, compound contractual sentence, linguistics.*

Вікторія Герман, Наталія Харченко

2.3. РЕАЛІЗАЦІЯ ДОПУСТОВИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

(подано до друку: Лінгвостилістичні студії: наук. журн. / редкол.: С. К. Богдан (голов. ред.) та ін. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2020)

У статті проаналізовано особливості синтаксичної організації функціонально-семантичної категорії допустовості у складносурядному реченні з протиставно-допустовими й розділово-допустовими відношеннями в наукових текстах І. Франка; запропоновано значеннєве розмежування допустових відношень у складносурядному реченні відкритої та закритої структур; систематизовано засоби їх граматичної реалізації та доведено належність до периферійної зони функціонально-семантичної категорії допустовості.

Ключові слова: відкриті й закриті структури, допустовість, допустові семантико-синтаксичні відношення, протиставно-допустові відношення, розділово-допустові відношення, функціонально-семантична категорія допустовості.

Вступ. У сучасних лінгвістичних студіях дискусійним залишається питання про допустові семантико-синтаксичні відношення. Предметом дослідження вчених були деякі аспекти реалізації допустових відношень. Так, функціонування допустових конструкцій на матеріалі давньоруської мови окреслив Б. Лавров; інтонаційну структуру допустових речень з'ясувала І. Богданова; І. Вихованець, О. Бондарко та ін. визначили місце функціонально-семантичної категорії «допустовість» у системі мови; просте ускладнене речення з допустовою семантикою дослідили І. Вихованець, К. Городенська, З. Іваненко, А. Загнітко, Т. Печонкіна, А. Прияткіна та ін. Допустові відношення докладно досліджували переважно у зв'язку з аналізом складнопідрядного допустового речення А. Кващук, Н. Ковальова, І. Намакштанська, Т. Ткачук та ін.

Зазначені аспекти лінгвістичних студій не вичерпують проблеми вербалізації та семантики допустових речень, тож усі ці фактори умотивовують актуальність теми дослідження. І досі дискутуються проблеми, пов'язані зі статусом допустових конструкцій у системі складного й простого речень, не вповні виявлено їхні семантико-синтаксичні різновиди й не охарактеризовано засоби зв'язку; відсутня чітка структуризація категорії допустовості на функціонально-семантичних засадах тощо. Важливість аналізу допустових синтаксичних одиниць зумовлена також відсутністю чіткої класифікації допустових речень, яка дозволила б установити чітку систему відношень у межах складного й простого речень. Окрім того, при аналізі наукового мовлення І. Франка зверталася увага переважно на царину лексики – фахову термінологію. Синтаксичні риси Франкових наукових текстів ще потребують докладних наукових студій. Крім того, в українському мовознавстві замало спеціальних досліджень, які б висвітлювали питання функціонування синтаксем із допустовими відношеннями в наукових текстах І. Франка.

Мета дослідження – виявити й схарактеризувати особливості синтаксичної організації функціонально-семантичної категорії допустовості у складносурядному реченні з протиставно-допустовими й розділово-допустовими відношеннями в наукових текстах І. Франка.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом для аналізу слугували літературно-критичні праці І. Франка (твори у 20 томах, Т. 18). Дослідження

складносурядних речень з протиставно-допустовими й розділово-допустовими відношеннями проведено з використанням різних методів: описовий метод дав змогу виокремити й ґрунтовно дослідити допустові конструкції, систематизувати й з'ясувати їхню семантико-синтаксичну структуру; системний аналіз використано для кваліфікації різновидів допустових речень; на різних етапах дослідження використано також методи компонентного аналізу – для згортання й розгортання базових і похідних допустових конструкцій, трансформаційного аналізу – для перетворення різних синтаксичних одиниць, що уможливило диференціацію базових і похідних конструкцій.

Результати дослідження та дискусія. Проблема допустових семантико-синтаксичних відношень у складносурядному реченні залишається актуальною, хоча принагідно знаходимо в лінгвістичних працях окремі зауваження про спроможність складносурядного речення передавати семантику допустовості [1; 4; 5; 8]. Так, А. Васильєва зосередила увагу на аналізі основних видів допустових семантико-синтаксичних відношень, що формуються всередині складносурядного речення, на матеріалі німецької мови [3, с. 21-22], однак розглянула тільки конструкції з допустово-протиставними відношеннями, утвореними за зразком *хоч... але*. На наш погляд, найбільш ґрунтовно це питання висвітлила М. Ляпон у праці «Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений». Дослідниця простежила можливість взаємозаміни допустових і протиставних сполучних засобів, роль мікроконтексту при цьому, а також межі поширення допустових відношень у складносурядному реченні [10, с. 152-167].

Є підстави вважати, що зближення функціонально-семантичної категорії (ФСК) допустовості й протиставності зумовлює появу проміжних семантико-синтаксичних відношень, які виникають на основі складнопідрядних і складносурядних речень. Саме тому деякі мовознавці розглядають допустові семантико-синтаксичні відношення в межах сурядних протиставних [2, с. 338], а інші – констатують наявність протиставно-допустових значень у складнопідрядному реченні [5, с. 91; 6, с. 52].

У пропонованій розвідці *ФСК допустовості* кваліфікуємо як комплекс мовних засобів, які застосовуються в оформленні модальної семантики подоланої суперечності, що відображає в реченні (складному або простому ускладненому) зумовлене об'єктивною дійсністю й законами мислення значення, передане за допомогою семантико-синтаксичних мовних засобів. *Допустовість* трактуємо як семантико-синтаксичну категорію, яка відтворює логічні відношення зворотної зумовленості між реальною чи уявною дійсністю

або за двома ознаками, діями, станами однієї дійсності. *Допустові семантико-синтаксичні відношення* кваліфікуємо як такі, в яких одна предикативна частина виражає несприятливу підставу чи умову, незважаючи на яку або всупереч якій відбувається дія в іншій частині речення.

Беззаперечно, що особливістю допустової семантики є поєднання, з одного боку, умовних, причинових і наслідкових відношень, а з іншого – обмежувальних і протиставних, зрідка – розділових. Іноді певні відношення переважають, стають домінуючими, а інші виявляються імпліцитно. Тому проблемним, на нашу думку, є не лише визначення меж так званих «чистих» допустових відношень, але й мішаних, синкретичних.

Вважаємо, що допустові семантико-синтаксичні відношення взагалі й у науковій мові І. Франка зокрема реалізуються в складнопідрядному реченні з різновидами власне-допустового й невластиво-допустового значення (допустово-протиставного, допустово-умовного); у складносурядному – протиставно-допустового й розділово-допустового значення; у простому ускладненому – допустово-протиставного, допустово-умовного й розділово-допустового значення. Зосередимося на особливостях вербалізації допустових семантико-синтаксичних відношень у складносурядних реченнях, виокремлених у наукових творах І. Франка.

Більшість лінгвістів складносурядні речення диференціюють на два типи за структурою – відкритої (ряди їхніх частин є незамкненими, можуть мати будь-яку кількість структурних частин) і закритої (наявні лише дві структурні частини) структури [4, с. 306-307; 6, с. 49]. Кожен зі структурних типів має свої характерні сполучні засоби: предикативні частини речень відкритої структури поєднуються єднальними й розділовими сполучниками, закритої – зіставними, протиставними, приєднувальними й градаційними [4, с. 307].

Дослідження проблематики показало, що існує два підходи до кваліфікації семантико-синтаксичних відношень, які передають складносурядні речення відкритої структури. Так, І. Слинько розглядає такі відношення як розділово-допустові [12, с. 567], а М. Ляпон їх кваліфікує як альтернативно-протиставні [10, с. 147-148]. Тому до кінця не з'ясовано статус таких складних речень: одні мовознавці розглядають їх серед складнопідрядних, інші – серед складносурядних, треті – як конструкції, що поєднують ознаки складносурядного та складнопідрядного речень. Пропонуємо розглядати їх як складносурядні й спробуємо довести, що допустові семантико-синтаксичні відношення реалізуються у відкритих і закритих складносурядних структурах.

Керуючись таким підходом, констатуємо, що за структурою, семантично й сполучними засобами (другий компонент парного сполучника у складнопідрядному реченні – це протиставний сполучник) складнопідрядні допустові речення, вживані І. Франком, дуже близькі до складносурядних речень закритої структури, пор.: *Хоч ті дальші роки його життя заповнені працею журналістичною та науковою, а все-таки на них тяжить якась важка хмара...* [14, с. 112] (СПР) – *Глибока релігійність, у порівнянні зі Словацьким, могла в щасливіших обставинах допомогти йому до створення далеко більшого числа безсмертних творів, а все-таки незавидні обставини його пізнішого життя підкопали та виссали передчасом його творчу силу і завели його на дорогу, що не могла обіцяти ніяких тривких успіхів* [14, с. 111] (ССР); *Тим вищої похвали заслуговує саме виконання, нехай яке і не дорівнює оригіналу сміливістю і лапідарністю стилю, але простими словами в мелодійному і звучному вірші воно вірно передає думки оригіналу* [14, с. 116] (СПР) – *Головне поле боротьби, головна мета перемог та завоювань із сфери крові та плоті перенеслася вже в сферу духа та слова, але старі вороги людського роду, – деспотизм та темнота, ще аж занадто сильні реальною могутністю, занадто гордо іноді ще підносять чоло, аби мечі могли зовсім уже піти між старе залізя або на перекування* [14, с. 120] (ССР); *Нехай Словацький перестав бути польською суспільно-політичною євангелією, та не перестав він бути незрівняним майстром польського слова, майстром поетичної форми та улюбленим поетом молоді, володарем її мрій і почуттів* [14, с. 134] (СПР) – *Аналіз самого цього твору з літературного погляду відійшов тут дещо на задній план, та дуже цікаві досліді над історичним тлом поеми «Jana Bieleckiego»* [14, с. 138] (ССР).

Погоджуємося з гіпотезою мовознавців, які стверджують, що іншою важливою ознакою, яка дає підстави констатувати подібність підрядних і сурядних протиставних відношень, є фіксований порядок частин у складносурядному реченні з протиставними семантико-синтаксичними відношеннями, а саме: під час протиставлення й зіставлення присудків протиставлюване або зіставлюване слово вживається, як правило, на початку другої частини. У складносурядних реченнях зі значенням послідовного розгортання подій у часі, наслідковості, протиставлення послідовність їхніх частин зумовлена логічно; у будові таких складних речень немає жодних формальних показників синтаксичної залежності однієї частини від іншої, отже, вони синтаксично рівноправні.

Але є підстави вважати, що відтінок підрядності або взаємопідрядності виникає за умови, якщо в структурі таких речень з'являються формальні ознаки

синтаксичної взаємозумовленості, наприклад у І. Франка: *Мати й не хотіла видати сина, але король таки довідався про все через підслух* [14, с. 311]; *Се була правда, але ніхто не хотів сьому вірити* [14, с. 311]. Отже, фіксований порядок частин у складносурядному протиставному реченні – це ще одна характерна особливість, що наближає такі речення до складнопідрядних допустових.

На думку М. Ляпон, якщо протиставлення є невід’ємним складником семантики допустовості, то і сполучні засоби, які використовують для вираження допустових семантико-синтаксичних відношень, можуть бути замінені протиставними переважно тоді, коли ці відношення є допустово-протиставними, і навпаки, протиставні сполучники можна замінити допустовими [10, с. 152].

Результати синтаксичного аналізу наукових творів І. Франка переконують, що предикативні частини складносурядних речень із **протиставно-допустовими** відношеннями дій, процесів або станів найчастіше поєднуються сполучниками *а, але, зате, проте, однак/одначе, та* (у значенні *але*). Погоджуємося з І. Вихованцем і А. Загнітком у тому, що ці сполучники також можуть семантично диференціювати протиставно-допустові семантико-синтаксичні відношення, причому межа між протиставно-допустовими й протиставними семантико-синтаксичними відношеннями є дуже розмитою, оскільки часто речення із власне-протиставними відношеннями можна трансформувати в речення із протиставно-допустовими відношеннями [4, с. 308; 6, с. 52]. Вважаємо, що ця подібність пояснюється такими факторами: ситуація протиставлення подій, фактів, явищ тощо у підрядних частинах; обидва типи – речення закритої структури; використовуються однакові засоби зв’язку; тотожною є фіксована послідовність предикативних частин, згідно з якою спочатку – твердження, а потім – заперечення, обмеження цього твердження.

Виокремлюючи конструкції з протиставно-допустовими семантико-синтаксичними відношення в науковій мові І. Франка, ми послуговувалися порадою А. Грищенка: потрібно зважати на сукупність засобів вираження цих відношень, зокрема на лексичне наповнення компонентів та характер зв’язку між ними, оскільки в складносурядному реченні визначальними є не сполучні засоби, а семантико-синтаксичні відношення [5, с. 98]. Відтак вважаємо, серед що виокремлених лінгвістом протиставних конструкцій (протиставно-зіставні, протиставно-видільні, альтернативно-протиставні, протиставно-наслідкові, протиставно-мотиваційні, протиставно-приєднувальні) [5, с. 71] найтісніше з допустово-протиставними пов’язані протиставно-обмежувальні (у них зміст другої частини перешкоджає реалізації того, про що говориться в першій; вживаються сполучники *але, та, проте, однак*) і речення зі значенням

невідповідності (друга частина протиставляється першій як таке, що суперечить їй). Результати дослідження підтверджують, що нашарування допустової семантики виникає переважно тоді, коли йдеться про контрастне протиставлення двох дій, фактів, станів, одна (один) з яких заперечує або обмежує наявність, здійснення іншої (іншого).

Основною умовою виокремлення допустових семантико-синтаксичних відношень у складносурядному реченні є розподіл функціональних ролей між частинами цього речення: протиставний сполучник повинен поєднувати сурядні частини, перша з яких виконує функцію потенційної причини, а наступна може спростовувати, заперечувати попередню, водночас виразною має бути семантика «всупереч очікуваному» [13, с. 78]: *Взята фігура шотландського патріота Ленокса з іншого уступу Голінshedової хроніки навіть не була сучасною Макбетові, але була вона введена Шекспіром у драмі як протопласт Дарнлея, батька короля Джемса, а мужа Марії Стюарт* [14, с. 327]; *Шотландці у війні були побиті – рівночасно Макбет на однім крилі, а Банко на другім, але потім, учаснувавши норвежців вином, приправленим сон-зіллям, шотландці вимордували їх* [14, с. 329-330]; *Деякі риси для малюнка сеї фігури взяв Шекспір із інших місць Голінshedової хроніки, то проте ся фігура в своєму цілому – власний додаток Шекспіра до Макбетової трагедії* [14, с. 330].

На думку І. Вихованця, згідно з семантичним показником, найвіддаленішим від контрастного плану є складносурядне речення, в якому сурядні частини поєднані сполучником *зате*, що виражає протиставно-компенсувальне значення [4, с. 311]. Переконаємося в цьому на таких прикладах: *Англія повертає в Шотландії легального короля, зате по пророцтву вона має й сама з шотландського роду одержати королівську династію* [14, с. 324]; *Ради Волюмнії синові не можна вважати знаком високої моральності, зате, безперечно, вони належать до катехізму аристократичної політики* [14, с. 340].

Знаходимо нечастотні випадки вживання І. Франком діалектного сполучника *прецінь*, синонімічного до протиставних *проте*, *однак/одначе*: *Шекспір не знав геніальної «Медеї» Евріпіда, то прецінь без найменшого сумніву він знав латинську «Медею» Сенеки, розводнену, риторичну копію грецької* [14, с. 330]; *В усякім разі «Приборкана гоструха» і «Венецький купець» були написані коло 1596 р., прецінь «Приборкана гоструха» була видана аж по смерті автора, в виданню in folio 1623* [14, с. 341].

Переконаємося, що допустове значення в складносурядному протиставному реченні граматично не виражене, тому основне навантаження в таких реченнях припадає на лексичне значення компонентів сурядних частин, а також на

допоміжні засоби, які, увиразнюючи заперечно-стверджувальне протиставлення, перебирають на себе функцію допустових сполучників [13, с. 79]. Це переважно частки-актуалізатори *все (use)-таки, все (use) ж, все (use) ж таки, і, все (use) одно, вже (уже)*, наприклад: *Правда, 1584 р. Реджінальд Скотт у книжці «The discovery of witchcraft» («Відкриття чарівництва») основно і дуже розумно виказав усю глупоту віри в чарівництво, але його голос **усе одно** пролунав без відгуку [14, с. 331]; На основі зовсім недостаточних доказів його засуджено на смерть, **але все ж таки** вироку не виконано [14, с. 335].*

Труднощі у з'ясуванні належності **розділово-допустових** семантико-синтаксичних відношень до сурядності чи підрядності пов'язана передусім із синкретичним характером цих відношень. Для таких речень характерними є такі ознаки: вживаються повторювані розділові сполучники; наявна ще й третя предикативна частина зі значенням, характерним для головної частини складнопідрядного речення з допустовим семантико-синтаксичним відношенням; семантика узагальненості; значення протиставлення. Такі ознаки дають підстави розглядати складносурядні речення з розділово-допустовими семантико-синтаксичними відношеннями в периферійній зоні складнопідрядного речення з узагальнено-допустовою частиною.

У структурі складносурядного речення з розділово-допустовими відношеннями виокремлюємо щонайменше три компоненти: основний, у якому висувають припущення або щось стверджують, та два залежні, які вступають між собою в розділові семантико-синтаксичні відношення, водночас кожен із них, усуваючи іншого, спростовує, заперечує висловлену думку в основному компоненті [13, с. 81]. Тричленна структура зумовлює переважно трикомпонентність сполучних засобів: залежні частини пов'язані повторюваними розділовими сполучниками *хоч... хоч..., чи... чи..., а* в головній частині вживаються протиставні сполучники *а, зрідка але, так*, що разом утворюють аналітичні сполучникові комплекси *хоч... хоч... а, хоч... хоч... але, хоч... хоч... так; чи... чи... а, чи... чи... але, чи... чи... так*. Наприклад: ***Хоча** автор зумів підняти фігури Катерини і Петручія на вищій цивілізаційний ступінь, **хоча** вони осяяні блиском Шекспірового генія, **але** вони не переведені ним зовсім консеквентно, не продумані так глибоко [14, с. 345]; **Хоч** з морального боку німцям не можна зробити ніякого закиду, **хоч** їхня солідарність, наполегливість і організованість викликають у нас подив, **а все ж таки**, співчуваючи усім серцем темному, слабому, доброму, як дитина, польському селянинові... [14, с. 91]; **Чи** оповідають ті твори про факти далекі та виїмкові, **чи** малюють людей видуманих і незвичайних, **проте** раз у раз*

хапають нас за душу, ворують в ній найглибші чуття, здобувають собі наше неослабне вподобання [14, с. 466].

Основна форма парадигми таких речень у мовотворчості І. Франка, як переконують досліджені матеріали, – зі сполучником *хоч... хоч...: Хоч* *Ізабелла – се просте, різке, противенство Дездемони, хоч вона приймає провід низького брехунця, розпусника та циніка Люція, «небезпечного приятеля», але брудна хвиля людського кривосуддя, людського горя й зіснуття не доторкається її ніже крапельною* [14, с. 400]. Сполучник *чи... чи...* надає реченням відтінку непевності у ставленні мовця до розділюваних ним думок, він має стилістичний варіант – сполучник *що... що...: Чи* *далекі за своїм сюжетом від сучасного життя, чи змішуються вони з розбурханим, каламутним потоком дійсного політичного життя Німеччини, але драми Шіллера сталися огнистою проповіддю думок великої французької революції, сталися самі революцією в Німеччині* [14, с. 411]; *Що* *на той час на німецьких землях посилювався крайній політичний упадок, що продовжувалося там добровільне пониження найвищих вершків суспільності, а зовсім відмінний образ бачимо в середніх верствах* [14, с. 409].

У науковій мові І. Франка вживаються розділово-допустові складносурядні речення, в яких пропущено протиставний сполучник. У таких конструкціях використовуються лише повторювані розділові сполучники *хоч... хоч..., чи... чи...*, а основна частина приєднується до залежних лише за допомогою інтонації [13, с. 83]. Вважаємо, що протиставлення в таких реченнях виражається яскраво, що на письмі передається вживанням тире: *Дарма хоч не високої стійності Брукова поема, хоч більш примітивна вона, ніж Банделлеве джерело, – вона свідчить про деякий талант* [14, с. 359]; *Хоч в старшій драмі про Ліра є також ніч з грозами й бурєю, хоч є також Лір, вигнаний дочками на пустелю, – там він не божеволіє, лише кається* [14, с. 389]; *Чи його власне я в тій страшній катастрофі щезає перед його свідомістю, чи він чує себе лише частиною загальної нужди, загального горя всіх бідних та покривджених, – Шекспірів Лір не знає покаяння, не згадує про Корделю* [14, с. 389].

Аналіз складного речення як фрагмента синтаксичної структури наукових текстів І. Франка дав змогу виявити працю письменника над удосконаленням синтаксичної організації його творів. Так, у межах речення з допустовими відношеннями І. Франко послідовно замінював сполучники *хоть (хотя)* – на *хоч (хоча)*. Ці авторські виправлення свідчать про прагнення письменника удосконалити синтаксичну структуру наукових текстів.

Наукові й науково-популярні праці І. Франка заклали міцний фундамент у формування наукового стилю української літературної мови, в удосконалення

його синтаксичної організації. Висока частота вживання І. Франком поліпредикативних синтаксичних конструкцій із допустовими семантико-синтаксичними відношеннями зумовлена потребою максимально точно відтворити багатоманітні логічні й змістові відношення між частинами висловлювання.

Висновки та перспективи досліджень. Проведений аналіз синтаксичної організації речень І. Франка доводить, що допустові семантико-синтаксичні відношення реалізуються, крім складнопідрядних, і в складносурядних конструкціях. У складносурядних реченнях фіксуємо протиставно-допустову й розділово-допустову семантики. Протиставно-допустова семантика в закритих структурах вербалізується лексичним значенням предикативних компонентів. Основним показником таких відношень є взаємодія предикативних частин, в одній з яких висловлене твердження або припущення з можливим наслідком, а в іншій це спростовується, обмежується чи заперечується. Важливу роль у таких реченнях відіграють частки-актуалізатори. Такі речення належать до периферійної зони ФСК допустовості. Значення протиставлення зближує розділово-допустові складносурядні речення з протиставно-допустовими. Складні речення з розділово-допустовими відношеннями, вживані І. Франком, більше тяжіють до складносурядних, бо дві їхні частини поєднані між собою повторюваними розділовими сполучниками *хоч... хоч..., чи... чи...*, а третя приєднується протиставними сполучниками *а, але*. Саме наявність третьої частини зі значенням, характерним для головної частини складнопідрядного допустового речення, а також вираження семантики узагальненості, дає підстави розглядати такі складносурядні речення в периферійній зоні ФСК допустовості.

Перспективним вважаємо аналіз синтаксичної організації функціонально-семантичної категорії допустовості на функціонально-семантичних засадах у простому ускладненому реченні в наукових текстах І. Франка.

Література

1. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Москва: Высшая школа, 1977. 248 с.
2. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Москва: Изд-во Братьев Соколовых, 1875. 382 с.
3. Васильева А. А. Синтаксические способы выражения уступительности в немецком языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук [без спец.]. Ленинград, 1965. 27 с.

4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
5. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ: Наук. думка, 1969. 156 с.
6. Загнітко А. П. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого і складного речення. Донецьк: ДонДУ, 1994. 204 с.
7. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Донецьк: ДонНУ, 2006. 378 с.
8. Каранська М. У. Синтаксис української літературної мови: навч. посібн. Київ: Либідь, 1995. 312 с.
9. Ковальова Н. О. Структурні, логіко-семантичні і функціональні типи допустових речень у сучасній українській науковій мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.
10. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. Москва: Наука, 1986. 200 с.
11. Мусатова Г. А. Функционально-семантическое поле уступительности и его структура. *Филология и лингвистика в современном обществе*. Москва: Буки-Веди, 2014. С. 95-100.
12. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська А. А. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
13. Ткачук Т. П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2009. 239 с.
14. Франко І. Я. Твори: у 20 т. / ред. О. І. Білецький. Київ, 1955. Т. 18: Літературно-критичні статті. 560 с.

References

1. Beloshapkova, V. A. (1977). *Sovremennyj russkij yazyk*. [Modern Russian language]. Moskva: Vysshaya shkola, 248. [in Russian].
2. Buslaev, F. I. (1875). *Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka*. [Historical grammar of the Russian language]. Sintaksis. Moskva: Izd-vo Bratev Sokolovykh, 382. [in Russian].
3. Vasileva, A. A. (1965). *Sintaksicheskie sposoby vyrazheniya ustupitelnosti v nemetskom yazyke*. [Syntactic ways of expressing compliance in German language]. Extended abstract of candidate's thesis. Leningrad, 27. [in Russian].
4. Vykhoanets, I. R. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy*. [Grammar of the Ukrainian language]. Syntaksys: pidruchnyk. Kyiv: Lybid, 368. [in Ukrainian].

5. Hryshchenko, A. P. (1969). Skladnosuriadne rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi. [Complex sentence in modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Nauk. dumka, 156. [in Ukrainian].

6. Zahnitko, A. P. (1994). Suchasna ukrainska literaturna mova. [Modern Ukrainian literary language]. Syntaksys prostoho uskladnenoho i skladnoho rechennia. Donetsk: DonDU, 204. [in Ukrainian].

7. Zahnitko, A. P. (2006). Teoriia suchasnoho syntaksysu. [Theory of modern syntax]. Donetsk: DonNU, 378. [in Ukrainian].

8. Karanska, M. U. (1995). Syntaksys ukrainskoi literaturnoi movy: navch. posibn. [Syntax of Ukrainian literary language]. Kyiv: Lybid, 312. [in Ukrainian].

9. Kovalova, N. O. (2005). Strukturni, lohiko-semantychni i funktsionalni typy dopustovykh rechen u suchasni ukrainskii naukovi movi. [Structural, logical-semantic and functional types of admissible sentences in modern Ukrainian scientific language]. Extended abstract of candidate's thesis. Dnipropetrovsk, 19. [in Ukrainian].

10. Lyapon, M. V. (1986). Smyslovaya struktura slozhnogo predlozheniya i tekst. [The semantic structure of a complex sentence and text]. K tipologii vnutritekstovykh otnoshenij. Moskva: Nauka, 200. [in Russian].

11. Musatova, G. A. (2014). Funktsionalno-semanticheskoe pole ustupitelnosti i ego struktura. [Functional-semantic field of compliance and its structure]. *Filologiya i lingvistika v sovremennom obshchestve*. Moskva: Buki-Vedi, 95-100. [in Russian].

12. Slynko, I. I., Huivaniuk, N. V., Kobylanska, A. A. (1994). Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy. [Syntax of Modern Ukrainian language]. Problemni pytannia. Kyiv: Vyshcha shkola, 670. [in Ukrainian].

13. Tkachuk, T. P. (2009). Funktsionalno-semantychna katehoriia dopustovosti v suchasni ukrainskii movi. [Functional-semantic category of admissibility in modern Ukrainian language]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, 239. [in Ukrainian].

14. Franko I. Ya. (1955). Tvory: u 20 t. / red. O. I. Biletskyi. [Works in 20 volumes]. Kyiv, T. 18: Literaturno-krytychni statti. 560. [in Ukrainian].

Herman Viktoriia, Kharchenko Nataliia. Realization of admissible semantic-syntactic relations in a complex sentence (on the material of I. Franko scientific works).

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the syntactical organization functional-semantic category of admissibility in a composite sentence with opposing-admissible and division-admissible relations in the I. Franko scientific texts; it is proposed a significant delineation of admissible relations in the composite

sentence of open and closed structures; the means of their grammatical realization are systematized and the peripheral zone of the functional-semantic admissibility category is proved. The purpose of the study is to identify the peculiarities of the syntactical organization functional-semantic category of admissibility in a composite sentence with opposing-admissible and division-admissible relations in the I. Franko scientific texts. The research was carried out using different methods: the descriptive method made it possible to define and thoroughly investigate admissible constructions, to systematize and clarify their semantic-syntactic structure; systematic analysis was used to qualify varieties of admissible sentences; at various stages of the study component analysis methods were also used to collapse and deploy base and derived permissions, and transformational analysis to transform different syntactic units, which made it possible to differentiate basic and derivative constructions. The syntactic features of Franko scientific texts still require detailed scientific studies. In addition, there is not enough special researches in Ukrainian linguistics, which would cover the functioning of syntaxes with admissible relations in the I. Franko scientific texts. Therefore, the selected issues seem to be relevant.

***Key words:** open and closed structures, admissibility, admissible semantic-syntactic relations, adversarial-admissible relations, separation-admissible relations, functional-semantic admissibility category.*

Наталія Харченко

2.4. ДОПУСТОВІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ (на матеріалах наукових праць І. Франка)

(за матеріалами магістерської роботи, виконаної під керівництвом
В. В. Герман)

У вивченні граматичного ладу української мови важливу роль відіграє дослідження реченневих конструкцій усіх рівнів. На сучасному етапі значну увагу в лінгвістиці приділяють вирішенню проблеми семантичної структури складнопідрядних речень, принципів їхньої класифікації та формально-граматичної організації. Однак деякі різновиди складних конструкцій, зокрема допустові складнопідрядні речення, і досі ґрунтовно не вивчені, що певним чином унеможлиблює створення цілісної, викінченої системи складного речення.

Під час аналізу наукового мовлення І. Франка зверталася увага переважно на царину лексики, фахову термінологію. Синтаксичні риси Франкових наукових текстів майже не вивчені. На сьогодні маємо лише побіжні зауваження про синтаксис наукового мовлення письменника у працях І. Білодіда, Ф. Жилка, І. Матвіяса, З. Франко та ін. В українському мовознавстві замало спеціальних досліджень, які б висвітлювали питання функціонування складнопідрядних допустових речень у наукових текстах І. Франка.

Тож метою дослідження висуваємо аналіз структурно-семантичних особливостей складнопідрядних допустових речень, а саме: схарактеризуємо основні різновиди складнопідрядних допустових речень; проаналізуємо особливості допустових семантико-синтаксичних відношень; опишемо основні формально-граматичні й лексичні засоби зв'язку предикативних частин складнопідрядних допустових речень у наукових і науково-популярних працях І. Франка з різних галузей (історичні, культурологічні, літературознавчі, фольклористичні, етнографічні, театрознавчі, мистецтвознавчі праці тощо, написані українською мовою.

2.4.1. Вербалізація власне-допустового значення

У дослідженні допустовість трактуємо як семантико-синтаксичну категорію, яка відбиває логічні відношення зворотної зумовленості між двома субстанціями реальної чи уявної дійсності або за двома ознаками, діями, станами однієї субстанції; складнопідрядне допустове речення як складне речення, в якому підрядна частина виражає несприятливу підставу чи умову, незважаючи на яку або всупереч якій відбувається дія в головній частині, або підрядна частина, навпаки, повідомляє сприятливу підставу чи умову, але на протигагу їй дія в головній частині не відбувається, й відповідає на питання *незважаючи на що?*

Використовуємо значеннєву диференціацію допустових семантико-синтаксичних відношень, що узагальнює спроби українських лінгвістів [1; 3; 4; 7; 13] якнай докладніше поділити ці відношення на семантичні різновиди. Тому всі складнопідрядні речення допустового різновиду, як зафіксовано в науковій спадщині І. Франка, варто розподіляти на дві групи: синтаксичні одиниці власне-допустові й утворення невласне-допустові.

Власне-допустове значення виражають речення, в головній частині яких ідеться про здійснене явище всупереч повідомлюваному в підрядній частині, тобто всупереч потенційній причині. При цьому яскраво виявляється суперечливий характер складових частин.

У складнопідрядному реченні з підрядним допустовим, що передає семантику обмеження, предикативні частини поєднуються допустово-обмежувальними сполучниками *хоч* (і), *хоча* (й), *незважаючи на те що*, *дарма що*, *хай* (і), *нехай* (і), *попри те що*, *всупереч тому що*. Характерними ознаками, які об'єднують складнопідрядні речення з такими сполучниками в одну групу, є:

1) здатність самостійно, без допомоги інших засобів диференціювати допустові семантико-синтаксичні відношення;

2) можливість поєднувати інформаційні частини, які передають обмеження умовно-наслідкових зв'язків;

3) значне поширення в усіх стилях сучасної української мови [8, с. 10].

Власне-допустові речення оформлюються недиференційованими сполучниками. Серед них найпоширеніший *хоч*, який уживається в усіх жанрах і стилях мови. Конструкції зі сполучником *хоч* становлять вихідну форму парадигми власне-допустових речень.

Більш характерною позицією для підрядної власне-допустової частини зі сполучником *хоч* є препозиція. Наприклад: *Хоч і як неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцільність* [49, с. 41]. Але нерідко зустрічається й постпозиція такої предикативної частини щодо головної: *Адже ж у нас в минулому році не появився ані один твір, про котрий можна сказати, що він займе тривке, хоч би і як скромне місце в історії нашого письменства* [49, с. 17].

Варіантом допустового сполучника *хоч* є сполучник *хоча*, що є більш типовим для розмовного мовлення. Підрядна частина з цим сполучником може бути як препозитивною: *Хоча це твердження у повному його обсязі не можна вважати правильним, однак щодо деяких аспектів такі фольклористи, як Веселовський, Потанін та інші, довели його слушність* [49, с. 125]; так і постпозитивною: *Гра артистів не була блискучою, хоча й сама п'єса не давала можливості нікому з них відзначитися* [49, с. 95].

Інший його варіант, сполучник *хоть*, характерний переважно для застарілих текстів. Складнопідрядні допустові речення з цим сполучником знаходимо й у наукових статтях І. Франка, наприклад: *Та все-таки Йосиф Левицький заслуговує на признання як автор першої галицько-руської граматики, основаної на нових принципах наукових, поставлених Добровським, як ініціатор першого галицько-руського періодичного видання (хоч воно й не побачило світу)...* [49, с. 45].

Іншу форму парадигми створює близький до *хоч* недиференційований сполучник *хай* (розм. *нехай*) (невелику кількість прикладів знаходимо й у працях І. Франка). Він надає реченню відтінку припущення, якому в головній частині

протистоїть несподіваний наслідок [36, с. 562]. Підрядні частини з сполучником *хай* не так тісно пов'язані з головною, як зі сполучником *хоч*, отже, ближчі до складносурядних речень. Як правило, підрядні частини з сполучниками *хай*, *нехай* препозитивні, наприклад: *Хай він віддасться цьому завданню цілком, хай його не вабить французька оперетка чи салонне базікання, бо перша деморалізує не так, може, публіку, як артистів, затирає їхню індивідуальність, не дозволяє зосередити думку...* [11, с. 101]; *Нехай децю з нього й проходило до народу, та те общеслов'янське письменство не було вповні народним* [11, с. 59].

Виразниками допустового семантико-синтаксичного відношення між підрядною і головною частиною в складнопідрядному реченні, крім допустових сполучників, бувають аналітичні комплекси, до складу яких входить похідний допустовий прийменник (*всупереч/усупереч, на відміну, на противагу, попри, незалежно від*), відмінкова форма вказівного займенника *той* (*та, те, ті*) та носій граматичного значення – сполучник (*що, чи, або*), сполучне слово (*де, звідки, куди, коли, скільки, хто, який, як*): *З контексту виходило б, що батькові, всупереч тому, що йому з втечі Дездемони та її таємних заручин з Отелло, звичайно, не може бути жодної радості* [11, с. 175]; *Незалежно від того, що в «Місії» нема ніякого апофеозу раціоналізму, можу потішити п. Цеглинського тим фактом, що хоч моя праця вийшла лише недавно в «Ватрі», вона вже встигла так зацікавити громадськість, що незабаром має вийти з двома іншими оповіданнями...* [9, с. 123]; *Попри те, що проста, людова мова довгі віки була виключена від письменства, дух людської мови проникав у стару, мертво церковнослов'яницину* [11, с. 153]. Ці аналітичні комплекси спеціально призначені для вираження власне-допустового значення.

Кваліфікувати їх як допустові сполучники, на думку І. Слинька, ще немає підстав, оскільки в них, по-перше, відчутний зв'язок з прийменниково-відмінковими формами, від яких вони утворені; по-друге, залишається домінантним вплив сполучників та сполучних слів, які супроводжують допустові прийменниково-відмінкові форми; по-третє, структурно вони належать до сполучних засобів складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу. Через громіздкість структури й слабку відтворюваність аналітичні комплекси обмежені в ужитку й характерні насамперед для книжних стилів [7, с. 563].

Але таке поєднання, як-от *незважаючи на те що*, перетворилося на сполучник, про це свідчить той факт, що він може вживатися в нерозчленованому вигляді, наприклад: *Так само не можна вважати за спробу [створення] історії літератури таких бібліографічних виписок, як*

«Міріобібліон» Фотія (IX ст.) ... , незважаючи на те що два перших твори, з нашої точки зору, мають величезну вартість саме як матеріал для історії літератури, як уривки з творів, що загинули, або з записок про твори та авторів, також забутих або таких... [11, с. 273]. Розчленування цього сполучника часто умовне: Незважаючи на те, що ся Медуліна перейшла до книг німецьких міфологів, що взяли її за чисту монету, д-р Зібрт рішуче твердить, що в Чехах ніхто про неї не чував і не знав [11, с. 132].

Сполучник *дарма що* взагалі завжди майже нерозчленований. Та в проаналізованих наукових працях І. Франка складнопідрядні допустові речення з цим сполучником не зафіксовані.

Сполучники *незалежно від того, що; всупереч тому, що* ще тільки створюються і тому розчленовані. Вони вживаються у книжній мові, а також і в наукових працях І. Франка: *Всупереч тому, що було в визнано повну незрілість ідей і методів цього видання, воно посіяло більше здорового зерна, дало більше імпульсів до корисної праці для народу, ніж будь-яке інше з українських видань у Галичині [9, с. 97].*

Структурною особливістю складнопідрядних допустових речень є те, що підрядна допустова частина може бути в складі багатоконпонентної конструкції, репрезентуючи складне речення, в якому є кілька предикативних частин, наприклад: *Ми згодимося на те, що літературна критика не те саме, що історія літератури, хоча історія літератури може і мусить у великій мірі користуватися здобутками літературної критики [11, с. 51]; Ми стрічаємо його в народних піснях, хоч рідко стрічаємо і в нашого Шевченка, котрому, певне, ніхто не кине нагірки за пустими риторичними ефектами [11, с. 69].*

Отже, власне-допустові підрядні речення виражають звичайні обставини, всупереч яким відбувається дія головного речення. Цей тип складнопідрядних допустових речень є найпоширенішим у наукових текстах І. Франка порівняно з невласне-допустовими різновидами.

Підрядні частини власне-допустових речень у статтях І. Франка здебільшого розміщуються в препозиції, але можуть бути в постпозиції чи інтерпозиції. Власне-допустові речення оформлюються недиференційованими сполучниками. Основну форму парадигми становлять конструкції зі сполучником *хоч*, який уживається в усіх жанрах і стилях мови.

Грамматичними показниками допустових семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частиною в складнопідрядному реченні, крім недиференційованих допустових сполучників бувають аналітичні комплекси, до складу яких входить похідний допустовий прийменник

(всупереч/усупереч, на відміну, на противагу, попри, незалежно від), відмінкова форма вказівного займенника *той* (*та, те, ті*) та носій граматичного значення – сполучник (*що, чи, або*), сполучне слово (*де, звідки, куди, коли, скільки, хто, який, як*). Ці аналітичні комплекси використовуються лише для вираження власне-допустового значення. До сьогодні їх не відносять до допустових сполучників.

2.4.2. Граматичні особливості невластне-допустового значення

Усі складнопідрядні допустові речення розчленованої структури невластне-допустового різновиду, зафіксовані в наукових працях І. Франка, розподіляємо на такі семантичні класи: 1) допустово-розділові; 2) узагальнено-допустові; 3) допустово-умовні; 4) допустово-протиставні.

Розглянемо граматичні особливості зазначених синтаксичних одиниць на матеріалі наукової мови І. Франка.

У складнопідрядних реченнях із *допустово-протиставними* семантико-синтаксичними відношеннями підрядна частина, крім обмеження або усунення можливого наслідку, одночасно вказує на дії або стани, які протиставлені тому, про що сказано в головній частині. У підрядній допустово-протиставній частині, яка обов'язково розташована на початку складнопідрядного речення, використовують допустово-обмежувальні сполучники (*хоч (і), хоча (ї), хай (і), нехай (і)*), а в головній їм відповідають протиставні сполучники *а, але, зате, однак (одначе), проте, та*. Група допустово-протиставних сполучників є найбільшою за рахунок великої кількості можливих комбінацій допустових і протиставних сполучників, що, очевидно, зумовлене потребою передати в мові найрізноманітніші відтінки допустово-протиставних відношень. Наприклад: *Хоч я не критик з професії, але був би дуже радий, щоб на мене впав оцей гіркий закид* [9, с. 51]. У кількісному співвідношенні допустово-протиставних речень у науковій мові І. Франка найбільше, порівняно з іншими різновидами невластне-допустових речень.

У межах допустово-протиставних відношень згадані парні сполучники вживають здебільшого як синоніми, деякі – як стилістичні синоніми. До стилістичних синонімів належать застарілі сполучники *хоть(і), хотя(і), нащо (на що)*, що виконують роль парного компонента допустово-протиставних сполучників: *А хоть не раз протест сей і мусить остатися безплодним, хоч воля дівчини не може остоятися супроти переважаючих обставин, то вона все-таки не піддається пасивно* [9, с. 56].

У головній частині допустового складнопідрядного речення розчленованої структури у працях І. Франка фіксуємо випадки, коли іноді замість протиставних

сполучників або й разом з ними вживають частки-актуалізатори *все, все ж, все-таки, все ж таки*, наприклад: *Хоч і висловлювали вголос своє обурення та жаль з приводу того, що «такі речі вже й у нас» друкуються, та все ж в душі кожний визнавав, що вони багато дечим слушні, а українські журналісти, що не знаходили слів для обурення й ганьби на видавців і сушили свій мозок над вишукуванням щораз огидніших байок про них, пізніше, незважаючи на це, передруковували статті з заклятого джерела [9, с. 120]; Та все-таки, хоч які сильні та численні були Шевченкові враження з молодих літ, вони, по моїй думці, не можуть нам вияснити вповні того замилювання до кобзарів і до їх малювання в літературній формі, яке бачимо у нашого поета в пору написання «Перебенді» [9, с. 299].*

Деякі лінгвісти (Н. Гуйванюк, А. Кващук, І. Слинько, К. Шульжук) до допустових сполучників зараховують і вставні слова *правда (щоправда)*, за допомогою яких приєднують підрядну допустову частину, що обмежує дію, виражену в головній: *Щоправда, німці по закінченню терміну відбирають у Слімака арендовану ним у поміщика луку і через його власну безпорадність проганяють його з заробітків на залізниці, але все це в господарстві такі звичайні речі, як поганий врожай, і для людини такої заможної, як Слімак, вони не можуть стати серйозною небезпекою [9, с. 83].*

Незважаючи на те, що ці вставні слова можна замінити на допустово-обмежувальні сполучники, у реченнях із вставними словами переважає семантика протиставлення, а в реченнях із допустовим сполучником – допустово-протиставна. Слова *правда, щоправда* так само, як і допустово-протиставні сполучники, супроводжуються протиставним сполучником, проте, виконуючи функцію складника сполучних засобів, набути статусу допустово-обмежувального сполучника не можуть, оскільки зберігають виразну семантику суб'єктивної оцінки, тобто залишаються насамперед вставними словами, що засвідчує пауза після них, позначена на письмі комою.

Розглядаючи такі складнопідрядні допустові речення в наукових статтях І. Франка, натрапляємо на конструкції, в яких допустова предикативна частина приєднується до головної за допомогою відносних займенників і займенникових прислівників *хто, що, як, який, де, куди, скільки, коли, звідки* в поєднанні з частками *хоч, рідше хай*, які виконують функцію підсилювальної частки, напр.: *Хоч і як мало міг вдоволити станіславських русинів зміст тих штук, то все ж таки руська пісня, руські танці, руські костюми – все те тягло людей, приймалось з оплесками [9, с. 100].*

Для вираження допустово-протиставних відношень найтипівішою є конструкція з препозицією підрядного речення. Однак спостереження за будовою складних конструкцій допустово-протиставної семантики показують, що підрядні речення можуть стояти й у всіх трьох позиціях – у препозиції, постпозиції й інтерпозиції щодо головного, наприклад: *Хоч я не* [9, с. 51]; *... і при тім в нашій душі виринають образи рідного роду, але не дотикові, а хоч певно, ще несвідомо примішуються й вони, даючи тим іншим образам певний окремий колорит* [9, с. 82]; *Та все-таки, хоч які сильні та численні були Шевченкові враження з молодих літ, вони, по моїй думці, не можуть нам вияснити вповні того замилування до кобзарів і до їх малювання в літературній формі, яке бачимо у нашого поета в пору написання «Перебенді»* [9, с. 299].

Проте не можна говорити про вільний порядок розміщення підрядного речення відносно головного, оскільки значна частина складнопідрядних речень допустово-протиставної семантики передбачає лише препозицію підрядної частини. Якщо виникає потреба протиставити посилену інтенсивність вияву ознаки, дії, обставини підрядного речення змісту головного, то для такого вираження найкращою є конструкція з препозитивним підрядним. Якщо протиставні сполучники головного речення виражені яскраво, то обов'язкова однозначна послідовність частин: в препозиції – допустова частина, в постпозиції – частина зі значенням протиставлення. Така чітка послідовність частин зумовлена загальною семантикою конструкції: протиставлення не може передувати, оскільки спочатку має бути названо те явище, якому не відповідає факт, що протиставлений. Наприклад: *...і хоч були небагатими, та все ж неопозбавленими життєвих засобів...* [9, с. 97].

Отже, для складнопідрядних допустово-протиставних речень характерна така особливість побудови частин, як структурний паралелізм. Він полягає в однаковому розташуванні членів речення, у типовій побудові частин. Структурний паралелізм посилює протиставлення, закладене в семантиці цих конструкцій [2, с. 21].

Усі складні конструкції допустово-протиставної семантики – це речення закритої структури, що передбачає обов'язкову їх двочленність.

Науковець О. Гаврилюк визначає ще таку особливість структури складнопідрядних допустово-протиставних речень: відсутність відповідників у складі членів простого речення на відміну від інших складних речень, між частинами яких функціонують допустово-протиставні відношення, що мають похідні утворення. «Будучи двосемними, вони не знаходять прямих відповідників у системі простого речення з детермінантом» [5, с. 36].

Трансформація зумовлюється згортанням предиката підрядної допустової частини й утворенням на його базі прийменниково-іменникової конструкції у формі давального відмінка, що виконує функцію обставини допустовості в структурі простого речення. Недоцільно трансформувати складні конструкції допустово-протиставної семантики у просте речення тому, що «неможливо зберегти узагальнювальне значення допустовості, характерне підрядній частині через сполучні засоби, та інтенсивність вияву ознаки, дії, стану, корелюючи залежні частини з дериватами всупереч, наперекір, незалежно від, попри тощо, семантична площина яких хоч і пов'язана із градацією допустового значення, проте недостатня для передачі усієї потужності емоційно-експресивного забарвлення, притаманного складним конструкціям допустово-протиставної семантики» [2, с. 22].

Значну групу серед різновидів невластиво-допустових відношень складають *допустово-умовні*. Т. Ткачук їх кваліфікує як такі, залежна частина яких має відтінок гіпотетичної умови. Залежно від контексту недиференційовані сполучники можуть наближатися до *якщо*, тобто виражати допустове значення з умовним відтінком. При цьому в підрядній частині часто буває теперішній чи майбутній час, в головній – *то, так* тощо. Допустово-умовні семантико-синтаксичні відношення в складнопідрядному реченні оформлені за допомогою сполучників *хоч би (хоча б) ...то (так), хай би ...то (так), нехай би ...то (так)* та сполучнослівно-сполучникових пар *де (б) не ...то, звідки (б) не ...то, куди (б) не ...то, коли (б) не ...то, скільки (б) не ...то, хто (б) не ...то, що (б) не ...то, як (би) не ...то, який (би) не ...то*.

Основна форма парадигми таких речень – зі сполучником *хоч (хоча, хоть)*, наприклад у І. Франка: *Однак з огляду на масу нагромадженого матеріалу і той факт, що це є перша цілісно подана історія усієї української літератури України, Галичини, Буковини і Угорської Русі, хоч і побудована на помилковій, чисто механічній системі, усі перелічені вище недоліки видаються дуже малими порівняно з величезною роботою і труднощами в її виконанні та збиранні матеріалів, одним словом, порівняно до незаперечних заслуг автора* [9, с. 335].

Іншу форму парадигми створює сполучник *хай (нехай)*: *Хай собі німці будуть розумніші, а єврей спритніший, не перебірливий у методах, – «але упертістю вони селянина не подолають»* [9, с. 81].

Зрідка з допустово-умовним значенням може вживатися у Франкових творах і сполучник *якщо*: *Якщо навіть не вважати за звичайні теревені такої писанини, як «холодна воля», «дика буря, що придавлює ліру» тощо, то все-таки*

можемо з них вичитати, що віра автора в народ, в Русь і ідеали людства не була в нього вироблена життям [9, с. 48].

Віддзеркаленням умовного відтінку на формально-синтаксичному рівні є наявність часток *б (би)*, наприклад: *А втім, хоч би пан Масляк і одержав крила, то найпростіше міркування повинне б йому підказати, що ані блиску сонця, ані блиску самоцвітів у мішок не збереш* [9, с. 46].

Основне значення речення при додаванні до сполучника часток *б (би)* не змінилося, воно набуло тільки іншого модального забарвлення – гіпотетичного.

Складне речення з *розділово-допустовими* семантико-синтаксичними відношеннями в наукових творах І. Франка більше тяжіє до складносурядних речень, оскільки дві його частини поєднані між собою повторюваними розділовими сполучниками *хоч... хоч..., чи... чи...*, а третя приєднана до них протиставними сполучниками *а, але, зрідка так*, які можуть опускатися: *Хоч з морального боку німцям не можна зробити ніякого закиду, хоч їхня солідарність, наполегливість і організованість викликають у нас подив, все ж таки, співчуючи усім серцем темному, слабому, доброму, як дитина, польському селянинові...* [9, с. 91]; *Се вияснює нам ту загадку, для чого ті твори, хоч оповідають про факти далекі та виїмкові, хоч малюють людей видуманих і незвичайних, проте раз у раз хапають нас за душу, ворушать в ній найглибші чуття, здобувають собі наше неослабне вподобання* [10, с. 466]; *Хоч не таку як слід, хоч не без важких не раз перешкод (де їх нема), та все-таки маємо її стільки, що дай бог нам сили і снаги заповнити ті рамки, використати все те, що нам вільно, зібрати й засіяти порядно ту ниву, що нам відмежовано* [10, с. 16]. Саме наявність третьої частини зі значенням, характерним для головної частини складнопідрядного речення з допустовим семантико-синтаксичним відношенням, а також вираження семантики узагальненого вибору дають підстави розглядати такі складносурядні речення в периферійній зоні складнопідрядного речення з узагальнено-допустовою частиною, а значення протиставлення зближує їх також і з допустово-протиставними складнопідрядними реченнями.

Від попередніх різновидів допустових семантико-синтаксичних відношень *узагальнено-допустові* відрізняють своєрідні засоби їх вираження – сполучнослівні єдності й сполучнослівно-сполучникові пари, до складу яких входять займенникові сполучні слова і частки із семантикою спростування, заперечення (*де не, звідки не, куди не, коли не, скільки не, хто не, що не, як не, який не*) й протиставні сполучники. Частки *б(би)* умовного способу надають змісту речення характеру потенційності, нереальності. Такі речення мають

узагальнене значення. Варто зазначити, що такі складнопідрядні допустові речення невластиво-допустового різновиду не зустрічаються у проаналізованих літературно-критичних статтях І. Франка.

Характерною особливістю структури допустових складнопідрядних речень є тісний і безпосередній зв'язок сполучних з'єднань з предикатами підрядної частини, про це свідчить також позиційне розташування: саме головний член (присудок) стоїть відразу після сполучнослівно-сполучникового з'єднання: *Відки почерпнув Шекспір предмет цього страшного епізоду, цього досі допевно не висліджено, хоч не можна припустити, щоб се був витвір його власної фантазії* [9, с. 62].

З'ясовано, що саме граматичні й лексичні засоби поєднання предикативних частин в допустових складнопідрядних реченнях слугують чинниками створення семантики допустовості. До них належать: інтонація, співвіднесеність видо-часових і способових форм предикатів, різні лексичні засоби (займенник у другій частині складного речення; повторення того самого слова; спільний для обох предикативних частин компонент або член речення) і порядок предикативних частин.

У всіх проаналізованих невластиво-допустових реченнях із творів І. Франка інтонація, що поєднує предикативні частини складних конструкцій, є протиставною. Особливістю такої інтонації, на думку О. Мачак, є її протилежний для окремих частин, але симетричний характер для всього невластиво-допустового речення розчленованої структури, який виявляється, зокрема, в тому, що допустова, зазвичай препозиційна, предикативна частина має висхідний рух тону, а головна – спадний; на початку підрядної частини тон мовлення найвищий, а до її кінця він поступово понижується; темп мовлення допустової частини не є монотонним: на початку предикативної частини він є повільним, а до її кінця поступово пришвидшується; щодо інтенсивності мовлення, то на початку допустової частини сила голосу є найбільшою, тоді як в кінці голос стає тихішим [6, с. 14]. Окрім того, для залежної частини допустових речень характерною є втрата наголосу повнозначних слів і перенесення його на сполучний засіб. Зокрема, логічним наголосом у всіх невластиво-допустових реченням виокремлено сполучні слова, виражені відносними займенниками й прислівниками *хто, що, як, де, куди, скільки, коли*, наприклад: *Мусила тодішня боротьба галицьких польських партій бути для нього принадною, коли власне відтепер на досить довгий час затихає в його поезії патріотична і суспільна нота, і поет розпуки та розчарування робиться автором довгого ряду чудових любовних пісень* [11, с. 388].

Сполучні слова в допустовому реченні є поліфункційними: поєднують предикативні частини таких конструкцій, є засобом творення додаткової семантики й допустовості.

З огляду на структуру й формальне наповнення сполучних засобів виокремлюють дві групи сполучнослівно-сполучникових єдностей. Першу становлять зазначені сполучні слова в поєднанні із заперечною часткою *не* та кон'юнктиви протиставності, наприклад: *І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який хоч і не багатий сьогодні, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів* [11, с. 30].

Другу групу сполучних засобів репрезентують сполучні слова в поєднанні з часткою *хоч* та протиставні сполучники, наприклад: *Реакція та, хоч і який пагубний вплив мала на економічні відносини нашого краю, а все-таки сільському народові безпосередньо не долягала, а навіть противно, притискаючи немилих йому панів, лишила по собі в пам'яті народній незаслужено добру славу* [43, с. 35]; *Та все-таки, хоч які сильні та численні були Шевченкові враження з молодих літ, вони, по моїй думці, не можуть нам в'яснити вповні того замилування до кобзарів і до їх малювання в літературній формі, яке бачимо у нашого поета в пору написання «Перебенді»* [9, с. 299].

У складнопідрядних допустових реченнях невластивого різновиду, зафіксованих у мовотворчості І. Франка, вживаються підсилювальні частки *і, та, от*, наприклад: *Але хоч і як «марна а зникома тінь» та Польща, то все-таки поет дуже не любить, коли Україна не держиться тої тіні, а шукає своєї власної дороги* [9, с. 30].

З-поміж лексичних засобів поєднання предикативних частин допустових конструкцій у мовотворчості І. Франка виокремлюємо такі:

1) займенник у другій частині складного речення: *Хоча твори і не мали у нас самостійного значення, а становили часть шкільної драми, зразу польсько-руської, як інтермедії Гаватовича, а опісля чисто руської, як інтермедії Полоцького (не дійшли до нас), Довгалецького, Лащевського і др., то все-таки значення їх для дальшого розвою нашої літератури було далеко більше, ніж самих драм* [9, с. 218];

2) повторення того самого слова: *Тої стежки вони й держаться, завсіди вважаючи, що мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом* [9, с. 176];

3) спільний для декількох предикативних частин компонент: *Однак з огляду на масу нагромадженого матеріалу і той факт, що це є перша цілісно подана історія усієї української літератури України, Галичини, Буковини і Угорської Русі, хоч і побудована на помилковій, чисто механічній системі, усі перелічені вище недоліки видаються дуже малими порівняно з величезною роботою і труднощами в її виконанні та збиранні матеріалів, одним словом, порівняно до незаперечних заслуг автора* [9, с. 335].

Структурною особливістю складнопідрядних речень невластиво-допустового різновиду, як і власно-допустового, є те, що підрядна допустова частина може бути в складі багатокомпонентної конструкції, репрезентуючи складне речення, в якому є кілька предикативних частин, наприклад: *Та все-таки, хоч які сильні та численні були Шевченкові враження з молодих літ, вони, по моїй думці, не можуть нам вияснити вповні того замилювання до кобзарів і до їх малювання в літературній формі, яке бачимо у нашого поета в пору написання «Перебенді»* [9, с. 299]; *А втім, хоч би пан Масляк і одержав крила, то найпростіше міркування повинне б йому підказати, що ані блиску сонця, ані блиску самоцвітів у мішок не збереш* [9, с. 46].

Аналіз наукових праць І. Франка засвідчує, що в українській мові функціонують такі складні синтаксичні конструкції, в яких кілька предикативних частин передують допустовій, але допустова стосується лише однієї з них. Головною частиною для підрядної допустової є лише одна зі складових предикативних частин цієї багатокомпонентної конструкції з компонентами, пов'язаними підрядним й безсполучниковим зв'язком. У такому реченні підрядна частина залежить від головної, що посідає незалежне місце в багатокомпонентній структурі.

Частина складних багатокомпонентних конструкцій демонструє інші варіанти входження допустової частини до їх структури. У таких реченнях частина залежить від предикативної частини, яка в загальній структурі є залежною, підрядною, але щодо допустової вона є головною.

Отже, за семантико-синтаксичним критерієм всі складнопідрядні допустові речення невластиво-допустового різновиду поділяємо на 4 типи, а саме, допустово-розділові, узагальнено-допустові, допустово-умовні, допустово-протиставні. Найбільш поширеними серед них у науковій мові І. Франка є складнопідрядні речення з допустово-протиставними семантико-синтаксичними відношеннями, підрядна частина яких, крім обмеження можливого наслідку, одночасно вказує на дії або стани, які протиставлені тому, про що йдеться в головній частині. Підрядна частина таких речень переважно розташована на початку

складнопідрядного речення. Основну форму парадигми створюють допустово-обмежувальні сполучники *хоч (i), хай (i), нехай (i)*, при цьому в головній частині їм відповідають протиставні сполучники *а, але, зате, однак, проте, та*. Крім того, фіксуємо випадки в працях І. Франка, коли замість протиставних сполучників у головній частині вживають частки-актуалізатори, а замість допустових сполучників у підрядній – вставні слова, відносні займенники, займенникові прислівники.

На другому місці за вживаністю в наукових працях І. Франка – допустово-умовні складнопідрядні речення, залежна частина яких виражає допустове значення з умовним відтінком. Основна форма парадигми таких речень – зі сполучником *хоч (хоча, хоть)*. Зрідка вживається з допустово-умовним значенням сполучник *якщо*. На формально-синтаксичному рівні показником умовного відтінку значення є частка *б (би)*.

Найрідше зустрічаються у творах І. Франка складнопідрядні речення з розділово-допустовими семантико-синтаксичними відношеннями, дві частини яких поєднані між собою повторюваним розділовим сполучником *хоч... хоч..., чи... чи...*, а третя приєднана протиставними сполучниками.

Вживання узагальнено-допустових складнопідрядних речень у проаналізованих наукових статтях І. Франка взагалі не фіксуємо.

Ретельний аналіз структури й семантики складнопідрядного допустового речення невластиво-допустового різновиду в наукових статтях І. Франка дає змогу стверджувати, що типовим виявом організації структури допустового речення є препозиція залежної предикативної частини (приблизно 80 % від загальної кількості).

2.4.3. Семантико-синтаксичні типи допустових відношень

Характерною рисою семантичної структури складнопідрядних допустових речень розчленованої структури є їхні концесивні транслятиви, які приєднують допустову предикативну частину до головної, саме тому подальшу кваліфікацію означених синтаксичних утворень здійснюємо з урахуванням семантики концесивних транслятивів у поєднанні зі значенням предиката [6, с. 11]. Отож, у нашому дослідженні будемо послуговуватися класифікацією сучасного мовознавця О. Мачак, яка за семантико-синтаксичними показниками всі складнопідрядні допустові речення розчленованої структури поділяє на три групи [6, с. 12]:

1) конструкції субстанційні, наприклад: *Хто вже не входив до тих товариств і конспірацій, а навіть від думки про надто близьке братання з*

простим народом в гарячих патріотів польських та притім революціонерів перехоплювало дух [10, с. 232];

2) утворення атрибутивні, наприклад: *Яка не була промова в душі польським, патріотичнім, проте обіцявала селянам увільнення від панщини* [10, с. 124];

3) синтаксичні одиниці адвербіальної семантики, наприклад: *Хоч скільки Сахер не видавав успішно свою книжку в р. 1863, та він на становищі директора поліції в Празі, а потім в Грацу мусив геть відбитися від польського письменства* [10, с. 231].

Одним із типів складнопідрядних конструкцій розчленованої структури є *субстанційні конструкції*, підрядна частина яких містить сполучні слова *хто, що* в поєднанні із заперечною часткою *не*, які, власне, і є носіями субстанційності [6, с. 11]: *Хто як не ставився серйозно до свого завдання, та все-таки вони не змогли зіграти цей репертуар згідно з вимогами мистецтва* [10, с. 103]. До субстанційних утворень допустового різновиду зараховуємо й синтаксичні одиниці, в яких підрядна предикативна частина приєднується до головної за допомогою концесивного транслятива *хоч хто, хоч що* [6, с. 11]: *Хоч що Пашковський змінював у своїх перекладах, та ми маємо право вимагати, щоб він дав нам переклади перевірені і правильні* [10, с. 176]. Конструкції такого типу є досить поширеними в науковій мові І. Франка.

За семантико-граматичним принципом з-поміж утворень розчленованої структури допустового різновиду субстанційного типу, за О. Мачак, виокремлюємо в наукових творах І. Франка дві групи синтаксичних одиниць [6, с. 12]:

1) допустові складнопідрядні речення розчленованої структури субстанційної семантики з об'єктною предикативною частиною, наприклад: *Кого ми не знали, кого не шанували, та залишився непоміченим свого роду новатор, який вніс у галицько-руську літературу нові елементи, котрих в ній досі не було і котрі він черпав почасти з творів українських, з пісень народних...* [10, с. 139].

2) допустові складнопідрядні речення розчленованої структури субстанційної семантики з суб'єктною предикативною частиною, наприклад: *Хто б не трактував звичаї і обичаї чеські, головно ж старочеські, як причинки до історії чеської культури, та ніколи не закривали очей на зв'язки, які заходили між тими проявами чеського життя і аналогічними проявами у інших, іменно суміжних народів* [10, с. 259].

Предикати суб'єктних інтенсивно-допустових конструкцій репрезентовані дієсловами на позначення [6, с. 12]:

1) конкретної фізичної дії, наприклад: *Хто б не вигнав покритку Катерину з дитиною з дому, але Шевченко ані одним словом, ані одним натяком не обуриться на нелюдськість того поступку: він вірить цілковито, що батьки мають право прогнати і відіхнути свою упавшу дитину* [10, с. 464];

2) руху, наприклад: *Хто з героїв не спішить над Влтаву, щоб в її хвилях закінчити життя, та не всі знаходять відваги кинутись у воду і вертають назад до того поганого дому, до того поганого життя* [10, с. 488];

3) процесу, наприклад: *Хоть хто не намагався описувати ці пейзажі, та лише Махар в їх описуванні завжди знаходить нові, схожі і яркі фарби, малює наглядно, без пересади і без шанобливості* [10, с. 489].

Предикати процесу представлені такими групами:

1) мислення, наприклад: *Хто б не думав про те, що так воно буває дійсно, та проте нам здається, що малюнок його в тій точці односторонній, замало артистичний, бо замало бере людей як людей, в цілості, а занадто різко судить їх з погляду партійного* [10, с. 490];

2) мовлення, наприклад: *Хто б з критиків не говорив про переважно суб'єктивний характер поеми, та д[обродій] Щурат не вдається в аналіз цього психологічного підкладу поеми* [10, с. 271];

3) сприйняття, наприклад: *Хоч хто з чеського народу не прочитає оті пісні о особистих чуттях Шевченка, та ніхто із тих однієї чи двох пісень, в предложених мені перекладах, не буде знати найкращого, що Шевченко виспівав з власної душі* [10, с. 495].

За О. Мачак, залежна предикативна частина атрибутивних складнопідрядних речень приєднується до головної за допомогою концесивного транслятива який не ...а (але, зате, проте, однак, та, все ж), що вживається в різних родах та відмінках [6, с. 12]. Прикладів таких допустових речень у науковій мові І. Франка не знаходимо. Але іноді фіксуємо такі складнопідрядні допустові речення атрибутивної семантики, залежна частина яких приєднується до головної за допомогою сполучнослов'яно-сполучникового з'єднання хоч який ... а (але, зате, проте, однак, та, все ж) [6, с. 13], наприклад: *Він раз порядкує його по національностям (напр., польські варіанти, котрі вважає зовсім схожими до себе (ст. 352), хоча який безпосередньо перед тим (ст. 351) наведений із Теппена мазурський варіант належить не до круга тем о злих сестрах, а до круга тем о лихих братах)...* [10, с. 418].

Предикатні синтаксеми досліджуваних конструкцій репрезентовані предикатами якості, з поміж яких виокремлюємо такі типи предикатів:

1) позитивної якості: *Та все-таки, хоч які сильні та численні були Шевченкові враження з молодих літ, вони, по моїй думці, не можуть нам вияснити вповні того замилювання до кобзарів і до їх малювання в літературній формі, яке бачимо у нашого поета в пору написання «Перебенді» [9, с. 299];*

2) негативної якості: *Реакція та, хоч і який пагубний вплив мала на економічні відносини нашого краю, а все-таки сільському народові безпосередньо не долягала, а навіть протилежно, притискаючи немилих йому панів, лишила по собі в пам'яті народній незаслужено добру славу [9, с. 35];*

3) нейтральної якості: *Ся книжечка, хоч яка не була тоді друкована, зробилась звісною між іншими і білгородському єпископові, що завідував тоді Харківською єпархією [10, с. 436];*

Знаходимо нечастотні випадки реченнєвих конструкцій з предикатами конкретної фізичної дії, наприклад: *Тої стежки вони й держаться, завсїди вважаючи, що мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом [9, с. 176]; предикатами процесу (Тексти церковні, хоч які писано ніби однаково, переписувано зовсім механічно і без змін, та виговорювало різно... [10, с. 153]) та предикатами відношення (Сюди ж відноситься ніби оригінальна, хоч яка на дуже вбогім і слабо перетравленім матеріалі оперта студія Яна Віторта про «віно» (Morgengabe), оперта головно на книжці німецького вченого Вейнгольда [10, с. 424]).*

Складнопідрядні допустові речення адвербіальної семантики – конструкції, залежна предикативна частина яких містить у своєму складі обставину – один з компонентів концесивного транслятива, що є носієм адвербіальності. Підрядна допустова частина складнопідрядних допустових речень приєднується до головної за допомогою таких сполучнослівно-сполучникових засобів: як не (хоч як), скільки не (хоч скільки), коли не (хоч коли), де не (хоч де), куди не (хоч куди)... а, але, зате, проте, однак (одначе), так, все ж [6, с. 13], наприклад: Але хоч і як «марна а зникома тінь» та Польща, то все-таки поет дуже не любить, коли Україна не держиться тої тіні, а шукає своєї власної [9, с. 30].

Такі синтаксичні одиниці менш вживані в науковій мові І. Франка порівняно з складнопідрядними допустовими реченнями субстантивної й атрибутивної семантики.

Відповідно до семантико-синтаксичного критерію, О. Мачак допустові конструкції з адвербіальним значенням розподіляє на [6, с. 13-14]:

1) складнопідрядні допустові речення з підрядною способу дії, наприклад: *Ще в 1895 р., розбираючи в «Житі і слові» його «Магдалену», я звернув увагу на*

ті формули і жалкував на поета, що він від часу до часу вважає потрібним ставати на дибки, як міг би спокійно обійтися без того... [11, с. 44];

2) складнопідрядні допустові речення з залежною частиною міри й ступеня, наприклад: *... хоч скільки поет не силкується тут komponувати незвичайні поетичні образи, а тільки оповідає, бачиться, зовсім сухо, попросту* [11, с. 85];

3) складнопідрядні допустові речення з підрядною частиною місця, наприклад: *Де не стрічаємо ось такі порівняння, все рівно дуже інтересною являється з того погляду старогрецька «Пісня пісень»* [11, с. 79];

4) складнопідрядні допустові речення з залежною часовою частиною, наприклад: *Коли говоримо «товариський кружок», «широкий круг слухачів», то при тім враження дотику круглої форми й не виринає в нашій душі, а радше являється нам враження зорове ...* [11, с. 82].

Отже, за семантико-синтаксичними показниками всі складнопідрядні допустові речення в мовотворчості І. Франка поділяємо на 3 групи: 1) субстанційні конструкції (з об'єктною предикативною частиною й суб'єктною предикативною частиною); 2) атрибутивні утворення; 3) синтаксичні одиниці адвербіальної семантики (серед них з підрядною способу дії, міри й ступеня, місця й часу). У проаналізованих наукових працях І. Франка найуживанішими є складнопідрядні допустові речення розчленованої структури субстанційного різновиду. Другими за частотністю вживання є складнопідрядні допустові речення зі значенням атрибутивності. Наймеш поширеними є складнопідрядні допустові речення адвербіального різновиду, зокрема з підрядними локативного й темпорального різновиду.

Таким чином, дослідження допустових конструкцій, які функціонують у наукових і науково-популярних текстах Івана Франка, засвідчує їх високу синтаксичну організацію й дає підстави стверджувати, що вони репрезентують уже сформований і викристалізований у кінці ХІХ ст. науковий стиль української літературної мови.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.

2. Гаврилюк О. Р. Структурна організація складнопідрядних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство)*. Київ, 2013. Вип. 5. С. 19-25.

3. Кващук А. Г. Структурно-семантичні типи складних речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Станіслав, 1959. 268 с.
4. Ковальова Н. О. Структурні, логіко-семантичні і функціональні типи допустових речень у сучасній науковій мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2005. 17 с.
5. Лимаренко О. А. Градація каузальних відношень у функціонально-семантичному полі контрадикторності. *Записки з романо-германської філології*. Одеса, 2012. Вип. 28. С. 74-80.
6. Мачак О. Ю. Синтаксична структура складнопідрядних речень з інтенсивно-допустовою семантикою: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2010. 26 с.
7. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
8. Ткачук Т. П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові: автореф. дис. ... кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2009. 19 с.
9. Франко І. Я. Літературно-критичні праці (1890-1892): у 50 т. / ред. Н. Є. Крутікова, С. В. Щурат; упор. та комент. Н. Р. Мазепи, О. В. Мишанича, Г. А. Нудьги, С. М. Трофимука, Н. І. Чорної. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 27. 463 с.
10. Франко І. Я. Літературно-критичні праці (1893-1895): у 50 т. / ред. В. Л. Микитась, А. М. Халімончук; упор. та комент. Л. А. Гаєвської, П. П. Гонтаря, М. Л. Гончарука, І. О. Денисюка, В. П. Колосової, С. К. Кравченко. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 29. 661 с.
11. Франко І. Я. Літературно-критичні праці (1897-1899): у 50 т. / ред. Г. Д. Вервес, О. Н. Мороз; упоряд. та комент. Ю. Л. Булаховської, В. П. Ведіної, Т. І. Комаринця, К. П. Куткоковець, В. П. Лук'янової, А. І. Скоця. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 31. 595 с.
12. Шувалова С. А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения. Москва: Моск. ун-т, 1990. 159 с.
13. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004. 408 с.

2.5. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ – РЕПРЕЗЕНТАНТИ ФОЛЬКЛОРНОГО ДИСКУРСУ

(Українське мовознавство. Харків: Цифра Прінт, 2013. С. 152-159)

У статті розглядаються дискусійні граматичні питання, пов'язані з безсполучниковими складними реченнями, простежується структурно-семантична організація безсполучникового складного речення на матеріалі українських прислів'їв.

Ключові слова: *безсполучникове складне речення, безсполучниковий зв'язок, структурно-семантична класифікація.*

Мовна система українського фольклору сприяла формуванню нової літературної мови на народній основі. Нею були створені українські культурно-естетичні цінності, що мають понадчасове значення в духовності народу. Український фольклор, а надто прислів'я, як спосіб мислення, як жива розмовна мова – багатий матеріал для аналізу структурно-семантичної організації безсполучникових складних речень, що й стало метою нашої статті.

Безсполучникові складні речення, незважаючи на тривалість їх вивчення, і нині викликають дискусії в мовознавстві. Дотепер не повністю з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми, значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових складних речень: лінгвісти або виділяють, або не виділяють їх в окремий тип складних речень, розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, виводять за межі речення. Коротко прослідкуємо еволюцію вчення про безсполучникові складні речення.

Перші зауваження про безсполучниковий зв'язок містилися вже в працях М. Ломоносова [8], О. Востокова [3], П. Фортунатова [16], О. Потебні [11]. Першим у русистичі вказував на існування безсполучникового складного речення М. Ломоносов, який визначив два аспекти безсполучникового об'єднання частин у складне речення: граматичний і функціональний. На його думку, безсполучникове складне речення – це утворення з випущеними сполучниками [8, с. 89].

Більшу увагу приділив даному типу речень О. Пешковський. Він виходив з того, що прості речення поєднуються в складне за допомогою трьох засобів:

сполучників, сполучних слів і сполучних пауз, основна ознака яких – інтонація. Інтонація може відповідати певним сполучникам (пояснювальна – з'ясувальним сполучникам, перелічувальна – єднальним тощо). Таким чином, учений вважав, що безсполучникові складні речення – це ті самі складносурядні й складнопідрядні речення, але без сполучників [9].

У середині ХХ століття вчені вже інакше розуміли природу безсполучникового складного речення. Нові погляди мали М. Поспелов, Є. Каратаєва, Є. Іванчикова та ін. Так, російський учений М. Поспелов обґрунтовує, що безсполучникові складні речення становлять інший тип речень, ніж складносурядні й складнопідрядні. Він доводить, що такі речення об'єднуються в одне ціле взаємозв'язаністю змісту і складових частин, що виражається морфологічними та інтонаційними засобами [10, с. 343].

Ідеї М. Поспелова істотно вплинули на тлумачення безсполучникових складних речень і в багатьох українських науковців (І. Білодіда, Б. Кулика, В. Горпинича, І. Вихованця, С. Бевзенка та ін.). Ґрунтовно дослідив цей тип речень С. Дорошенко, на думку якого безсполучникові складні речення – це синтаксичні одиниці, які характеризуються специфічним змістом і своєрідним стилістичним забарвленням порівняно з різними виявами сполучникових складних речень – складносурядних і складнопідрядних. У зіставленні з ними безсполучникові складні речення, вважає вчений, є семантико-стилістичними синонімами, використання яких диктується заданістю тексту, ситуацією мовлення [5, с. 29].

У дослідженнях В. Белошапкової спостерігається неповне відмежування безсполучникових речень від сполучникових, адже безсполучникові складні речення незамкненої структури вона взагалі вважає такими ж, як сполучникові складносурядні [4, с. 657]. І. Кручиніна виводить їх за межі складних речень взагалі і вважає безсполучниковими поєднаннями складних речень [12, с. 465]. І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська визначають безсполучникові складні речення як безсполучникові комунікати, оскільки в них відсутні основні граматичні ознаки складного речення і більшість з них не має граматичних моделей (структурних схем) і парадигм [13, с. 635]. На наш погляд, навряд чи можна погодитися з тим, що безсполучникові складні речення – це поєднання речень, бо складні речення характеризуються не тільки граматичними засобами зв'язку, а й семантичними та комунікативними.

Класифікація безсполучникових складних речень залежить від того, як вони розуміються. У ранніх працях безсполучникові складні речення розглядалися як складносурядні чи складнопідрядні. А вже М. Поспелов, прихильник

класифікації на основі семантики, довів, такі речення можуть бути однорідного й неоднорідного складу [10]. Під впливом поглядів М. Поспелова більшість мовознавців почали по-новому поділяти безсполучникові складні речення, уводячи такі поняття, як речення відповідності і невідповідності складносурядним чи складнопірядним, синонімічні чи несинонімічні їм, однотипні чи неоднотипні тощо. Згодом значного поширення набув структурний підхід до класифікації безсполучникових складних речень. Так, В. Белошапкова поділяє їх на відкриті і закриті структури [4]. На противагу таким поглядам С. Дорошенко довів, що треба брати до уваги функції складових частин: якщо складові частини виконують однакову семантичну роль, це однофункціональні речення, якщо ж складові частини різносемантичні, взаємообумовлені, це різнофункціональні структури. Зі структурного боку однофункціональні конструкції (з перелічувальною семантикою) відповідають незамкненим рядам, різнофункціональні (з зіставно-протиставною, пояснювальною семантикою) – замкненим [5].

Узагальнюючи погляди вчених на статус і класифікацію, вважаємо, що предикативні частини безсполучникових складних речень об'єднуються в одне синтаксичне, семантичне і комунікативне ціле певною інтонацією, ритмомелодійними та іншими додатковими синтаксичними засобами. Класифікація безсполучникових складних речень повинна базуватися на комплексному врахуванні їх основних ознак: семантики, структури і граматичних особливостей.

Проаналізуємо диференційні ознаки безсполучникових складних речень на матеріалі фольклорного дискурсу, зокрема прислів'їв.

Інтонація є основною у зв'язку предикативних частин прислів'їв – безсполучникових складних речень, вона може визначати характер синтаксичних відношень між їх частинами. Фіксуємо чотири види інтонації у зазначених синтаксичних одиницях: перелічувальну, зіставно-протиставну, обумовлену і пояснювальну. Перелічувальна інтонація створює спокійну структуру, вживається для опису, розповіді: *На чужому коні не наїздишся, чужим добром не нахвастаєшся*. Зіставно-протиставною інтонацією створюються динамічні, контрастні, напружені безсполучникові конструкції: *Гірка праця – солодкий відпочинок. Бідні розкидають, багаті збирають. Знайшов – не радуєся, загубивши – не плач*. Обумовлена інтонація може вказувати на причину, наслідок, умову, за яких відбувається дія: *Пропав кінь – узду кинь. Добре бідному: од багатства голова не болить. Прийшов нестаток – забрав остаток. Кров не водиця, проливати не годиться. Грамоті вчить – завжди*

пригодиться. Пояснювальна інтонація надає реченню логічної послідовності викладу, деталізує, конкретизує зміст частин: *Живемо без змін: багатіти нема змоги, голіти далі нікуди. Козак – як голуб: знявся та й полинув.*

Окрім інтонації як основного засобу зв'язку між предикативними частинами, у прислів'ях вживаються також додаткові: семантичне співвідношення частин, паралелізм видо-часових форм дієслів-присудків, контактні слова (антоніми), кореляти, анафоричні елементи, своєрідна синтаксична структура речення – неповнота однієї з частин, спільний другорядний член речення, порядок розміщення частин, повторення членів речення тощо. Наприклад: *Правдиве слово існуватиме вічно, брехня – всього одну хвилину. Добра кобила: з гори біжить, впаде – лежить. Гірко зароби – солодко з'їж. Вчення в щасті украшає, у нещасті – утішає* – семантичні відношення протиставлення, неповнота другої частини, антоніми; *Будеш трудиться – будеш кормиться! Не кидай живого, не шукай мертвого. З дурнем зчітись – дурнем зробишся* – паралельні видо-часові форми присудків, анафоричні елементи.

Прислів'я – безсполучникові складні речення з окресленими змістовими відношеннями – легко перебудувати у сполучникові, тому можна говорити про синонімію безсполучникових та деяких типів складносурядних і складнопідрядних речень: *Ніс довгий, розум короткий. Мудрий син є радістю свого батька, дурний приносить горе своїй матері. Вдача гаряча – розум дурний* – синонімія з протиставним складносурядним; *Сонливого добудисся, лінивого дошлешся* – синонімія з єднальним складносурядним; *За дурними нічого в Київ їхати, вони й тут є. Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловить* – синонімія з причиновим складнопідрядним; *Грім не гряне – ледачий не встане* – синонімія з умовним складнопідрядним реченням. Але в багатьох прислів'ях синтаксичні відношення не відповідають тим, що виражаються сполучниками сурядності і підрядності. Такі конструкції не можуть перебудовуватися і не мають паралельних синонімічних сполучникових речень. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами пояснювальні, приєднувальні та деякі інші відношення: *Божевільний Марку, ходиш по ярмарку: ні купуєш, ні торгуєш, тільки робиш сварку. Бий по всіх ступах, краще почують. Глухому, як дурному: бовтне, як козел у воду.*

З огляду на змістові відношення між предикативними частинами безсполучникових складних речень, характером інтонації науковці виділяють речення з однотипними і різнотипними частинами. Безсполучникові складні речення з однотипними (однорідними) частинами – найчастіше це

двокомпонентні прислів'я, які виражають загальне значення зіставлення і протиставлення (значення перелічування фіксуємо в поодиноких випадках).

Значення зіставлення і протиставлення досить близькі, тому ще донедавна безсполучникові складні речення з такими відношеннями не розрізняли, але з часом науковці з'ясували, що ці конструкції хоч і близькі, але мають свої відмінності, тому вже у працях І. Білодіда, М. Доленка та ін. виділялися безсполучникові складні речення зі значеннями зіставлення і протиставлення. В. Белошапкова справедливо зазначила, що такі речення відрізняються від інших структурно і семантично [4, с. 739]; С. Дорошенко, розвиваючи цю думку, також пропонує окремо виділяти зіставний і протиставний семантичні різновиди безсполучникових складних речень, але відносить їх до речень з різнотипними частинами [5, с. 48]; автори «Русской грамматики» вважають такі речення конструкціями з двобічним зв'язком і розрізняють речення із зіставним, протиставним, порівняльним і невідповідним значенням [12, с. 644-645].

Прислів'я зі значенням зіставлення виражають співвідношення двох подібних або неоднакових (але не суперечливих) явищ, що не перебувають у значеннєвому контрасті. Для таких конструкцій характерний структурний паралелізм: в обох предикативних частинах – теперішній чи минулий час присудка (*Ластівка весну починає, осінь накликає. Жінку бери здалеку, корову купляй близько*); іменні чи інфінітивні присудки (*Чоловік у домі – голова, жінка – душа. На красивого чоловіка дивиться гарно, з розумним жити легко*). У другій частині може пропускатися однотипний присудок, від чого вона стає неповною: *На стрітення повертається птиця до гнізда, хлібороб – до плуга. Не вір жінці дома, кобилі – в дорозі. Гарна пава пером, жінка – норовом*. Однотипність підкреслюється наявністю в обох частинах однакових чи синонімічних лексем: *Не спіши язиком, квапся ділом. Пішов до дядини – найвся гов'ядини; пішов до тітки – вмотався в намітки*.

Отже, безсполучникові складні речення з відношеннями зіставлення дещо подібні до складносурядних речень з єднальними відношеннями. Проте має рацію С. Дорошенко, коли вказує і на відмінність цих конструкцій. Основна відмінність – у характері синтаксичних відношень – зіставлювальних, а не єднальних, і у двочленності (замкненості), а не багаточленності (незамкненості) [5, с. 51]. Крім того, у багатьох випадках безсполучникові зіставлювальні конструкції співвідносні зі складносурядними реченнями із зіставлювальним сполучником «а», а не єднальним «і».

У прислів'ях – безсполучникових складних реченнях зі значенням протиставлення – складові частини виражають протилежні за змістом явища,

перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну: *На язик гарячий, до роботи ледачий. Мати дітей пушить, мачуха – сушить. Трудно літом без корови, зимою без кожуха. Губою говори, руками роби. Я про рибу – ти про раки. Дурний дає, розумний бере. Радісно береться, смутно віддається.*

Прислів'я, побудовані як безсполучникові речення з різнотипними частинами, належать до складних речень неоднорідного складу, предикативні частини яких поєднуються в одне ціле зумовленою та пояснювальною інтонацією, додатковим засобами – порядком розташування частин, співвідношенням видо-часових і способових форм дієслів-присудків тощо; предикативні частини семантично неоднорідні, залежні. Такі речення творять замкнутий ряд, тобто належать до речень закритої структури, виражають різноманітні відтінки відношень. Найчастіше у прислів'ях спостерігаємо умовні, допустові, часові та причиново-наслідкові відношення. Розглянемо зазначені різновиди безсполучникових складних речень з різнотипними частинами за типами семантико-синтаксичних відношень, представлених у прислів'ях.

Речення з умовними відношеннями досить типові й поширені, але висвітлення їх у мовознавстві різне. Так, Л. Булаховський вважає їх складнопідрядними й поділяє на умовні та умовно-часові [7, с. 333]. Б. Кулик також вважає їх подібними до складнопідрядних умовних і поділяє на речення реальної та ірреальної умови [6, с. 261]. Автори «Русской грамматики» стверджують, що поняття «реальності» не сумісне з поняттям «умовності» [12, с. 562]. Л. Кадомцева розглядає умовні конструкції серед безсполучникових з різнотипними частинами і поділяє їх на безсуб'єктні, односуб'єктні і двосуб'єктні [14, с. 419]. К. Шульжук, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська та ін. виділяють безсполучникові складні речення потенційної та ірреальної умови, що є цілком слушно.

Прислів'ям зі значенням потенційної умови властиві двобічні відношення між частинами. Оскільки присудки завжди взаємопов'язані, то вони часто виражаються формами майбутнього часу дієслів: *Грім не гряне – ледачий не встане. Вкусиш гірко – дізнаєшся ціну солодкого.* У другій частині може вживатися частка «то»: *Буде лихо, то знайдеться й розум.* Майбутньому часові першої частини можуть відповідати й інші форми, наприклад, наказовий спосіб чи інфінітив: *Трудно буде – не шкодуй сили, легко буде – додай на плечі.* Можливі співвідношення в обох частинах минулого часу або інфінітиву: *Журавлі прилетіли – весну принесли. Боялися вовків – у ліс не ходити.* Речення зі значенням ірреальної умови в основному утворюються на основі умовного

способу. У значенні умовного може вживатися й наказовий спосіб: *Рахуй гроші стиха, не зазнаєш лиха. Хочеш пропасти, почни красти.*

Речення з допустовими відношеннями важко відмежувати від умовних чи протиставних, тому раніше їх розглядали лише деякі мовознавці (Б. Кулик, С. Дорошенко та ін.). Ще в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. Булаховського було звернуто увагу на те, що допустове значення може бути виражене і без сполучників, якщо в першій частині використовується наказовий спосіб [7, с. 310]: *Засип правду золотом, вона впливе доверху.* Останнім часом виявлено деякі специфічні особливості таких безсполучникових складних речень, що дає змогу виділяти їх серед інших безсполучникових. Найвиразніше допустові значення передаються тоді, коли йдеться про недійсну умову. Перша частина прислів'я містить вказівку на умову, всупереч якій відбувається дія в другій частині: *Поливали доріженьку – вона все куриться.* Допустові значення можуть виражатися і тоді, коли в першій частині заперечення, а в другій – ствердження: *Не підпускають з одного боку – заходь з іншого.*

Речення з часовими відношеннями також близькі до умовних. Звичайно безсполучникові часові конструкції поділялися науковцями, як і сполучникові, на речення зі значенням одночасності чи послідовності. Однак синтаксисти почали звертати більшу увагу на формальні ознаки їх складових частин і співвідношення форм присудків. За співвідношенням форм присудків такі речення належать до утворень з двобічним зв'язком. Найвиразніше часові значення виражаються тоді, коли в обох частинах вживаються присудки у формі минулого часу. Якщо присудки мають форми теперішнього чи майбутнього часів, то часове й умовне значення не розрізняються: *Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють. Прийде година – досягне і калина..*

Речення з причиново-наслідковими відношеннями настільки поширені, що стали об'єктом дослідження багатьох мовознавців, проте їх нелегко відрізнити від інших типів речень, зокрема від умовних. В. Белошапкова звернула увагу на можливість вживання в наслідкових реченнях заключних часток «так» і «то» і визначила ці конструкції як утворення з факультативною позицією заключної частки [4, с. 739]. Прагнення знайти не тільки семантичні, а й конструктивні особливості наслідкових конструкцій характерне і для досліджень С. Дорошенка [5, с. 111]. В аналізованому різновиді речень одна предикативна частина прислів'я виражає причину, інша – наслідок цієї причини: *Корова в дворі – харч на столі. Будеш трудиться – будеш кормиться. Буде лихо – знайдеться й розум. Вітер подме – сліди замете.* Будова предикативних частин в таких реченнях

більш вільна, ніж в інших безсполучникових складних реченнях: частини можуть мати різну ви́до-часову і модальну характеристику: *На годину спізнився, за рік не доженеш. Сіє вітер – вітром жати буде. Не прикидайся віцею: вовк і з'їсть.* Значення власне причини без домішки наслідкового відношення репрезентують, наприклад, такі прислів'я: *Не лякай злодія тюрмою: то його хата. Не всі дома – половина поїхала.*

Таким чином, синтаксична організація українських прислів'їв – безсполучникових речень – у цілому відповідає традиційній класифікації безсполучникового складного речення з урахуванням семантики, структури і граматичних особливостей. Проаналізованим одиницям як з однотипними частинами, так і з різнотипними частинами властива експресія, образність; вони яскраво репрезентують народнопоетичне мовлення. Зразок живої розмовної мови – українські прислів'я – багатий матеріал для аналізу структурно-семантичних особливостей безсполучникових складних речень.

Література

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова: Синтаксис. Київ: Вища школа, 2005. 270 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
3. Востоков А. Х. Русская грамматика. СПб., 1835.
4. Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1970.
5. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції у сучасній українській мові. Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1980.
6. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. Київ: Рад. школа, 1965. Ч. 2.
7. Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. Київ: Рад. школа, 1951. Т. 2.
8. Ломоносов М. В. Российская грамматика. Москва, Ленинград: Изд-во АН ССР, 1952. Т. 7.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1933.
10. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. *Вопросы синтаксиса современного русского языка.* Москва: Учпедгиз, 1950.

11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва: Просвещение, 1977. Т. 4, Вып. 2.
12. Русская грамматика: в 2 т. Т. 2. Синтаксис. Москва: Наука, 1980.
13. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
14. Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1972.
15. Українська мова / за ред. В. О. Горпинича. Київ: Вища школа, 1977. Ч. 2. 239 с.
16. Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе Избранные труды. Москва: Учпедгиз, 1957. Т. 1, 2.

The article deals discussion of grammar issues related to conjunctionless compound sentences, investigated the structural and semantic organization conjunctionless compound sentence on the material of Ukrainian proverbs.

Key words: *conjunctionless compound sentence, conjunctionless communication, structural and semantic classification.*

Вікторія Герман

2.6. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ: ДО ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

(Філологічні науки: зб. наук. праць. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2009. С. 27-34)

У статті висвітлюється теоретичний аспект складного синтаксичного цілого як одиниці тексту. Аналізуються зразки синтаксичних цілих, компоненти яких пов'язані за змістом, лексичними, морфологічними і синтаксичними засобами.

Ключові слова: *надфразна єдність, прозова строфа, складне синтаксичне ціле, текст.*

Упродовж тривалого часу речення вважали найбільшою синтаксичною одиницею. У сучасній лінгвістиці актуальним стає дослідження цілісного мовлення як окремої синтаксичної одиниці, свідченням чого є спроби мовознавців увести до системи синтаксичних одиниць пряму мову, абзац, текст тощо. «У мовленні, – зазначає К. Шульжук, – речення, хоч і виражають певний зміст, але є лише елементами складнішого утворення – тексту. Тому рівень

тексту вважають найвищим ярусом синтаксису і всієї мовної системи» [12, с. 371].

Поглиблений інтерес до проблем зв'язного мовлення зумовив виникнення нової галузі – лінгвістики тексту. «Текст – об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність» [12, с. 372]. За всього різноманіття підходів до визначення тексту у всіх дефініціях ураховують такі його спільні ознаки, як цілісність, зв'язність, структурна організованість, завершеність. «Реальною одиницею тексту, – читаємо в «Енциклопедії: Українська мова», – є надфразна єдність, або складне синтаксичне ціле, що складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність» [11, с. 627].

Очевидно, правильно трактувати так: у мовленні окремі речення звичайно вживаються не ізольовано, а поєднуються між собою за змістом і за допомогою граматичних засобів, творячи своєрідні блоки речень, тісно пов'язаних між собою єдністю думки, теми, а також специфічними засобами зв'язку. Ці блоки речень, поєднуючись семантично і граматично, і складають складне синтаксичне ціле, або надфразну єдність, або складну синтаксичну єдність, або контекст (текст), або прозову строфу.

Велику роль у вивченні ССЦ відіграло вчення чеського лінгвіста В. Матезіуса [7] та його послідовників про актуальне членування речення. Активне дослідження проблематики ССЦ розпочато в 60-70 рр. ХХ ст. Особливості ССЦ досліджували вчені В. Дреслер, О. Москальська, І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, С. Бевзенко, А. Загнітко, О. Пономарів та інші.

У центрі уваги лінгвістів такі проблеми: ССЦ і абзац; ССЦ і висловлення; ССЦ і складне речення. Спробуємо їх з'ясувати.

«ССЦ – це відрізок мовлення, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію» [11, с. 359]. ССЦ – це «композиційно-синтаксична конструкція, в якій об'єднується кілька речень, фраз і навіть абзаців, що мають певну змістову завершеність і структурну єдність, яка досягається використанням лексичних, граматичних та інтонаційних засобів» [4, с. 144]. ССЦ – це «сполучення ряду речень, поєднаних між собою в одне ціле семантико-граматичними відношеннями» [1, с. 254].

ССЦ функціонують в усіх виявах мовлення: усному і писемному, діалогічному і монологічному, художньому і науковому тощо. У художньому стилі ССЦ використовується і в поезії, і в прозі. Наприклад, у поезії:

*Як не любити зими сніжно-білої
На Україні моїй,*

Саду старого в пухнастому інеї, Сивих веселих завій.

Як не любити весни многошумної, Меду пахучих суцвіть,

Як не любити роботи розумної, Праці, що дух веселить (М. Рильський).

У прозі (картина дощу з роману Гр. Тютюнника «Вир»):

Із-за обрію стали накочуватися хмари, що громадилися все більше і більше, з білих робилися попелястими; потім ставали бузковими; нарешті завирували, закипіли і тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо... Потім хмари застигли, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею, потім кілька важких і лапятих дощових крапель упали на круп коня, з ляскотом розбилися на ньому і покотилися вниз, і раптом вони заскакали скрізь – по людях, по конях, по рілля, прострочили раз, вдруге – і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туман по степу; заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода, і цей веселий шум освітив і обновили степ і людей, і викликав у них дитячий радісний настрій.

ССЦ мінімальної структури становлять поєднання двох речень, одним із різновидів якого є конструкції «питання-відповідь»; може набувати й таких мовленнєвих утворень, як стисле газетне повідомлення, коротке оголошення, телеграма.

Окремі речення ССЦ, узяті ізольовано, мають вигляд, як правило, неповних, незакінчених. Отже, з погляду змісту ССЦ характеризуються єдністю думки, вислову, теми, тісним змістовим зв'язком компонентів, окремих речень, що входять до його складу.

ССЦ характеризуються єдністю суб'єктивно-модального забарвлення і ритмомелодійною єдністю. Єдність суб'єктивно-модального забарвлення проявляється в тому, що ССЦ – це внутрішньо єдине, цілісне синтаксичне утворення, в якому окремі речення тісно пов'язані між собою певним ставленням мовця до висловлюваного. Ритмомелодійне оформлення ССЦ виявляється в тому, що паузи між реченнями звичайно коротші від пауз, що існують між окремими блоками пов'язаних між собою речень у ССЦ.

Отже, ССЦ – це поєднання в одне ціле ряду речень, що характеризуються відносною завершеністю теми, семантичним і синтаксичним зв'язком компонентів.

Окремо слід зауважити, що складне синтаксичне ціле не слід ототожнювати з абзацом. Це зовсім різні категорії, які ґрунтуються на різних засадах. Хоч абзац нерідко й збігається зі ССЦ, проте він не є синтаксичною, структурно-семантичною категорією, а лише засобом членування тексту на композиційно-стилістичній основі. Абзац може складатися й з одного речення. ССЦ може бути менше абзаца, може збігатися з ним, а може об'єднувати й кілька абзаців.

За синтаксичною організацією ССЦ є найближчим до такої синтаксичної одиниці, як складне речення. Зокрема, найбільш загальні смислові відношення між компонентами ССЦ ті самі, що й між частинами складного речення, – часові, причинові, наслідкові, протиставні, пояснювальні та інші, які можуть виражатися інтонацією, сполучниками, займенниками, вставними словами, синтаксичною будовою, співвідношенням форм дієслів-присудків тощо. Проте від складного речення, навіть багатоконпонентного, ССЦ відрізняється менш тісним зв'язком між його частинами, більшою їх граматичною самостійністю, що в писемному мовленні відображається крапкою, а в усному – ритмомелодійними засобами.

ССЦ характеризується й композиційно-тематичним членуванням, кожна синтаксична єдність – ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин (початок думки, теми), який зосереджується в першому реченні (і може навіть виділятися в окремий абзац), середню частину (розвиток, розгортання, виклад теми) і кінцівку, в якій робиться підсумок всього вислову з погляду як змісту, так і синтаксичної структури.

У зачині висловлюється думка чи повідомлення в найзагальнішому вигляді. Це опорне речення, яке становить основу для подальшого викладу і є найбільш самостійним. Хоч не завжди: іноді воно без наступних речень може бути незрозумілим, а інколи суть зачину викладається лише в якійсь частині першого речення або й у двох реченнях. Правильно визначений зачин допомагає повніше, глибше проникнути в суть подальших авторських міркувань чи замальовок, зорієнтуватися в змісті всієї розповіді.

У середній частині (розгортанні) в одному або в кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка або описується подія, названа в зачині. Інформація, висловлена в зачині, у розгортанні може доповнюватися, розширюватися, деталізуватися, аргументуватися, обґрунтовуватися. Автор може висловлювати своє ставлення до явища, оцінюючи чи характеризуючи його.

У кінцівці робиться підсумок усього сказаного. Але кінцівка необов'язкова. Зокрема її не буває тоді, коли певна синтаксична єдність входить до якоїсь більшої синтаксичної цілісності. Наприклад:

Внутрішнє мовлення – використання у процесах розумової діяльності психічних відображень мовних знаків – слів і речень – без вимовляння їх уголос і без писемної фіксації. Внутрішнє мовлення супроводжується прихованою артикуляцією мовних звуків, яка піддається інструментальній реєстрації. Внутрішнє мовлення як думання з опорою на образи мовних знаків

відмежовують від пригадування повної форми якогось суцільного усного чи писемного тексту. Внутрішнє мовлення у процесі думання відрізняється від зовнішнього мовлення стислістю, уривчастістю, значним смисловим навантаженням окремих слів, можливістю заміни конкретних образів певних слів і словосполучень схематичними уявленнями про них чи про їхні функції у структурі думки (Енциклопедія: Українська мова).

(у зачині виділено основну ознаку розглядуваного психічного явища: внутрішнє мовлення – це мовчазне вимовляння слів у процесі думання. У наступному реченні це визначення конкретизується, доповнюється: внутрішнє мовлення, хоч воно й мовчазне, проте відбувається з участю мовних органів (точніше – з участю ділянок мозку, відповідальних за роботу органів мовлення). У третьому реченні застерігається від сплутування цього явища з механічним пригадуванням завченого суцільного тексту. В останньому реченні розкривається характер і засоби внутрішнього мовлення).

Речення, що входять до складу ССЦ, поєднані між собою насамперед змістом. Семантична пов'язаність речень – це та основа, на якій побудовано ССЦ як окреме синтаксичне утворення, найбільша синтаксична одиниця. Проте, крім змістового зв'язку, речення поєднується у ССЦ за допомогою різних структурних засобів, серед яких мовознавці виділяють лексичні, морфологічні, синтаксичні, ритмомелодійні, хоч одночасне використання їх у кожній окремо взятій конструкції ССЦ не є обов'язковим. Обов'язковим в усіх випадках є лише семантичний зв'язок. Розглянемо різні засоби зв'язку компонентів ССЦ.

1) У ролі лексичних засобів поєднання окремих речень у ССЦ може використовуватися повторення окремих слів з попередніх речень, що виражають просторові й часові відношення, вживання синонімів та синонімічних висловів, вживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо. Наприклад:

*У перші дні після від'їзду дітей Чайчиха не зводила погляду з невеличкого, на чотири крихітні **шибки віконця**, мовби воно приворожило її. **До віконечка**, присідаючи на полінце, тулилась молода вишня, занизана набухлими лапками бруньок. Стара не раз бачила, як **вони** затікали, запікались льодком або волохатились памороззю, а в полудень тримали сльози, в яких голубіло небо і червонів одсвіт тужавої, багатої на цвіт брості (М. Стельмах).*

(у наведеному ССЦ друге речення приєднується до першого шляхом повторення іменника «віконце», а третє поєднується з першим за допомогою займенника «вони», вжитого замість іменника «шибки», вживаються синоніми «Чайчиха», «стара»).

2) Як морфологічний засіб зв'язку між реченнями, що входять до ССЦ, мовознавці виділяють співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків. Наприклад:

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. У складках моєї одежі приносив запах полів. Спокійний, самотній, сідав десь на танку порожнього дому й дивився, як будувалася ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні тремтячі стіни, а коли все це зміцнялось і темніло, скріпляла над ними зоряну баню (М. Коцюбинський).

(присудки всіх речень виражені дієсловами минулого часу недоконаного виду, чим і досягається взаємопов'язаність цих речень. Крім того, тут бачимо й лексичні засоби: п'яте речення пов'язане з четвертим за допомогою займенника «вона», що замінює іменник «ніч» з попереднього речення; а перше і третє речення пов'язуються займенником «моєї»).

3) Для зв'язку речень у ССЦ можуть використовуватися і синтаксичні засоби, зокрема порядок слів і речень, сполучники з приєднувальним значенням, частки «тільки», «лише», «не», «от», «мов», «ніби» та інші, усічені речення, пропущені члени яких з'ясовуються з попередніх речень, виділення членів речення в окремі неповні приєднувальні речення, паралелізм побудови речень, неповнота окремих речень тощо. Наприклад:

Я утомився. Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрити оселю! Викинуть разом із сміттям тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій (М. Коцюбинський).

(паралелізм структури речень: третє, четверте, п'яте і шосте речення – спонукальні; лексичні засоби: перше-друге речення починаються особовими займенниками; морфологічні засоби: три присудки – у формі інфінітива).

Як бачимо, засобів об'єднання речень у ССЦ багато. Вони не є обов'язковими для кожного ССЦ. В одному випадку вживаються одні, у другому – інші, або їх кілька.

Залежно від способу зв'язку між реченнями, що входять до ССЦ, мовознавцями розрізняються такі структурні типи:

1 – ССЦ з ланцюговим зв'язком компонентів. Вони найбільш поширені у мовленні; ґрунтуються на послідовному зв'язку між реченнями, що входять до їхнього складу, причому засобами зв'язку між реченнями цього різновиду ССЦ звичайно виступають лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники, вживання синонімів тощо. При ланцюговому зв'язку у ССЦ найбільша

самостійність і повнозначність характерні для першого речення, після якого розташовуються інші, які немовби «нанизуються» одне за одне, і таким чином розгортається думка. Наприклад:

Мова – наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови (М. Рильський).

(шляхом повторення слова «мова» досягнуто семантичної «спаяності» всього ССЦ, причому зв'язок четвертого речення, де слово «мова» відсутнє (займенник «її»), здійснюється за допомогою займенника, а зв'язок третього речення з другим посилюється ще й повторенням іменника «думка». Отже, кожне наступне речення розкриває, уточнює зміст попереднього, унаслідок чого досягається розгортання думки).

Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не схотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволі наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало (Г. Штонь).

(засобами ланцюгового зв'язку є лексичні повтори займенника «він», «Тимко», багатокомпонентне СПР з послідовною підрядністю).

2 – ССЦ з паралельним зв'язком компонентів: ґрунтуються на паралельному зв'язку між реченнями однорідного складу, однакової чи подібної будови, а зв'язки між ними дуже нагадують зв'язки між частинами ССР і СБР з однотипними частинами. Кожне із речень ССЦ цього типу характеризується відносною самостійністю; вони поєднані між собою переважно лише семантичними відношеннями, що випливають із семантичної структури тексту, а не граматично, хоч при цьому треба відзначити, що зв'язок між реченнями здійснюється також за рахунок єдності видо-часових форм дієслів-присудків. Паралельні зв'язки базуються на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що супроводжується структурним паралелізмом частин. Такі ССЦ використовуються для опису послідовно змінюваних, незалежних одна від одної подій, станів, картин або таких, що відбуваються одночасно. Наприклад:

Генерал іде мовчки, оглядаючи широкі лани. Полями, мов кораблі в морі, пливуть громади хлібозбиральних машин. Попереду заплава Дніпра, а десь там,

у далекім мареві, вже на другому березі, на ледве видимій горі, мов зграйка білих голубів, видніє село. Як легко дихати! (О. Довженко).

(кожна з чотирьох частин є самостійною, маємо семантичний зв'язок переліку, присудки – в теперішньому часі; створюється єдина картина опису).

Тихою ходою, ледве стукаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішали з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнівся, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо видало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю (М. Коцюбинський).

(маємо видо-часову спільність речень шляхом співвіднесеності дієслів-присудків, перед нами – опис одночасності і послідовної змінюваності подій).

Мовознавець О.Пономарів паралельний зв'язок поділяє на сильний і слабкий. Сильним учений вважає такий, який полягає в цілковитій співвіднесеності однофункціональних елементів, що підкріплюється повторами. Наприклад:

Важкі ті діти, що не чують батьків і дорослих. Важкі батьки та дорослі ті, що не чують дітей (З газети).

Сильним, на думку вченого, є й той паралельний зв'язок, який створюється функціональною співвіднесеністю форми переліку, цими компонентами є слова та словосполучення «по-перше», «по-друге» і подібні, «з одного боку», «з другого боку» і подібні. Наприклад:

Що це дало? По-перше, ясну картину стану справ. По-друге, дало змогу швидше провести порахунок пенсій для 116 000 ветеранів. По-третьє, стали відомі потреби кожної конкретної людини чи сім'ї (З газети).

Слабкий паралельний зв'язок спостерігається у випадках часткового паралелізму компонентів ССЦ, у якому відсутні повтори. Для такого зв'язку характерна лише видо-часова співвіднесеність предикатів.

Ланцюговий і паралельний зв'язки можуть поєднуватися в межах одного ССЦ.

Прямо над нашою хатою пролітають леbedі. Вони летять нижче розпатланих хмар і струшують на змелю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають леbedині крила. Я придивляюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за леbedями, тому й піднімаю руки, наче крила, і радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням (М. Стельмах).

(у наведеній конструкції, що складається з чотирьох речень, перше й друге

з них поєднані ланцюговим зв'язком, а третє й четверте – паралельним, хоч разом вони об'єднані семантично, становлять одну надфразну єдність, одне синтаксичне ціле).

О. Пономарів виокремлює й такий структурний різновид ССЦ, як інтегративний (тобто сполучниковий). Засобами інтегративного зв'язку між реченнями є сполучники і, а, адже, але, однак тощо. Ці сполучники вказують на системне об'єднання частин, на їх рівноправний характер. Наприклад:

За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтим сутінком земля. А за нею, за Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп. А на горах вершки наче куряться димом та парюю, розбилися нарізно й понахиляли вершечки на один бік уперед, неначе голови, на схід сонцю (І. С. Нечуй-Левицький).

(сполучник «а» виконує функцію зв'язності).

Отже, складне синтаксичне ціле, компоненти якого пов'язані за змістом, лексичними, морфологічними і синтаксичними засобами, є одиницею тексту. Текст характеризується цілісністю, зв'язністю, структурною організованістю, завершеністю. Цілісне мовлення досліджує нова галузь мовознавства – лінгвістика тексту.

Література

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова: Синтаксис. Київ: Вища школа, 2005. 269 с.
2. Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови. *Мовознавство*. 1979. № 2. С. 14-23.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
5. Дреслер В. Синтаксис текста. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 8. Москва, 1978.
6. Загнітко А. П. Текст як лінгвістична категорія. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Вип. 3. Донецьк, 1997. С. 106-133.
7. Матезиус В. Язык и стиль. *Пражский лингвистический кружок*. Москва, 1967.
8. Мельничайко В. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови. Київ, 1986.
9. Москальская О. Грамматика текста. Москва, 1981.

10. Солганик Г. Сложное синтаксическое целое (прозаическая строфа) и его виды в современном русском языке. *Русский язык в школе*. 1999. № 2. С. 95.
11. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Укр. енциклопедія, 2000. 750 с.
12. Шульжук К. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004. 408 с.

Марія Більченко

2.7. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНОГО СИНТАКСИЧНОГО ЦІЛОГО В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

(Філологічні студії: збірник статей студентів, магістрантів, молодих учених /
за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018.
С. 12-17)

У статті розглянуто особливості дослідження в українському мовознавстві складного синтаксичного цілого (ССЦ) як структурно-семантичної одиниці синтаксису. Окреслено лінгводидактичні принципи, форми й прийоми дослідження та проблеми трактування терміна. Проаналізовано структурні параметри складного синтаксичного цілого як синтаксичної одиниці.

Ключові слова: *складне синтаксичне ціле, структурно-семантична одиниця, текст, речення, абзац.*

Постановка проблеми. Еволюція мовних одиниць є невичерпним джерелом для наукового пошуку лінгвістів, коло інтересів яких охоплює синтаксичний рівень мови. Попри існування значної кількості робіт як вітчизняних (Л. А. Булаховський, О. О. Потебня, О. М. Мухін, О. М. Пешковський, Г. Я. Солганік, В. Н. Дігмай та ін.), так і зарубіжних мовознавців (Т. ван Дейк, У. Тіле та ін.), у фокусі уваги яких є сучасний стан розвитку складного синтаксичного цілого (далі ССЦ), можна говорити про існування певної проблемності у галузі історичних досліджень цієї синтаксичної одиниці.

Оскільки складне синтаксичне ціле увійшло в систему одиниць синтаксису тільки в другій половині ХХ ст., постає потреба його вивчення як структурно-семантичної одиниці мови, засоби формування якої принципово відрізняються від засобів формування багаточленного складного речення. Багатогранність цього поняття уможливорює його вивчення з погляду мови, тексту, комунікації тощо. Серед лінгвістичних думок досі існує необхідність єдиного розуміння

предмету синтаксису як розділу граматики та складу його одиниць, у тому числі й ССЦ.

Мета статті – проаналізувати аспекти дослідження складного синтаксичного цілого у вітчизняному мовознавстві, окреслити нові тенденції його вивчення.

Аналіз актуальних досліджень. Перші спроби введення складного синтаксичного цілого в лінгвістику були здійснені М. В. Ломоносовим (1748), пізніше дослідження продовжив О. О. Потебня (1892). Дослідженням лінгвістичного явища також займалися Л. А. Булаховський, І. Р. Вихованець, В. Є. Чернявська, з чий праці ми розглянемо в статті. Визначення та чітка постановка проблеми складних синтаксичних цілих належить О. М. Пешковському (1925).

Складне синтаксичне ціле як найбільша одиниця синтаксису становить структурно-сміслову єдність, що знаходиться в тексті. Загальноприйнятою є гіпотеза, згідно з якою воно позиціонується як одна із текстових одиниць, в якій основними категоріями є інформативність, цілісність, структурна організованість, зв'язаність, завершеність, модальність, членування. Текстотвірні можливості ССЦ через синтаксичну статистику відображають план мовної системи, а через синтаксичну динаміку втілюють мовну структуру в мовлення.

Виклад основного матеріалу. Складне синтаксичне ціле розуміємо як групу речень, що разом із наявною граматичною одиницею реалізовує єдине висловлення (Л. А. Булаховський, В. А. Звегинцев, І. О. Фігуровський, О. Єсперсен, Л. Блумфілд, Дж. Кьорм, А. Редфорд, Р. Якобсон та ін.). У частині дихотомії мови/речення ССЦ можна розглядати згідно з аналогією про речення за визначенням А. В. Карабикова: «Речення існує в єдиній мовній дійсності в двох станах: як одиниця мовної системи, що реалізується в мові, і навпаки, як факт мовлення» [4, с. 126].

Представники сучасного функціонального синтаксису розмежовують ряд синтаксичних одиниць: словоформа – словосполучення – речення (просте, складне) – складне синтаксичне ціле (І. Р. Вихованець, Г. А. Золотова, Ч. Філмор, С.-К. Дік, В. Матезіус). Речення формує повідомлення і є основною комунікативною одиницею, проте для передання повноти думки необхідним є більший контекст, тобто складне синтаксичне ціле: «найбільша структурно-семантична одиниця, що ділить текст або усне висловлення» [3, с. 5]. Зазначимо, що в сучасній лінгвістиці для позначення цієї синтаксичної одиниці використовуються різні терміни: складне синтаксичне ціле, смислова єдність,

надфразна єдність, прозаїчна строфа, мікротекст тощо. Цей факт пояснюється складністю її природи».

Згідно з визначеннями, поданими у працях В. Є. Чернявської, складне синтаксичне ціле є структурно-семантичним утворенням, що співвідноситься із поняттям «текст» у вузько-лінгвістичному аспекті [8, с. 12]. Текст та складне синтаксичне ціле існують у нерозривній єдності, оскільки зумовлюють конструктивно-синтаксичну та семантико-синтаксичну сторони своєї організації [5, с. 6]. Реалізація відбувається лише при поєднанні внутрішніх зв'язків, що відповідають основним рівням тексту: семантичному, лексико-граматичному, образному, прагматичному. Домінантою цих зв'язків є семантичне узгодження: всі компоненти складного синтаксичного цілого пов'язані між собою і співвіднесені з глобальним змістом тексту.

Розмежують внутрішній та зовнішній план ССЦ (О. І. Москальська, Л. М. Лосєва, Г. Я. Солганік та ін.). Композиція, тобто вияви структури через форму, традиційно належить до зовнішнього плану, а до внутрішнього – граматична будова. Перехід від внутрішнього до зовнішнього етапу уможливорює аналіз фіксування структурних елементів цілеустановки автора. Цілеустановка та інтенція автора тісно пов'язані з композиційними складовими ССЦ. Формування теми, мікроідеї та реалізація цілеустановки є функціями окремих композиційних складових: плану змісту та вираження ССЦ, що уможливорює виникнення структурно-семантичної особливості ССЦ – поля мовної напруги, що являє собою систему гермів в якій тісно конденсується мовна інформація, яка охоплює інтенцію автора, мікроідею ССЦ та його приховані думки [6].

Структурою ССЦ є усі види його внутрішніх зв'язків та структурних ярусів мови, що утворюють мовний конгломерат, який відповідає цілеустановці автора. Заміна або зміна будь-якої структурної одиниці спричинить переорієнтацію акцентів смислу та зміни всієї структури конкретного ССЦ.

Міжфразні зв'язки слугують структурним аспектом вивчення складного синтаксичного цілого. Лінгвісти розмежують два їх види: ланцюжковий та паралельний. Ланцюжковий зв'язок передбачає послідовний виклад думки, де лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники є засобами зв'язку між реченнями. Паралельний зв'язок характеризується співставленням та протиставленням речень, що реалізуються за допомогою паралелізму синтаксичних конструкцій. У межах одного складного синтаксичного цілого можуть поєднуватись ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів [2, с. 277].

Дискусійним залишається питання про спільне й відмінне між ССЦ і абзацом. На сучасному етапі вивчення відмінностей між абзацом та складним синтаксичним цілим актуальними є праці Н. С. Валгіної: абзац – це одиниця членування тексту композиційно-стилістична, а складне синтаксичне ціле – це одиниця семантико-синтаксичного членування [1, с. 45]. Частина складного синтаксичного цілого тяжіють до об'єднання у складне речення, а абзац таким експериментам не піддається, оскільки не є синтаксичним за своєю природою.

Висновки. Отже, міжрівневий аналіз структури складного синтаксичного цілого уможливорює вивчення взаємозв'язку семантико-синтаксичного та функціонального аспекту, що диктується сприйняттям мови як системи, а його – як окремої одиниці. Складне синтаксичне ціле як структурно-семантична одиниця відіграє важливу роль у структуруванні тексту. Незважаючи на схожість його характеристик із текстом, абзацом, різноманітні об'єкти дослідження уможливають виокремлення його за рахунок власних диференційних ознак, що автосемантизує це лінгвістичне поняття, тому що складне синтаксичне ціле розуміємо як одиницю семантико-синтаксичного членування, абзац як одиницю композиційно-стилістичного членування тексту, а текст розглядаємо як цілісне утворення, що становлячи лінійну послідовність висловлень, об'єднаних тематичними, логічними, смисловими, сюжетно-композиційними та формально-граматичними зв'язками.

Література

1. Валгина Н. С. Теория текста: учеб. пособие. Москва: Логос, 2004. 280 с.
2. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка: науч. монограф. Москва: Наука, 1973. 351 с.
3. Карабыков А. В. Проблема конститутивных признаков предложения в отечественном языкознании XVIII-XXI веков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 «Филологические науки». Барнаул, 2004. 21 с.
4. Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка: научная монография. Москва: Изд-во РУДН, 1992. 172 с.
5. Лосева Л. М. Как строится текст: пособие для учителей / под ред. Г. Я. Солганика. Москва: Просвещение, 1980. 96 с.
6. Папуша И. С. Сложное синтаксическое целое: структура, семантика, функционирование: автореф. дис. ... доктора филол. наук: 10.02.19 «Филологические науки». Москва, 2011. 46 с.
7. Синтаксис современного русского языка: учебник для студ. высш. учеб. заведений / под ред. С. В. Вяткиной и др. Москва: Академия, 2009. 346 с.

8. Чернявская В. Е. Интерпретация научного текста: учебное пособие. Москва: КомКнига, 2006. 128 с.

9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 408 с.

Bil'chenko M. Features of a complex syntactic target research in ukrainian language.

In the article the peculiarities of the study in the Ukrainian linguistics of a complex syntactic whole (SCW) as a structural-semantic unit of syntax are considered. The lingvodidactic principles, forms and methods of research and problematic interpretation of the concept are outlined. The structural parameters of a complex syntactic integer as a syntactic unit are analyzed.

Key words: *complex syntactic integer, structural-semantic unit, text, sentence, paragraph.*

Тетяна Ковган

2.8. ПОЛІПРЕДИКАТИВНІ СИНТАКСИЧНІ СТРУКТУРИ З ПОСЛІДОВНОЮ ПІДРЯДНІСТЮ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ І. ФРАНКА: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

(за матеріалами магістерської роботи, виконаної під керівництвом
В. В. Герман)

Питання про складнопірядні багатокomпонентні конструкції у сучасному мовознавстві не є достатньо вивченим. Перш за все це пов'язано з тим, що переважна більшість дослідників розглядають багатокomпонентні конструкції у межах елементарних складнопірядних. Але дослідження таких вчених, як Г. Гаврилова, К. Шульжук, О. Кузьмич доводять думку, що такі конструкції мають певні особливості і їх не варто трактувати лише в межах звичайного складнопірядного речення. К. Шульжук стверджує, що такі конструкції були «широковживаними у давньоруській, староросійській та староукраїнській мовах» [11, с. 302].

У сучасному мовознавстві є різні терміни для їх позначення. Зокрема М. Плющ пропонує називати їх «складними синтаксичними конструкціями» або «складними реченнями ускладненого типу» [3, с. 245]. А. Загнітко, І. Вихованець, Г. Гаврилова та П. Лекант називають такі конструкції «ускладненими складними реченнями», «поліпредикативними синтаксичними

структурами» [2, с. 134]. Усі ці визначення функціонують паралельно і є синонімами.

Складні конструкції з послідовною підрядністю інколи називають включеннями. Це пояснюється тим, що підрядну частину другого ступеня ніби включено у підрядну першого ступеня. Термін «включення» фігурує у наукових дослідженнях М. Плющ, К. Шульжука, А. Загнітка.

Підтримуючи погляди К. Шульжука, вважаємо, що складні синтаксичні конструкції з послідовною підрядністю – це такі конструкції, в яких лише перша частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне підрядне залежить від попереднього.

Класифікуючи складнопідрядні речення з послідовною підрядністю, вчені беруть за основу різні критерії: кількість предикативних одиниць, характер зв'язку між компонентами, порядок розташування предикативних одиниць. Відповідно до цього, розрізняємо підрядні частини різних ступенів: першого, другого, третього тощо (залежно від кількості частин речення).

Серед складнопідрядних речень з послідовною підрядністю, виявлених в наукових працях І. Франка, виділяємо речення з різною кількістю складових частин: від двох до п'яти.

1. Речення з двоступеневою підрядністю: *«Буває такий противник, проти котрого остогидне чоловікові тривати в опозиції вже навіть поминувши те, що тая опозиція не приносить жодного пожитку»* [6, с. 315]; *«Адже ж нам здається, що чоловічність знемагає не до того, щоб вбезпечити «щастя панське?»»* [4, с. 175]; *«Дякуймо Богу, що він з тим страшенним оруж'єм не взявся обробляти нашого мужика, котрого й так уже досить обробляють усілякі «теоретики і практики»* [4, с. 69]; *«Регіструємо і коментуємо голоси польських газет в тій справі для того, бо вони інтересують нас тим, що поляки, звичайно, не просивши ні в кого на те дозволу, стараються втягти і наш народ в свої плани»* [6, с. 344]; *«Він оповідає так, як би оповідала найзабобонніша баба, що свято вірить в існування таких демонів»* [9, с. 21]; *«Чи значать вони, що ми на основі тієї правомірності і святості нашої матері по смерті підемо до неба, в яким не буде ніякого терпіння?»* [9, с. 50]; *«Редакторство Гушалевичеве було невдатне, хоч і не потягло за собою таких матеріальних жертв, які не раз мусили поносити різніші галицько-руські редактори»* [9, с. 41]; *Маємо звістку, що Борис, син Володимирів, читав житіє В'ячеслава у хвилі, коли його вбивали убійці»* [6, с. 100]; *«Далі треба завважити, що Володимир не міг говорити про*

княжі суди, бо таких судів тоді при пануванні родового і сусідського (навіть не громадського) суду зовсім іще не було» [6, с. 97].

2. Речення з триступеневою підрядністю: «Наука і опит соєдинилися при тій галузі обов'язків, щоби поучити молодую матір, як має постулювати, щоби виховати своїх дітей на здорових, тілесно і морально розвитих, добрих, обществу полезних і щасливих людей» [8, с. 563]; «Назвати багатим властителя одного хутірця, який раз у раз жалується, що його задля його бідності розлучили з милою, яка задля «худоби» зводить у фантазії навіть завзяту боротьбу з чортом, се в усякім разі гіпербола» [5, с. 58]; «Тямлю ще дуже тоті блаженні часи, коли, бувало, зійдеться нас кілька гарячих патріотів і почнемо широку бесіду про літературу, її напрями, високі ідеали, котрі вона має вказувати чоловікові, про досконалість артистичної форми і про вплив, який має література на саму «передову часть суспільності» [4, с. 10]; «Від давен-давен констатують і показують руські газети, спираючись на совісний і ненастанний аналіз всіх польських праць і починань в Галичині, що браття наші поляки помимо таких многих і тяжких досвідів, які досі зібралися на полі «високої політики», яка не вилічилася ще зі своєї тяжкої недуги – мрій о політичній реставрації Польщі в давніх границях» [6, с. 342]; «А вивід сей такий, що наші партії – се свого роду фата моргана, оптична луда, котра обом сторонам показує різниці, котрих у дійсності майже зовсім нема» [4, с. 82]; «Справді, не знати, що тут говорити про недоладність народної говірки, що з миші, яка покуштує свяченої паски, робиться лилик» [9, с. 52]; «Він оповідає так, як хитрий дячок або давній темний піп, що піддержує народні забобони навмисно на те, щоб використовувати їх для своєї кишені» [9, с. 21].

3. Речення з чотиріступеневою підрядністю: «Загальнорозширена думка, що Франція – край демократичних порядків, котрі особливо ясно визначаються в тім, що земля, поділена на дрібні частки, знаходиться переважно в руках рільників-хліборобів, що обробляють її при помочі найманих робітників» [4, с. 54]; «Дійсно, стаття д. Ковалевича «Про мужиків у Франції» – се такий курйозум, така мішанина суперечних понять та фальшив, що про неї не варто б і слова сказати, коли б не важність самого предмета і те, що сама газета, котра минушого року так «сокрушала» цінні розвідки тепер заманіфестувала свою наукову часть такою мізеротою» [4, с. 63]; «То й не диво ж, що перероджується народ український, якого важка доля згинає сильну спину, що перенесла на собі тверді ярма, які були у власних князів, татар, ляхів та кріпацтва» [4, с. 70]; «В тій же «Зірці» находимо відзив покійного Володимира Навроцького, котрий виражається про той стих, що, хоч ім'я його автора

знане вже і цінне в руській літературі, то предсі сей стих подобається йому ліпше, ніж всі інші, печатані досі твори Данкевича» [6, с. 349]; «Шаблонові погляди, шаблонові фрази, незугарне віршування – можливо, що в глибині душі Гушалеви́ч був невдоволений із тих своїх віршів, бо бажав утворити собі такий закуток, де міг друкувати те, що йому любо, не піддаючи своїх творів чужій цензурі» [9, с. 34]; «Згадка про походження половців наводить автора на думку, що вони належать до тих нечистих колін, про які говорить Мефодій Патарський, що біг перед кінцем світу з-за гір, де його заклепав Александр Македонський» [7, с. 90]; «А се знов пригадує йому оповідання новгородця Гуряти Роговича про плем'я угра або югра, що сидить на півночі за горою, в якій просічене мале віконце, крізь яке ті заклепані люди просять заліза, бо за се дають дорогі хутра» [7, с. 90].

4. Зрідка трапляються речення з п'ятиступеневою підрядністю: «В Галичині се була пора, коли бачилось, що запанує тип «рутенця, себто русина», що, знеохочений варами про народність, про Шевченка, про язик і драгомановські ідеї, вмиває руки від усього, бо не хоче знати нічого поза чорно-жовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії» [5, с. 475]; «Не даймо обманутися заманливим підхлібством, котрим хотів би хтось в рішучій хвилі впрягти нас в супряж своїх власних інтересів і в тій цілі тепер, коли погроза висить над землею, підлецується до нас, щоб ми, які не призвичні до того, що могли докладно зорієнтуватися у власній хаті, обчислитися з власними силами, остались безсильними або неприготованими в рішучій хвилі» [5, с. 170].

Складних конструкцій з більшою кількістю послідовних підрядних частин в наукових текстах І. Франка не виявлено, бо в значних за складом реченнях, в яких одна частина взаємодоповнює іншу, надзвичайно важко як формулювати автору, так і сприймати читачу. З цього приводу К. Шульжук слушно зауважує: «Багаторазове включення підпорядкованих речень вимагає все більшої і більшої складної переробки інформації. Для розшифрування цієї конструкції необхідно загальмувати передчасне судження і об'єднати елементи, що далеко перебувають один від одного» [11, с. 312].

Таким чином, в наукових текстах І. Франка функціонують речення з різною кількістю предикативних одиниць – від двох до п'яти. Найпоширенішими є конструкції з двоступеневою підрядністю; наявні речення з п'ятиступеневою підрядністю. Конструкцій з більшою кількістю складових частин виявлено не було.

Беручи за основний критерій класифікації засоби зв'язку між компонентами, К. Шульжук пропонує поділяти складнопідрядні речення на

«сполучникові, сполучнослівні та сполучниково-сполучнослівні» [11, с. 314]. Проаналізуємо цей граматичний критерій на матеріалі творів І. Франка.

Сполучникові конструкції характеризуються використанням різних сполучників. Ф. Жилко зауважує, що «функціонування однакових сполучників в одному реченні – рідкісне явище» [1, с. 22]. Але К. Шульжук висуває думку про те, що іноді у складнопідрядних реченнях таке простежується, але «переважно обмежується поліфункціональним сполучником «що»» [11, с. 314]. У наукових працях І. Франка прикладом можуть бути такі речення: «Що до самого Івана Екзарха знаємо хіба те, **що** він ще за панування Бориса виступає на літературне поле з одною проповіддю і вже тут згадує, **що** Дукс наклоняв його до літературної праці» [10, с. 50]; «Свою думку проводить чесний автор насамперед через історію нашої давньої церковно-схоластичної літератури і бачить, **що** вона могла бути спільна обом народам іменно тому, **що** була церковно-схоластична, т.є чужа одному й другому народові» [4, с. 8].

Сполучнослівні конструкції характеризуються тим, що підрядні частини такого речення містять різні сполучні слова. Наприклад: «Відповіддю на сю екскомуніку було посланіє Ставропігії до царгородського патріарха з дня 28 мая 1586 р. з долученими до нього «Вопросами» пера Рогатинця, **де** він у формі питань до патріарха становить такі квестії, **що**, очевидно, були тою виною, за яку екскомунікував його єпископ» [10, с. 251]; «В очі знов пхається мізерія краю і замість шумних самосхвальних бесід рве нам у вуха гірка нужда нашої землі, з **котрої** зняли святочну одежу, **що** покривала вчора перед світом бруди і лахи» [6, с. 339]; «Від Самона автор «Libellusa» перескакує відразу в IX вік і згадує про ватажка хорутанців Борута, **який** запросив баварців на поміч проти напад гуннів, **що** жили ще тоді за Дунаєм в Угорщині» [10, с. 23]; «Пчола» мав бути тим тихим закутком, **куди** б доходив шум політики, **яка** починалася робитися не вигідним та небезпечним ремеслом» [9, с. 34].

У деяких конструкціях з послідовною підрядністю паралельно функціонують омонімічні сполучні слова. Це переважно речення, в яких підрядні усіх ступенів однофункціональні, переважно присубстантивно-атрибутивні. Найпоширенішими сполучними словами є слова «що», «який», «котрий». Необхідно зауважити, що одним із особливостей авторського ідіостилу І. Франка є часте вживання сполучних слів «який» і «що». Наприклад, «Подібну тенденцію бачимо у Константина, єпископа болгарського, **якого** донедавна вважали за моравинина з роду, **що** був одним з учеників Мефодієвих, **що** в числі «сімопочетників» у р. 866 прибув до Болгарії» [10, с. 47]; «Перший виступив з обороною того синоду і його легальності непрошений адвокат Петро Скарга,

який не завагався обкинути клеветами та лайкою опозиційну партію, **що** протестувала проти синоду як проти нелегального» [10, с. 230]; «Ще інтересніше послухати віщування пророка Єноха, **що** був живцем у небі і там читав всесвітню книгу, **в якій** для власного вжитку пана Бога записано всі секрети цього світу» [10, с. 159]; «Та далеко важніше значення мають ті численні рукописи X-XI віків, **що** зберегли для нас Константинові та Мефодієві переклади церковних книг, **що** являються для нашого часу живими свідками того великого культурного впливу, **який** мала діяльність солунських братів на Слов'янщину» [10, с. 40]; «У Болгарії появляється секта богомилів, **яка** на практиці відкидає усю церковну організацію, духовенство, ієрархію, головний орган тої освіти, **яка** ширилася при помочі духовенства, перекладених ним книг та усних поучень» [10, с. 56]; «Д. Цухлев наводить кілька слів Григорія Богослова, **що** потім ввійшли в староруську збірку «Тринадцяти слів Григорія Богослова», про **які** буде бесіда в історії староруського письменства» [10, с. 56].

Сполучниково-сполучнослівні конструкції характеризуються наявністю різних комбінацій сполучників і сполучних слів. Наприклад, «Важне те, **що** вона нав'язує свою полеміку до писань Мелетія Пуги, патріарха александрійського, **який** публікував їх на Русі спеціально проти уніатів» [10, с. 265]; «Археологічні розкопки, свідоцтва чужинців, пам'ятки нашої людової традиції показують нам, **що** наші предки на початку своєї історичної ери стояли вже на досить високім ступні цивілізації, **бо** займались рільництвом, рибальством, жили родами, **якого** межі раз у раз розширялися в міру приросту родини й робочої сили» [10, с. 93]; «Та по тридневій битві під Вогастібургом Самон поразив франків, гнався за недобитками аж до Тюрінгії, **яку** сильно спустошив, **бо** відірвав від короля плем'я сербів, **що** досі корилося йому під проводом свого князя Дєрвана» [10, с. 23]; «Імпульс вийшов від цїсаря Йосифа II, **який** завів руські студії на львівськїм університеті, **що** «не принесли пожадагого пожитку», **бо** борзо перемінені стали» [10, с. 21]; «Першим літературним виразом того змагання була александрійська школа, **що** причинилася немало до вироблення ідей і напрямків, **які** три століття пізніше мали запанувати в цілій греко-римській суспільності, щоб довести остаточно до повного перевороту старовинного світогляду» [10, с. 11]; «Стикаючись з селянином, наш інтелігент аж надто часто приходить у таке положення, **що** мусить відчутти глибоку різницю між тим способом ведення розмови, до **якого** привела його школа та важкий тогочасний розвій життя, **якого** держиться мужик» [5, с. 8]; «Ми згадали, **що** вже в IX віці на Русі у князів мусили бути сховки, **де** зберігалися папери, державні договори тощо» [10, с. 81]; «Сміємо

сказати, **що** звісна нам більша часть зібраних досі дум і пісень народних, **якими** д. Куліш називає всі наші пісні ми не стрічали» [4, с. 168]; «Знаємо лише глухо (прим. з оповідань покійного Борискевича та деяких натяків у тодішніх публікаціях), **що** в тодішнім святотюрським таборі не все йшло так, **як би** могло здаватися» [9, с. 29]; «Чи значать вони, **що** ми на основі тієї правомірності і святості нашої матері по смерті підемо до неба, **в яким** не буде ніякого терпіння» [9, с. 50]; «Ну, провадивши кілька літ описане вище балагульське життя, Шашкевич не потребував починати пити аж по повороті з Києва, **бо** ж значна часть балагульських дивацтв була тут, **де** манія ходити та їздити голо в білий день пояснюється алкоголізмом» [9, с. 134]; «Він оповідає так, **як** хитрий дячок або давній темний піп, **коли** піддержує народні забобони навмисне на те, щоб використовувати їх для своєї кишені» [9, с. 21].

Одним із різновидів речень, які функціонують у науковій мові І. Франка, є речення, підрядні частини якого поєднуються між собою омонімічними сполучником та сполучним словом. Головним чином це сполучник «що» та сполучне слово «що». Наприклад, «В усякім разі інтересний документ нашої культури важніший тим, **що** буде нам потрібний до зрозуміння тої спеціальної школярської поезії, **що** розвилася в наших школах у XVII віці» [10, с. 242]; «Та лікар почав дошукуватися джерела і відкрив, **що** ся служниця перед кількома роками служила в одного пастора, **що** послуговував у церкві св. Гліба» [8, с. 62]; «У мене є два-три знайомі, **що** з великим зацікавленням дождають кожного нового випуску сеї хронічної епопеї і хваляться мені, **що** завдячують її лектурі дуже веселі хвили» [5, с. 21]; «Нема сумніву, **що** в тім же дев'ятім віці у нас робилися вже на полях книжок або на окремих листках перші літописні записки, **що** потім увійшли в Початкову літопись» [10, с. 65]; «Відсилаючи цікавих до подрібного розбору сеї замітної бібліографічної праці до екскурсу II, зазначую тут лише загально, **що**, незважаючи на свій інтернаціональний характер, ся бібліографія має виразний південноруський характер, **що** був подиктований тим духом, **що** відчував уже тоді органічний зв'язок старого південноруського письменства з грековізантійським, староболгарським, моравопанноським» [10, с. 19]; «Найбільша часть дійшла до того, **що** посідає лиш того ґрунту, **що** під хатою» [4, с. 63];

Таким чином, за характером зв'язку між компонентами у мовотворчості І. Франка виділяємо сполучникові, сполучнослівні та сполучниково-сполучнослівні конструкції. Сполучникові конструкції характеризуються використанням різних сполучників; сполучнослівні конструкції – вживанням сполучних слів для зв'язку частин речення. Сполучниково-сполучнослівні

конструкції є найпоширенішими; для поєднання частин речення використовуються паралельно як сполучники, так і сполучні слова. Окрім того, одним із різновидів є речення, у яких паралельно функціонують омонімічні сполучники та сполучні слова.

За функціональним різновидом у наукових працях І. Франка вживаються такі складні синтаксичні конструкції з послідовною підрядністю, в яких комбінуються присубстантивно-атрибутивні, з'ясувальні та обставинні відношення. Серед обставинних відношень переважають такі:

– мети: «*А особливо старайся пов'язати між тими частковими місцевими організаціями порозуміння, **щоб** вони знали о всім, що робиться в других селах і містах нашого краю*» [7, с. 318]; «*Золя надумав збудувати великий канал, **щоб** налягати на міську раду, ворушити міщанство, що від віків задовольнялося трьома літепляними криницями*» [9, с. 276]; «*До того собору, як відомо, не дійшло, бо патріарх виміг на Балабані, **щоб** ізняв із львівських міщан кинений на них інтердикт, доки сам він не розсудить сеї справи*» [10, с. 252]; «*Не треба багато міркувати, **щоб** переконатись, що сей устав – пізній фальсифікат*» [10, с. 97]; «*Він – провідник, що докоряє іншим, **щоб** по змозі не вразити нікого з присутніх*» [9, с. 17].

– місця в комбінації з іншими відношеннями: «*А чи треба додавати, що там, **де** треба було показати твердість і енергію, **яка** насичувала їх серця, вони показали лише бездушність та нікчемну якість*» [9, с. 130]; «*Там, **де** шукали своєї слави в зручній підступі, **що** мусив затерти правдиве почуття честі*» [9, с. 131]; «*Такі купи і кавальдаки збиралися, звичайно, у якогось багатого панича, **де** забава починалася від перегонів і полювання, **які** продовжувалися явною безсоромністю і голосною розпустою*» [9, с. 129]; «*Лиха доля змусила нас виростати і вчитися там в краю, **де** завдяки шляхетському режимові наука виражається небезпечним оружжям, **якого** не слід давати в руки суспільності, **в якому** шкільне навчання в самім роді затруєне конфесійними, політичними та національними пересудами, **що** лежить в основі західноєвропейського шкільництва*» [7, с. 408]; «*І подумати собі, **як** би то інакше була зложилася людська історія, **якби** тодішні римляни та греки, йдучи за вказівкою тої агави, пустились би шукати берега там, **де** вона росла, переплили б океан та добралися до Америки*» [7, с. 309].

– умови в комбінації з іншими відношеннями: «***Коли** вірити змістові, поданому д-ром Копачем із промови д. Глушкевича, то ми мали би в тій промові добрий знак того, **як** наші молоді москвофіли розуміють «ідейність»* [7, с. 416]; «*Справді, поступовість неабияка, **коли** згадаєш, **що** батьки тих самих*

поступовців довгі десятиліття на своїм прапорі мали азбуку» [7, с. 415]; «Хіба в одному випадку, **коли** люди самі остентаційно видавали себе «русскими» потім показувалося, **що** вони «русской мови не вмiли» [7, с. 413]; «Деякі грозили, **що** скинуться передплати, **коли** редакція буде давати їм такі речі» [8, с. 283]; «В своїй книжці Золя висказав думку, **що** розв'язка була б далеко поетичніша і глибше б порушала б читача, **коли** б не людська справедливість, **що** нівечила щастя закоханих так, **що** вони мусили б загинути з самої гризоти сумління» [10, с. 284].

– часу в комбінації з іншими відношеннями: «Перші сліди таких нарікань польських на руську реакційність маємо ще з 1836 року, **коли** то перші проповідники нашого народного відродження під проводом Маркіяна Шашкевича осмілилися в очі польським революційним конспіраторам-демократам сказати, **що** «Rus i Polska, to nie wszystko jedno» [8, с. 349]; «Далеко ближчим правди видається мені Карвицький, кажучи, **що** уряд зовсім не вважав їх небезпечними, **коли** кого з них доводилось арештовувати» [9, с. 131]; «Не трба забувати, **що** Конарський прибув до Росії 1836 року, **коли** балагульство було частиною Конарщини» [9, с. 128]; «Величезні труднощі тої задачі стануть Вам ясно перед очима, **коли** подумаєте про той стан, у **якім** застає Україну нова доба» [7, с. 404].

– причини в комбінації з іншими відношеннями: «Так само далеке від правди й тото твердження «вченого семінариста», **що** тепер чудів не потрібно, **бо** віра християнська перемогла поганство» [4, с. 207]; «Зanedбаного матірнього виховання не заступить ніколи навіть тяжкая школа життя, **бо** ніт підстави, **на котрій** мусить розвиватися характер, чувство, сила і красота» [8, с. 563]; «Значить, ніщо й доказувати самотійність і потребу самотійності, **бо** вона доказана самим тим фактом, **що** так є і інакше бути не може» [4, с. 10]; «При такій оглядці стрічається багато труднощі, **бо** в статичних обрахунках французьких писателів такі суперечки і несхідності цифр, **що** наразі годі в них ладу дійти» [4, с. 72]; «Ну, провадивши кілька літ описане вище балагульське життя, Шашкевич не потребував починати пити аж по повероті з Києва, **бо** ж значна часть балагульських дивацтв була тут, **де** манія ходити голо в білий день пояснюється алкоголізмом» [9, с. 134]; «А предсі ж очевидна річ, **що** слабшого вибрати на меншості опертися не може, **бо** більшість могла б його в кожній хвилі звалити» [6, с. 308]; «Се суд зовсім недоречний, **бо** ж тут полеміка зовсім йшла не о такі питання, **які** можна було рішати вченістю» [10, с. 227]; «Заклучена синодом Берестейським 1596 р. унія

назвала багату літературу догматично-полемічною, **бо** вона в високій мірі є політичною, **бо** в ній порушено багато сучасних політичних питань» [10, с. 230].

– допусту в комбінації з іншими відношеннями: «України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, **хоч** годі заперечити, **що** його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу» [7, с. 430]; «Взагалі, треба нам то твердо тямити, **що** політика рахування на яку-небудь чужу, случайну поміч не єсть політикою розумних людей, **котрі**, тонучи, хапаються за трісочку, **хоч** знають, **що** трісочка не здужає їх врятувати» [7, с. 308]; «Чи знає д. Глушкевич, **що** той московський месія зі своєю «проповіддю непротивлення злу» виявляється могутнім союзником російського деспотизму, **хоч** як і остро іноді критикує його поодинокі ділання» [6, с. 417]; «Комплекс здобутків матеріальної культури, **який** виявляє себе в витворенні певного цивілізаційного типу, являється настільки цінним і коштовним, **що** й люди нижчих типів не раз на широких просторах помалу засвоюють його, **хоч** не помагали до ого витворення» [10, с. 9].

Однією з особливостей складних синтаксичних конструкцій з послідовною підрядністю в наукових творах І. Франка є їх ускладнення:

– однорідними членами: «Так, винні й писателі, бо вони, самі відірвані від життя, самі, потерявши вчуття правди, совісті, самі вибивши собі з голови обов'язок до щирої праці, рік поза рік **труять** читаючу громаду каламутним багном, **одурюють** голови, **засліплюють** молоді очі, **відбивають** у других охоту до праці, **роблять** їх такими ж скопцями моральними та слизняками, як і самі вони» [4, с. 158]; «І се було джерело того огню, яким він сам усе своє життя **горів** та **яснів**, **писав**, **полемізував**, **кореспондував**, з нечуваною у нас інтенсивністю на всі боки **розкидав** сімена свого багатого духу, надіючися ввести й свою плодючу течійку в широку течію нашого національного і з тим загальнолюдського розвою» [7, с. 431]; «Та не треба забувати, що обік тої різnorodності місцевих обставин дуже важну роль грає також обміна, яка переносить, однакові **предмети**, **вірування**, **обряди** і життєві **форми**, **витвори** рук і духу з одного місця на друге» [10, с. 9]; «У цей час він написав цілий ряд прекрасних творів, яких сміливо висміює і картає **пороки** свого часу, **забобони** народу, **обман** ворожбитів та жерців і взагалі всю **брехню і облуду**, яка служила для обдурювання мас і приховування правди» [7, с. 8];

– вставними словами: «Надіємось, що чей же ніхто не осудить нас за те, що ми тут, **може**, надто остро, надто різко говорили про такого віком і працею поважного чоловіка, як д. Куліш» [4, с. 179]; «Я знаю таких, у котрих були цілі

книжечки «безштанни», які записані з уст О. Баревича під час годин шкільних, і не можу не навести тут кількох проб директорських дотепів, котрі, **однако**, не зовсім могли підносити гідність, замишування до школи і до науки в ученика» [8, с. 14]; «І тут, **одначе**, поділ не буде зовсім докладний, бо ми ж знаємо, що витвори наукового, розумового думання, звичайно, не обходяться без праці чуття та фантазії» [10, с. 8].

Отже, серед складнопідрядних речень з послідовною підрядністю у науковому дискурсі І. Франка найпоширенішими є структури з двоступеневою, триступеневою та чотириступеневою підрядністю. Якщо за основний критерій класифікації речень брати засоби зв'язку, то частотними є усі різновиди складнопідрядних речень з послідовною підрядністю: сполучникові, сполучнослівні та сполучниково-сполучнослівні. За функціональним різновидом у науковій мові І. Франка найбільш поширеними є присубстантивно-атрибутивні речення. Серед обставинних речень найчастіше вживаними є підрядні мети, місця, часу, умови та допусту в комбінації з іншими типами синтаксичних відношень. Складні конструкції з послідовною підрядністю часто ускладнені вставними словами та однорідними членами речення.

Література

1. Жилко Ф. Т. Роль Івана Франка в історії української літературної мови. *Українська мова в школі*. 1956. № 3. С. 18-26.
2. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник / [А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.]; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2013. 238 с.
3. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова: підручник. 7 вид., стереотипне. Київ: Вища школа, 2009. 430 с.
4. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980, Т. 26. 456 с.
5. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 37. 685 с.
6. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 46. 567 с.
7. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 45. 618 с.
8. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 53. 617 с.

9. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 35. 517 с.

10. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 40. 565 с.

11. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 397 с.

Людмила Українець

2.9. ДИСКУСІЙНІ ПОГЛЯДИ МОВОЗНАВЦІВ НА ПРИРОДУ БАГАТОКОМПОНЕНТНОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ (БкСР)

(Філологічні студії: збірник статей студентів, магістрантів, молодих учених / за ред. **В. В. Герман**. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. С. 171-175)

Стаття присвячена аналізу дискусійних поглядів мовознавців щодо сутності багатокомпонентних складних речень та їх місця у системі синтаксису української мови.

***Ключові слова:** багатокомпонентне складне речення (БкСР), поліпредикативність, складна синтаксична конструкція.*

Постановка проблеми. Серед низки складних речень у синтаксисі української мови особливе місце займають складні синтаксичні конструкції, які мають у своєму складі три і більше предикативних частини. Такі речення називають багатокомпонентними. Наприклад: «*Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Вкраїну, поглянути ще раз на рідну країну, поглянути ще раз на синій Дніпро, – там жити чи вмерти мені все одно* [9, с. 72].

Проте, не зважаючи на їхню самобутність, не всі вчені виділяють такі речення в окремий клас, а деякі й взагалі дотримуються думки, що багатокомпонентні складні речення тільки повторюють структурні схеми елементів складних речень. Так, від потрактування цих конструкцій залежить не тільки їх класифікація, а й розуміння їх сутності в цілому та подальше уникнення помилок при визначенні. Тому так важливо розглянути досвід мовознавців та їхні погляди на природу поданих конструкцій. Це і зумовлює актуальність обраної теми роботи.

Аналіз актуальних досліджень. Вивченню складних синтаксичних конструкцій даного типу присвячені праці А. Грищенка [3], І. Вихованця [2], І. Слинко [8], К. Шульжука [10], М. Плющ [7], С. Бевзенка [1] та ін.

Метою статті є дослідження та системний аналіз різних концепцій бачення багатокomпонентного складного речення.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших пояснив та класифікував БКСР А. Грищенко. Учений не визначав багатокomпонентні конструкції як окремий тип речень, а складносурядні багатокomпонентні речення розглядав як елементарні, не звертаючи уваги на складнопідрядні та безсполучникові багатокomпонентні утворення [3, с. 64].

Подібної точки зору дотримується й Б. Кулик, однак учений визначає як окремий тип складнопідрядні речення з кількома підрядними і відносить до них: 1) конструкції з супідрядними реченнями; 2) конструкції з послідовною підрядністю, або включенням; 3) конструкції, що об'єднують в собі супідрядний і послідовний зв'язки [6, с. 239]. Так само, як і А. Грищенко, учений залишає поза увагою безсполучникові багатокomпонентні структури, однак у своїх працях виділяє складні сполучноково-безсполучникові речення, не подавши їх опису [6, с. 242].

На відміну від попередників, С. Бевзенко розглядає такі речення як складні синтаксичні конструкції [1, с. 52] і визначає в їх складі: 1) безсполучникові багаточленні речення; 2) складносурядні багаточленні речення, 3) складнопідрядні багаточленні речення, 4) складні багаточленні речення змішаного типу. Разом з тим до безсполучникових багаточленних речень мовознавець відносить чисто безсполучникові та безсполучниково-сполучникові речення. Як складносурядні багаточленні визначає лише ті речення, предикативні частини яких поєднуються в одне ціле за допомогою єднальних, зокрема приєднувальних, і розділових сполучників», мотивуючи це тим, що «складносурядні речення, предикативні частини яких поєднуються протиставними сполучниками, виступають лише як двочленні» [1, с. 53-55].

І. Вихованець трактує БКСР як ускладнені складні речення. Серед них вчений виділяє елементарні й неелементарні конструкції. Останні визначає як речення, до складу яких входить «понад дві і більше предикативних частин» [2, с. 306]. БКСР досліджує як складносурядні речення відкритої структури, яким притаманні: 1) поте-нційна необмеженість (відкритість) сурядного ряду (формально-синтаксична ознака); 2) вираження єднальних і розділових відношень (семантико-синтаксична ознака); 3) сполучниковий і

безсполучниковий зв'язок (формально-синтаксична ознака) [2, с. 306]. Ці конструкції вчений поділяє на єднальні та розділові.

М. Плющ дотримується думки, що БкСР становлять собою неелементарні складні утворення. Учений виділяє серед них лише складнопідрядні багатокomпонентні речення та сполучниково-безсполучникові й розглядає складносурядні типи таких речень серед сполучниково-безсполучникових конструкцій [7, с. 54].

К. Шульжук бере за основу класифікації багатокomпонентних речень формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти. Спираючись на структурно-семантичну організацію речення, він виділяє чотири рівні класифікації та опису складних багатокomпонентних речень: абстрактно-синтаксичний, конкретно-синтаксичний і два семантичні. Такий підхід дозволяє детальніше дослідити та проаналізувати багатокomпонентні речення та визначити їх типологію [10, с. 84].

За цими ознаками автор виокремлює такі типи складних багатокomпонентних речень: 1) сполучникові; 2) безсполучникові; 3) сполучниково-безсполучникові. Серед сполучникових: складносурядні, складнопідрядні та складні багатокomпонентні речення з сурядністю і підрядністю. До багатокomпонентних безсполучникових речень віднесено: багатокomпонентні конструкції із однотипними предикативними частинами, із різнотипними предикативними частинами, із однотипними та різнотипними предикативними частинами. Як сполучниково-безсполучникові визначено: складні багатокomпонентні речення із сурядністю та безсполучниковістю; із підрядністю та безсполучниковістю; із сурядністю, підрядністю та безсполучниковістю (з різними конфігураціями цих зв'язків на зовнішньому та внутрішніх рівнях) [10, с. 89-90].

Г. Калашнікова зазначає, що багатокomпонентні конструкції мають свої особливості побудови, що дає можливість вирізнити їх з-поміж простих і складних речень і дозволяє їх класифікувати як одиницю вищого щодо простих і бінарних складних речень рівня. Основними ознаками структурно-семантичної організації таких речень автор по праву вважає «компактність» та «блокування» [5, с. 52].

Очевидно, що мовознавці по-різному підходять до трактування сутності БкСР. Це зумовлено підходом (формально-синтаксичний, структурно-семантичний, логічний), який застосовує вчений. На нашу думку, слушним є зауваження Г. Уханова про те, що будова поліпредикативних складних речень визначається не тільки кількістю і складом синтаксичних зв'язків, але й тими

відношеннями, які встановлюються між синтаксичними зв'язками й утворюваними ними структурними схемами [4]. Отже, ураховуючи погляди С. Бевзенка, М. Плющ, Г. Уханова та інших, дотримуючись семантико-синтаксичного підходу, подамо дефініцію багатокомпонентних складних речень.

БкСР – це такі поліпредикативні синтаксичні структури, що складаються з трьох і більше частин, поєднані сполучниковим або безсполучниковим зв'язком і характеризуються здатністю об'єднуватися в одну структуру («масив речення»), за допомогою додаткових відомостей деталізувати думку речення, регулювати інформативне навантаження тощо.

Висновки. Дослідивши та проаналізувавши думки вчених щодо природи БкСР, ми дійшли висновку, що неоднорідність потрактування цих складних синтаксичних конструкцій зумовлена застосуванням вченими різних синтаксичних підходів (формально-синтаксичний, структурно-семантичний, логічний). Дотримуючись семантико-синтаксичної точки зору, та погоджуючись з думками К. Шульжука, Т. Гаврилової та ін., вважаємо, що одиниці такого типу необхідно розглядати як окремих клас, адже вони за своєю будовою не є механічними конструкціями, а становлять різновид особливих поліпредикативних конструкцій з притаманними їм специфічними характеристиками.

Література

1. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. Київ, 1987.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
3. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1969. 156 с.
4. Гапонова Т. М. Типологія багатокомпонентних речень. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки.* 2012. № 14. С. 60-68.
5. Калашникова Г. Ф. Синтаксис многокомпонентного сложного предложения в системе филологического образования в вузе и в школе: учеб.-метод. Пособие. Харьков : ХГПУ, 1998. 296 с.
6. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. Київ: Рад. школа, 1965. Т. 2.

7. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти): навчальний посібник. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010.

8. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. Київ: Вища школа, 1994. 640 с.

9. Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 1. С. 72.

10. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004. 408 с.

Ukrainets L. Discussion views of native witnesses multicomponent composite task (McCS).

The article is devoted to the analysis of linguistic discourse views on the essence of multicomponent complex sentences and their place in the system of syntax of the Ukrainian language.

Key words: *multicomponent complex sentence (McCS), polyprojectivity, complex syntactic construction.*

РОЗДІЛ 3.

ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА МАТЕРІАЛІ МОВОТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА

3.1. Тренувальні вправи для 9 класу на тему «Вставлені конструкції» (на матеріалі творчості І. Франка)

На початковому етапі уроку, під час актуалізації опорних знань учнів, доцільно буде повторити вивчений попередній матеріал з теми «Вставні слова». Вже на наступному етапі «Мотивація навчальної діяльності. Повідомлення теми й мети роботи» необхідно виконати практичну роботу.

Вправа 1. Порівняйте подані пари речень І. Франка. Скажіть, чим вони подібні та чим різняться.

1. *«Біля столу стояло друге крісло з поручням. / Біля столу стояло друге крісло з поручням – його крісло»* [1, с. 144].

2. *«Затремтів старий, поблід ще більше, як звично і, попрощавшись, пішов, підтримуваний черговим конвоїром. / Затремтів старий, поблід ще більше, як звично (майже рік уже не викликали його до судді!) і, попрощавшись, пішов, підтримуваний черговим конвоїром»* [1, с. 27].

3. *«Юрба розбилася на групки, і всі вони йшли собі вільно, не слухаючи, не слухаючи жодної команди, тим більше, що Стефко, навантажений значним залишком картоплі, ішов аж позаду. / Юрба розбилася на групки, і всі вони йшли собі вільно, не слухаючи, не слухаючи жодної команди, тим більше, що Стефко, навантажений значним залишком картоплі (знадобиться на завтрашній голодний день), ішов аж позаду»* [1, с. 11].

4. *«Ми, шляхта, піднесли тебе вгору, на нас ти заробив своє багатство, а тепер кого ви беретеся захищати! / Ми, шляхта, піднесли тебе вгору, на нас ти заробив своє багатство (бо ти ж таки заробив його, цього не можна заперечити), а тепер кого ви беретеся захищати!»* [1, с. 60].

5. *«Але і тут бачимо у молодій невістці різке заявлення своєї особистої негідливості: вона зуб за зуб відгризається від докорів старої свекрухи, і хоч не відкидається ніякої роботи, яку їй загадує свекруха – (се навело б на ню закид лінивства і дармоїдства – як звісно, у наших мужиків найтяжчий і найсоромніший закид, які можна зробити «господарській дитині») – то на її докірливі слова має і вона свої слова / Але і тут бачимо у молодій невістці різке заявлення своєї особистої негідливості: вона зуб за зуб відгризається від докорів старої свекрухи, і хоч не відкидається ніякої роботи, яку їй загадує свекруха – то на її докірливі слова має і вона свої слова»* [2, с. 65].

6. *«Поганий економічний порядок невдержимою силою пре нашого мужика – особливо біднішого – до п'янства / Поганий економічний порядок невдержимою силою пре нашого мужика до п'янства»* [2, с. 68].

7. *«Опісля вона знайде і інші виходи, інші спроби рятунку – ми побачимо які / Опісля вона знайде і інші виходи, інші спроби рятунку»* [2, с. 70].

8. *«Але случаї такі – к честі нашого жіноцтва сказати – дуже рідкі, а ще рідші подібні пісні, та й хто знає, чи не зложені вони хоч попасти самими мужиками, котрі хотіли би забрати в свої руки якнайбільшу власть над своїми жінками / Але случаї такі дуже рідкі, а ще рідші подібні пісні, та й хто знає, чи не зложені вони хоч попасти самими мужиками, котрі хотіли би забрати в свої руки якнайбільшу власть над своїми жінками»* [2, с. 71].

9. *«Поганий економічний порядок розсорює чимраз дужче родинне життя нашого (та й то не лишень нашого) народу / Поганий економічний порядок розсорює чимраз дужче родинне життя нашого народу»* [2, с. 72].

10. *«Але в піснях бродячих, котрі спільні русинам з другими народами, родичів показують прямо жорстокими проти замужньої доньки: батько і мати, брати сестри ще і направляють зятя, щоби бив жінку і наломлював її після своєї уподоби, і ніхто не обстає за нею, хіба тільки молода невістка (в другім варіанті брат), котра боїться, щоби і їй не було так само / Але в піснях бродячих, котрі спільні русинам з другими народами, родичів показують прямо жорстокими проти замужньої доньки: батько і мати, брати сестри ще і направляють зятя, щоби бив жінку і наломлював її після своєї уподоби, і ніхто не обстає за нею, хіба тільки молода невістка, котра боїться, щоби і їй не було так само»* [59, с. 79].

11. *«Ось тота пісня(змінюєм тільки недолугий правопис Головацького) / Ось тота пісня»* [2, с. 81].

12. *«За тим самим промовляє і те, що пісня така невироблена, оповідання уриване, переплетене (не раз, просто таки для вірша) нічого не значущим рішенням, особливо в початку, - що все, переходячи з уст в уста, згладжується, поповнюється і закругляється / За тим самим промовляє і те, що пісня така невироблена, оповідання уриване, переплетене нічого не значущим рішенням, особливо в початку, – що все, переходячи з уст в уста, згладжується, поповнюється і закругляється»* [2, с. 87].

13. *«Аж коли на ту гідність іменовано Яхимовича, чоловіка з непослідньою світською наукою (обіг доктора теології був він також доктором філософії), заблисли в семінарії кращі хвилі / Аж коли на ту гідність іменовано Яхимовича,*

чоловіка з непослідньою світською наукою, заблисли в семінарії кращі хвили» [2, с. 93].

14. *«Бо не тільки що не заборонював такої невинної розвивки, як ті імпрізовані діалоги (напр., між хлопом і євреєм, між торговцем і хлопом на ярмарці), але сам з свого боку дав овчок до устоювання правдивих представлень театральних / Бо не тільки що не заборонював такої невинної розвивки, як ті імпрізовані діалоги, але сам з свого боку дав овчок до устоювання правдивих представлень театральних »* [2, с. 93].

На наступному етапі «Сприйняття й засвоєння навчального матеріалу» під пояснення вчителем нового матеріалу доцільно буде виконати вправи на засвоєння знань.

Вправа 2. Спишіть речення І. Франка. Поясніть, яку роль виконують вставлені конструкції.

1. *«Ось тут перед нами (він показав на підсудних), ви бачите перші брили викинуті тим вулканом»* [1, с. 102]. 2. *«Пані Деліхова й на цей раз простягла руку допомоги й забрала Регіну до себе через півроку після смерті матері (тітці, звичайно, не було смішно)»* [1, с. 74]. 3. *«Зрештою, пан радник був відомим своєю слабістю виголошувати тости і ще більшою слабістю стилізування тих тостів, але сьогодні (таким був загальний голос громадської думки) він сам себе перевершив»* [1, с. 51]. 4. *«Вони ввійшли довгою низкою, в довгих полотняних убраннях, вихудлі, зжовклі, змучені довгим, майже дев'ятимісячним попереднім тюремним слідством, і сіли на лавах – двадцять чоловіків та три жінки»* [1, с. 99]. 5. *«Але йому не так йдеться про те, аби мене повісили – він добра людина! – скільки про те, аби знайти ті гроші, які забрано»* [1, с. 32]. 6. *«Не скажу тобі, що ця шляхетність зворушила мене до сліз (плакати я не вмю), але посміявсь я над нею від щирого серця»* [1, с. 119]. 7. *«З іншомовних романів у «Бібліотеці «Діла» з'явилися переклади «Преступление и наказание» Достоевського, «Обломов» Гончарова (з невдалими скороченнями) та «Низини» Ожешкової»* [2, с. 131]. 8. *«Чи не чував ніколи, що німецький філософ Готман (той самий, що видумав кївське князівство) видумав також слово «ausrotten», як квінтесенцію поступовання уряду німецького з поляками»* [2, с. 135]. 9. *«Єпископи, головним чином Холмі, за добру плату висвячували на сільських попів людей, які ледве вмели читати і не розуміли того, що читають (церковною мовою); ці люди не розумово, ні морально не були підготовлені до релігійного проводу »* [2, с. 142]. 10. *«Врешті губернатор пропонує митрополитові, на випадок, якби він був з цим незгодний, подумати принаймні, «чи не краще було б книжки, написані українською народною мовою (бо це про церковну тут не може бути й мови),*

друкувати латинськими літерами» [2, с. 150]. 11. «*Пішли в непам'ять і забуття давні проекти цього світлого монаха – цілковитого скасування панщини і заміни її чинишем (оброком)*» [2, с. 152].

Після опрацювання теоретичного матеріалу в підручнику доцільно буде використовувати такі вправи:

Вправа 3. Спишіть речення І. Франка. Поясніть, чим виділяються вставні конструкції. З'ясуйте, в якій позиції вони знаходяться.

1. «*Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так вони називали свою матір)*» [1, с. 279]. 2. «*В твоїх очах – зорі моєї долі, а ті зорі (і в цьому я не сумніваюся) завжди світитимуть мені так ясно, так чудово, як тепер*» [1, с. 139]. 3. «*Його славний рід на ним кінчився, його будуча задача – боронити Підгір'я від наїзників – щезла так, як те полум'я в глибині темного небозводу*» [1, с. 329]. 4. «*Прошу кожного з вас написати собі рахунок аж до кінця місяця – пан адміністратор виплатить*» [1, с. 126]. 5. «*Нараз у те непорушне колесо всунувся – ніхто не бачив відки – високий, сивий, як голуб, старець*» [1, с. 322]. 6. «*Йому здавалося, що постанова – помститися завтра на змовлених на його згубу офіцерах – додала йому сили і певності*» [1, с. 200]. 7. «*Та, незважаючи на позірну добродушність, це була людина дуже сувора до будь-яких провин своїх підлеглих – в'язнів чи стражників – і незвично пунктуальна й сумна у виконанні обов'язків своєї важкої служби*» [1, с. 18]. 8. «*Сказавши це, ключник вийшов і замкнув двері – спочатку на засув, а потім ще й на замок, що висів на масивній клямці*» [1, с. 21]. 9. «*Начко добре відчував і не міг сам перед собою заперечити (хоча жоден з них на розтаванні й слівцем про це не згадав), що цією причиною були ті нещирі й холодні стосунки, котрі запанували між ними після балу*» [1, с. 80]. 10. «*Бо я, панове, не промовець, але так мені здається... (Ледве стриманий сміх серед товариства)*» [1, с. 51]. 11. «*Долітали до нас – незважаючи на китайський мур австрійської цензури і Священного союзу – думки й основні лозунги великої французької революції*» [2, с. 156]. 12. «*Лиш раз іще в тім довгім сумнім життю вигнання блисло для мене щастя, та, - божя воля – воно зараз и погасло!*» [1, с. 276]. 13. «*От я прочитав на початку другої сьогорічної книжки «Літературної правди» статтю, мабуть, програмової редакції (без підпису автора), і – чи повірите? – побачив у ній майже око в око все те, що ми колись-то балакали про літературні «принципи» і «ідеали*» [2, с. 6]. 14. «*Я не стану вам говорити, які милі спомини викликала в моїй голові тота стаття (вона при тім написана дуже гарно, видно, вийшла з-під пера деякого з наших поважніших літералів і читається дуже любо), але розповім вам коротенько її зміст*» [2, с. 6].

Вправа 4. Запишіть речення І. Франка. Визначте в них вставлені конструкції.

1. *«Гріх, як відомо, се слабкість моральна, а до пізнання правди потрібно, щоби розумові (інтелекту) сили були здорові і досить розвинені, - значиться, слабкість моральна тут зовсім ні при чім»* [2, с. 49]. 2. *«Не тільки віра поганська (а властиво тисячні віри поганські) були поставлені людьми, але так і всякі другі віри, а між ними християнська»* [2, с. 48]. 3. *«До віри в одного бога (монотеїзму) доходили многі поганці (Сократ, Платон, Цицерон); вона, як показують новіші досліді, була предметом таємних наук релігійних (містерій) а Єгипті й Греції»* [2, с. 48]. 4. *«Автор статті (так, як і ми колись у своїх бесідах) ставить на вступі перше незмінне і вічне правило, - чи ні, догму, а іменно, що Україна і Московщина не можуть мати спільної літератури»* [2, с. 6]. 5. *«Розуміється, се посліднє вона може робити різними способами: то вліяючи на розум і переконання (реалісти французькі), то на чуття (Діккенс, Дженкінс і більша часть реалістів російських, так само із наших Марко Вовчок і Федькович)»* [2, с. 13]. 6. *«Жадаєте від мене, дорогі браття, аналіз галицької інтелігенції на підставі тих фактів і тих документів публічних (видань, газет), котрі всім звісні і кожному доступні»* [2, с. 23]. 7. *«Наша інтелігенція, на своє нещастя, вчепилася іменно за те друге питання, а питання економічні, викликані 1848 роком, лишила зовсім на боці, або старалася повертати їх на користь собі, а на не користь народу (нагадую справи сервітутові, про котрі впрочім ділі побесідую обширніше)»* [2, с. 33-34]. 8. *«Сесю формулу в найчастішій формі бачимо переведену у російських реалістів школи Писарева, у Решетникова, Островського, М. Успенського (не «Чепенського», як прочитала редакція «Правди», так само, як торік з Добролюбова зробили Достолубова)»* [2, с. 11].

На наступному етапі уроку «Закріплення знань, умінь і навичок» доцільно застосовувати такі вправи:

Вправа 5. Спишіть речення І. Франка, вставляючи розділові знаки.

1. *«Той самий мотив, хоч більше гумористично оброблений очевидно з становища мужчини, а не жєнщини, стрічаємо слідкуючій польській пісні, котра співається декуди й нашим народом»* [52, с. 57-58]. 2. *«Запримічу ще, що зведені тут пісні жіночі безперечно найкращі і щодо змісту і щодо форми з усього крім хіба деяких думі сторичних»* [2, с. 53-54]. 3. *«Свобідна воля жєнщини находить тут далеко більше пошанування, ніж, наприклад, у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, ба навіть веде своє окреме жіноче, домашнє хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається»* [2, с. 52].

Вправа 6. Зробіть повний синтаксичний аналіз простого речення, ускладненого вставленою конструкцією.

«Окремою книжкою з'явився невеличкий посмертний твір Спиридона Осташевського «Сто байок» (латинським шрифтом)» [2, с. 130].

Отже, на різних етапах уроку доцільно використовувати вправи із вставленими сполуками. Таким чином, учні краще запам'ятають основні ознаки речення, ускладненими вставними конструкціями, навчаться безпомилково їх визначати й аналізувати.

Література

1. Франко І. Я. Повісті. Львів: Каменяр, 1990. 368 с.
2. Франко І. Я. Твори в двадцяти томах. Т. XVI. Літературно-критичні статті. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1955. 467 с.

3.2. Система вправ для 9 класу на тему «Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю» (на матеріалі творчості І. Франка)

Досягнення рівня сформованості компетенції неможливе без виконання вправ, адже навички та вміння формуються у вправах. М. Львов дає таке визначення поняття «вправа»: «Вправа – це вид навчальної діяльності, яка ставить учнів перед необхідністю багаторазового та варіативного використання набутих знань у різних зв'язках та умовах» [1, с. 196].

Найбільш прийнятою видається класифікація вправ, розроблена В. Онищуком. В її основу покладено мету завдання виконуваного учнями, ступінь їхньої активності і самостійності в роботі. За цією класифікацією мовні вправи діляться на підготовчі, тренувальні та завершальні. Мета підготовчих вправ полягає в тому, щоб ліквідувати прогалини в опорних знаннях, потрібних для кращого сприймання нового матеріалу. Призначення тренувальних вправ – закріпити в учнів мовні вміння і навички. Відповідно до характеру завдань розрізняють вправи за зразком, на конструювання і моделювання мовних одиниць, зміну одних форм чи конструкцій іншими. До завершальних вправ належать проблемні завдання та різні види творчих робіт. Виконуючи проблемні завдання, учні стикаються з нестандартними ситуаціями, що сприяє активізації їхньої навчальної діяльності на уроці.

Для початкового етапу навчання теми «Складнопідрядне речення» учням 9 класу можна запропонувати такі типи вправ:

Вправи для початкового етапу вивчення теми

Вправа 1. З'ясуйте кількість предикативних частин кожному реченні.

1. *Народний елемент поглядовий та побутовий тут мінімальний; вплив тих творів на формування поглядів народу натурально був далеко більший, ніж міг бути вплив народного життя на формування тих творів [2, с. 16].*

2. *Видано каталог старанно, та не без помилок, котрі в головній мірі треба приписати о. Саві Хіландарцеві, що переписував руські титули та записки [2, с. 20].*

3. *Проти авторства Шевченкового промовляють також деякі незручності та особливості в мові та віршуванні, яких не бачимо в інших Шевченкових творах [2, с. 26].*

4. *З одеського видання віршів Галки ми не бачимо, коли була написана вірша «Надобраніч» [2, с. 27].*

5. *Нема що мовити що й королева була предметом ненависті польської шляхти за її «французьке серце» і інтриги, в котрих добачили джерело клопотів, які мала Польща через справу Радзійовського та Любомирського [2, с. 231].*

6. *Певна річ, що сама життєва практика здержує від таких спеціальних творів нефахових перекладачів, хоч, на жаль, треба сказати, у нас над перекладами шкільних учебників працювало немало дилетантів з дуже слабим підготуванням [4, с. 9].*

7. *З сього можна здогадуватися, що він в часі козацької облоги не був у Львові і фактів, про які пізніше скомпонував свій вірш, не бачив на власні очі та й не чув про них нічого автентичного, що вважав би можливим занести в свій літопис [2, с. 241].*

Вправа 2. З поданих речень виписіть речення з послідовною підрядністю. У дужках напишіть кількість ступенів підрядності.

1. *Оба ті напрями заступлені й на отсій виставі, але дуже неоднаково [2, с. 28].*

2. *От тим-то публіка, що оглядала виставу Трушевих малюнків, непривична до таких колористичних ефектів [2, с. 29].*

3. *Не менше очевидна річ також, що для доброго перекладу якогось наукового твору треба бути добре ознайомленим із тою наукою, до якої обсягу належить перекладаний твір [4, с. 9].*

4. *Моя праця про Івана Вишенського мала те незвичайне щастя, що викликала цілий ряд критик, де подано було багато поправок, уваг і цінних вказівок для нового оброблення сього інтересного писателя [2, с. 112].*

5. Один описує розкоші раю і препишний обід, до якого кликали й його в хвили, коли він прокинувся [4, с. 290].

6. Дуже інтенсивний тут додаток, якого нема в апокрифах, характеризує звичай наших селян «держати день у році» [2, с. 128].

7. Ад остерігає його, що Христос із рук його вирвав чотиродневного Лазаря, бо тепер надіється дістати й Христа [4, с. 288].

Вправа 3. Перепишіть складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Визначте в кожному граматичні основи та вкажіть кількість частин. Від головної частини складного речення поставте питання до залежної (підрядної) частини.

1. Цікаво, що прозове оповідання в рукописі Ст. Теслецевого йде за версією латинської поеми [2, с. 130].

2. Я не менше живо відчував той гарячий запал, з яким горнулася до нових ідей часть галицько-руської молодезі, яка при всій невідрадної економічних відносин мала бойовий настрій, яким визначалося розпочате М. Павликом і мною видавництво місячника «Громадський друг», яке по двох місяцях, систематично конфісковане поліцією, перемінилося на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот» [4, с. 11].

3. Далі оповідається в керестурській поемі про те, як батько і мати часто відвідували Марію в храмі – деталь, якої не знаходимо в інших звісних нам апокрифічних оповіданнях [2, с. 140].

4. Про спеціальне письменство, яке могло існувати на тій території в 17-18 в. досі не було мови [2, с. 209].

5. Те, що опубліковано в тих томах, тільки мала частина того рукописного матеріалу, який був доступний мені [2, с. 209].

6. Не заперечу також, що се враження значно відмінне від того, яке викликає сам оригінал [4, с. 12].

7. Такі кайданники були приковані один до одного, щоб утруднити їм утеку, бо ланцюг був настільки довгим, що не спиняв їх у роботі [4, с. 14].

Вправа 4. Поставте розділові знаки у реченнях, укажіть засоби зв'язку між підрядними частинами складнопідрядних речень та визначте їх вид. Підкресліть речення з послідовною підрядністю.

1. Коли упали всі зусилля хрестоносців Європа побачила себе знов zagrożеною зростом турецької сили [2, с. 144].

2. Все сказане досі набере відповідного значення коли пригадаємо що легенда про попа Івана і про чудеса індійського царства відіграла деяку роль в історії нашого духовного розвою і нашого письменства [2, с. 88].

3. Рукопис що містив «Слово о полку Ігоревім» походив із 15 в. російський історик Карамзін що мав у руках той літопис подав деякі виривки із нього [2, с. 227].

4. Різниця як бачимо досить велика бо переходить об'єм однієї строфи, що має пересічно 35 слів [4, с. 19].

5. Сей титул між інши цікавий тим що свідчить про розширення сеї легенди і на нашій карпаторуській території хоч тільки серед письменних людей [2, с. 332].

6. З того що до книжки доданий словарець де церковні слова видруковано по польськи Житецький зараз же поспішив виводити «загальнозвісну правду» що унія опиралась на польську культуру і польську мову [2, с. 73].

7. Далі автор говорить про різдвяні і пасхальні вірші мандрованих дяків і бакалаврів що були їх авторами [2, с. 194].

Вправа 5. Прочитайте та переписіть речення з послідовною підрядністю. Підкресліть граматичні основи та визначте сполучник чи сполучне слово, за допомогою якого поєднані між собою частини речення.

1. Це була тільки спроба, зроблена більше для того, щоб зафіксувати найбільш цікаве й те, що пізніше треба було глибше й ширше дослідити, щоб встановити головні риси терену [2, с. 101].

2. Першою людиною, що з сучасною науковою підготовкою об'їздила частину бойківської території та опублікувала висновки своїх спостережень, був Ізидор Коперніцький [2, с. 61].

3. Важливо те, що в розпорядженні товариства є надзвичайно здібні та старанні колекціонери етнографічних матеріалів [2, с. 12].

4. Афанасьєв, здається, не скінчив ліцею, бо вже 1835 р., знеохочений навалами деяких товаришів, він добровільно пристав до військової служби Білгородського уланського полку, в якому прослужив вісім літ [4, с. 23].

5. Коли їдеш від міста-фортеці Перемишля через Лупків на Угорщину і входиши за станцією Хирів у гори, то вже опиняєшся на території бойків [3, с. 54].

6. У двох дубових брусах там, де вони утворюють вугол, висвердлюють по одному отвору на відстані 20 см і до кожного прикріплюють скручену з дерева лину так, як показано на малюнку [3, с. 174].

7. Як поступово поділ землі впливав на спосіб забудови, найкраще бачимо на прикладі комплексу будинку сім'ї Пірнака [3, с. 73].

Вправа 6. Перепишіть речення, підкресліть граматичні основи та визначте, в якій позиції розташована підрядна частина відносно головної.

1. *Не сумніваюся, що для фольклористів усе те буде дуже цікаве* [3, с. 88].

2. *На жаль, автор не все заставляє свою голу душу гуляти в тих сферах, де не зобов'язують ніякі земні приличності і ніяка логіка фактів* [3, с. 238].

3. *Отсе книжка, якої потреба давно відчувалася у нас, книжка популярна в найкращім значенні цього слова, може служити приємною і навчаючою лектурою навіть для невчених, що не володіють ніякими чужими мовами, крім тої, що є в перекладах* [3, с. 145].

4. *Найцікавіший результат досліджу Жданова лежить у тім, що він відкриває в «Слові» і «Похвалі» сліди боротьби тих нових книжників і патріотів з давнішою грецькою* [3, с. 237].

5. *Те, що ми досі знаємо про В. Забілу, завдячуємо старанності та щасливій руці проф. Петрова, який зібрав із розкиданих принагідних згадок сучасників усе те, що знаємо про життя і вдачу Забіли* [3, с. 39].

6. *Тим часом припадок, що так довго відвертався плечима від бідного «малоросійського поета» 30-х років, усміхнувся йому хоч 30 літ по його смерті* [3, с. 244].

Вправа 7. З наведених речень випишіть речення з послідовною підрядністю. Вкажіть кількість ступенів підрядності та підкресліть слово, від якого ставиться питання до іншої частини.

1. *Умову заключено при дуже численних свідках, бо велетень боявся, що аси не віддадуть йому повної безпеки, коли надійде Тор, щоб побачить таку велику будівлю* [4, с. 86].

2. *Не виключена, однак, й друга можливість, що се оповідання могло дійти до Хмельницького на Вкраїні з якогось друкованого джерела* [4, с. 98].

3. *Йому прийшло на думку, що треба подивитися до тих овець, які лишив у кошарі* [4, с. 80].

4. *Ейнар відповів, що він не такий упертий їздити на забороненім коні, коли для їзди має інші коні* [4, с. 79].

5. *Та не виключена наразі можливість, що Хмельницькому стало відоме оповідання про гадюку в домі з якогось церковноруського джерела, писаного або друкованого* [4, с. 99].

6. *До вищеподаних слів Драгоманова, що байка про змію в домі мусить жити досі в устах нашого народу, треба завважити, що досі справді збирачам етнографічного матеріалу не вдалося віднайти сю байку в устах чи то нашого, чи то польського народу* [4, с. 102].

7. Видавець польського «Езона» зробив усе можливе, щоб нове видання зробити якнайгарнішим і відповідним до вимог новочасної науки [4, с. 104].

Вищезазначені вправи бажано застосовувати на початку вивчення теми, коли відбувається ознайомлення з поняттями «складнопідрядне речення», «види складнопідрядних речень», «головна та залежна частина».

Ці вправи допоможуть учням знаходити складнопідрядні речення у тексті та вирізняти їх види, ідентифікувати складнопідрядне речення серед інших складних речень та удосконалювати пунктуаційні вміння.

Вправи для середнього етапу вивчення теми

На середньому етапі вивчення теми учням можна запропонувати вправи, котрі передбачають формування вмінь робити аналіз речень, з'ясувати зв'язки між головною та залежною частинами, визначати слова, від яких ставиться питання, акцентувати увагу на окремих видах складнопідрядних речень, бо означальні, з'ясувальні та обставинні речення вивчаються окремо.

Також варто використовувати вправи з багатокомпонентними конструкціями, зокрема з послідовною підрядністю, а також формувати в учнів уміння складати схеми речень та навпаки: складати речення за схемами.

Орієнтовно це можуть бути такі вправи:

Вправа 1. Перепишіть речення. Визначте речення з послідовною підрядністю та підкресліть слово, від якого ставиться питання.

1. *По коротенькім вступі, де згадано про важність і багатство українсько-руського віршарства, автор згадує про найдавнішу його пам'ятку – віршу-пісню про воєводу Штефана [3, с. 27].*

2. *Дивно, що автор не звернув уваги на найстарший українсько-руський співаник, захований у Познані, де міститься переклад 50 лютеранських пісень [3, с. 57].*

3. *Другий рукопис, який ми кладемо в основу цього видання, се копія останньої редакції поеми, яка лишилася по Кулішевій смерті [3, с. 93].*

4. *А ще незвичайнішої ласки божої треба, щоб навіть такому втиснути перо до руки і присилувати його передумати те, що він бачив [3, с. 63].*

5. *Думки, про які перечаться вчені, він висловлює собі бігцем, мов невинна дитина [3, с. 35].*

6. *Для нас важно те, що у автора записок є очі, є мозок, не затуманений шаблоном, та є щире почуття, що не втратило єднання з рідним народом [2, с. 139].*

7. *Хто начитався російських поетів, той відразу зауважить у Вергунових віршах брак власного тону, власної індивідуальності* [2, с. 321].

Вправа 2. Перепишіть речення з послідовною підрядністю. До кожного з них складіть схему та виконайте повний аналіз одного речення на вибір.

1. *Та й тут характерно, що це фантастичне щастя являється Вергунові можливим тільки десь далеко, в чужому краю* [2, с. 73].

2. *Єсть то незаперечна правда, що в перших літах життя найгірший спосіб, в який мож дитині передавати науку єсть лектура* [2, с. 222].

3. *Але іменно тому, що маса тота незнає ніякої другої бесіди, бо її попросту не розуміє, ніяка друга література для неї неможлива* [2, с. 256].

4. *Буває такий противник, проти котрого остогидне чоловікові тривати в опозиції вже навіть поминувши те, що тая опозиція не приносить жодного пожитку* [2, с. 65].

5. *В списках і паперах, котрі маю під рукою, є одна картка, в тім згляді дуже цікава, де записано, кільки і яких книжок закупило товариство до своєї бібліотеки при кінці 1838 р.* [3, с. 83].

6. *Сміємо сказати, що звісна нам більша часть зібраних досі дум і пісень народних, якими д. Куліш називає всі наші пісні ми не стрічали* [2, с. 71].

7. *Нам, що зросли серед сучасних стосунків, у конституційній державі, навіть уявити собі важко той жахливий стан первісної людини, який передував історичному, відомому нам часові* [3, с. 165].

Вправа 3. Перепишіть речення з послідовною підрядністю, вказавши в дужках кількість підрядних частин. Виділіть головні члени речення. Зробіть синтаксичний аналіз одного з речень на вибір.

1. *А предсі ж очевидна річ, що слабшого вибрати, на меншості опертися не може, бо більшість могла б його в кожній хвилі звалити* [2, с. 64].

2. *Деякі дійсно фактичні помилки, неточності та однобічні поради, що їх припустився автор статті, яку сприйняли, як якусь програмну заяву певної групи, до якої зарахували різних людей, що не мають нічого спільного з цією статтею* [2, с. 183].

3. *Пани не хотіли до своїх сіл попів розумних, бо це новатори, гарячі голови, котрі ні з сього ні з того могли б починати бесіду про якісь там «людські права», «чоловічу гідність» або другі подібні революційні штуки* [3, с. 43].

4. *Адже ж нам здається, що чоловічність знемагає не до того, щоб вбезпечити «щастя панське»* [2, с. 94].

5. Назвати багатим властителя одного хутірця, який раз у раз жалується, що його задля його бідності розлучили з милою, яка задля «худоби» зводить у фантазії навіть завзяту боротьбу з чортом, се в усякім разі гіпербола [3, с. 118].

6. Загальнорозширена думка, що Франція – край демократичних порядків, котрі особливо ясно визначаються в тім, що земля там поділена на дрібні частки, знаходиться переважно в руках рільників-хліборобів, що обробляють її при помочі найманих робітників [3, с. 158].

Вправа 4. Перепишіть речення з послідовною підрядністю, підкресліть головні члени та визначте функціональний різновид підрядної частини.

1. Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства [3, с. 284].

2. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича справжнього паспорта від політичної установи [3, с. 275].

3. З фольклорного боку цікаве оповідання про монаха в пеклі, в якому один аскет уминає свого ученика, щоб не віддавався зопсуттю, бо інакше по смерті буде горіти в пеклі [4, с. 70].

4. Шевченків товариш по праці й недолі був тим, хто довгі літа після Шевченкової смерті постановив дати українському народові повний переклад творів Шекспіра [3, с. 345].

5. Остатні рядки цього поетичного оповідання вказують на те, що воно зложене було в Тмутаракані невдовзі по пануванні Мстислава в тім князівстві, в якому автор мав можливість бачити збудовану ним церкву Богородиці [4, с. 60].

6. Однак добродій, що пожертвував гроші на це видання, пішов ще один крок далі і призначив цей капітал разом із чистим доходом, що передбачувався із цього видання [2, с. 234].

7. Я відповів, що обговорив тільки наукову діяльність того чоловіка, якому я багато в дечому зобов'язаний до вдячності [4, с. 47].

Вправа 5. Вкажіть вид обставинних речень у складі конструкцій з послідовною підрядністю та підкресліть слово, від якого ставиться питання.

1. Тепер я знав досить напевно, що моя справа програна, бо перед тим з різних сторін мені давали зрозуміти, щоб я не робив собі даремної надії [4, с. 47].

2. Для пояснення цього досить дивного питання треба тут сказати, що я тоді від року 1887 був співробітником демократичної польської газети «Kurjer Lwowski», яка не раз гостро виступала проти корупційної та деградаційної системи, яку пропагував граф Бадані, який особисто не підтримував її [4, с. 46].

3. І знов мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, бо поперед усього віднаходження поезії

та краси в тім нормальнім житті, яке складається у людей різних верств [4, с. 44].

4. Д. Абрамович припускає, що була первісно якась грамота, що надавала Печерському монастиреві широку автономію [3, с. 179].

5. Я з'явив свого вітця дуже мало, бо він умер, коли я мав ледве 7 літ [4, с. 37].

6. Не входячи в оцінку сих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою сеї книжечки, за яку взагалі вдячний шановному її авторові, бо він допустив немало такого, що мені видається потрібним спростувати або доповнити [4, с. 36].

7. Бо мені здається, що прочитавши її, кождий відчує й зрозуміє, що така молитва могла виплисти тільки з-під пера такого геніального чоловіка, яким був, без сумніву, Константин Солунський [4, с. 35].

Вправа 6. Прочитайте речення з послідовною підрядністю. Вкажіть, сполучники чи сполучні слова є засобом зв'язку між частинами речення.

1. Не зовсім оправданим можна назвати також осуд Огоновського, який признає загально, що «стихотвори Чужбинського з'являють тон елегійний» [4, с. 26].

2. Сей осуд не багато що варт, бо ж кожда лірична поезія являється відгуком індивідуальності поета, хоча українські поезії Афанасьєва зайняли і хронологічно і речево так мало місця в житті автора, що про відбиття в них історії його внутрішнього життя нема що й говорити [4, с. 26].

3. Із пізніших критиків та істориків української літератури варто зазначити думку О. Кониського, який писав, що «його вірші прегарні» [4, с. 26].

4. Ще ж те і вкажемо, що в кождого поета є кохані слова, котрі він залюбки вимовляє [4, с. 25].

5. Засуджений у процесі 1877-8 р., я вийшов із тюрми з тим почуттям, що всяка урядова кар'єра, спеціально ж учительство, до якого я приготовлявся, ходячи на університет, для мене замкнена, бо я живо відчував ворожий настрій руської суспільності до тих ідей, задля яких мені довелося піти більше як дев'ятимісячне тюремне заключення, хоч я, так само як і всі інші засуджені в тім процесі, не належав до жодної протизаконної організації [4, с. 11].

6. Отим-то я бажаю на його перекладі з української мови показати ширшій громаді деякі секретні штуки перекладання, психічні явища та естетичні факти, які відчуває кождий тямучий читач, бо рідко хто усвідомлює їх собі виразно [4, с. 11].

7. В р. 1905 по газетах розійшлася вість, що бельгійський учений Ф. Кюмон у своїй подорожі по Малій Азії знайшов грецький текст притчі про гадюку в домі, яка невдовзі вкусила свого господаря, який пригрів її на своєму плечі [4, с. 114].

Вправа 7. З поданих речень випишіть тільки речення з послідовною підрядністю та накресліть схеми до них.

1. Чи чули ви, любі мої, яке подібне життя наше на цьому світі до того одного чоловіка, що оселився в домі зі своєю жінкою і сином-одинаком, коли прийняв іще одного слугу [4, с. 116].

2. Дивно, що автор не звернув уваги на найстарший українсько-руський співаник, захований у Познані, де міститься переклад 50 лютеранських пісень [3, с. 57].

3. Тим часом, коли в церкві латинській гімнологія сталася одною з головних частей богослужіння маси народної, котра не могла брати ніякого уділу в тім, що діялося і співалося около вітваря [4, с. 132].

4. Будова кондака, звичайно, дуже проста, бо складається він тільки з одного речення, в котрім немовби мотивується кінцевий оклик на славу бога [4, с. 134].

5. Не менше від акафістів популярними були і не менше впливу на всю нашу літературу письменну й усну проявили також збірники житій святих, котрі, мабуть, дуже вчасно почато на Русі переписувати, коли до наших часів доховалися деякі ще з XII віку [4, с. 138].

6. Побачивши причину в темноті, занедбанні та пониженні православного духовенства й обряду, ті люди почали старатися зарадити злomu, кинулися організувати православний люд у братства, заводити школи, писати книжки [4, с. 142].

7. Не цураючись традицій греко-руських, унія відчиняла нарозтіж двері для впливів західних на нашу суспільність, впливів безпосередніх і багатших, ніж се досі було можливе [4, с. 143].

Вправа 8. З наведених речень випишіть тільки складнопідрядні з послідовною підрядністю. Визначте засоби зв'язку та функціональний різновид. Складіть схему речення. Одне речення на вибір проаналізуйте за відповідним алгоритмом.

1. Схарактеризуємо найліпше становище «Богогласника» і поміщених у нім або належних до його круга пісень церковно-релігійних, коли скажемо, що се в головній мірі твір уніатський [4, с. 145].

2. Не менше важне й те, що в тих документах часто оповідаються події з буденного, родинного та громадського життя, які уходять уваги істориків, що звертають бачність на цілість історії, так як уйшла ваги проф. М. Грушевського ціла глибока трагічна історія Гальшки Острозької, про яку він ледве кількома словами згадав у нотці про князів Острозьких у своїй «Історії України-Русі» [4, с. 144].

3. Записи князя Іллі Костянтиновича Острозького не визначаються ніякою особливою літературною ані історичною вартістю, та все-таки, як пам'ятки руського слова з часів, із яких таких пам'яток дійшло до нас не дуже багато, вони заслуговують на увагу навіть історика південноруського письменства [64, с. 146].

4. Нам, що зросли серед сучасних стосунків, у конституційній державі, навіть уявити собі важко той жахливий стан первісної людини, який передував історичному, відомому нам часові [3, с. 165].

5. Перший епізод тої міжусобної війни тягнувся 7 місяців, від початку серпня 1146 до кінця лютого 1147 [4, с. 395].

6. Та київські князі ніяк не могли позбутися Юрія, що сидів у Городку, й мусили йти на нього походом [4, с. 406].

7. Тепер я знав досить напевно, що моя справа програна, бо перед тим з різних сторін мені давали зрозуміти, щоб я не робив собі даремної надії [4, с. 47].

3.3. План-конспект уроку для 9 класу на тему «Вставлені слова, словосполучення й речення» (на матеріалі художніх і публіцистичних творів І. Франка)

Мета: дати уявлення учням про вставлені слова та речення, показати різницю між вставними і вставленими конструкціями; удосконалювати вміння знаходити вставні та вставлені конструкції в мовленні; правильно інтонувати їх; учити правильно ставити розділові знаки при вставлених словах та реченнях; розвивати вміння аналізувати, відбирати головне, робити висновки й узагальнення.

Очікувані результати: учні знаходять вставні слова та речення; уміють розрізняти вставні та вставлені конструкції; правильно розставляють розділові знаки при вставлених словах та реченнях; доречно інтонують речення зі вставленими конструкціями; уміють аналізувати, відбирають головне, роблять висновки.

Обладнання: підручник, дидактичний матеріал.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів.

1. Бесіда.

- Яку стилістичну функцію виконують вставні слова?
- На які групи за значенням поділяються вставні слова?

2. Перевірка домашнього завдання.

II. Мотивація навчальної діяльності школярів. Повідомлення теми й мети уроку.

Практична робота.

Вправа 1. Порівняйте подані пари речень. Скажіть, чим вони подібні та чим різняться.

1. *«Біля столу стояло друге крісло з поручням. / Біля столу стояло друге крісло з поручням – його крісло».*

2. *«Затремтів старий, поблід ще більше, як звично і, попроцавшись, пішов, підтримуваний черговим конвоїром. / Затремтів старий, поблід ще більше, як звично (майже рік уже не викликали його до судді!) і, попроцавшись, пішов, підтримуваний черговим конвоїром».*

3. *«Юрба розбилася на групки, і всі вони йшли собі вільно, не слухаючи, не слухаючи жодної команди, тим більше, що Стефко, навантажений значним залишком картоплі, ішов аж позаду. / Юрба розбилася на групки, і всі вони йшли собі вільно, не слухаючи, не слухаючи жодної команди, тим більше, що Стефко, навантажений значним залишком картоплі (знадобиться на завтрашній голодний день), ішов аж позаду».*

4. *«Ми, шляхта, піднесли тебе вгору, на нас ти заробив своє багатство, а тепер кого ви беретеся захищати! / Ми, шляхта, піднесли тебе вгору, на нас ти заробив своє багатство (бо ти ж таки заробив його, цього не можна заперечити), а тепер кого ви беретеся захищати!».*

III. Сприйняття й засвоєння навчального матеріалу.

1. Слово вчителя.

Дуже подібними до вставних є вставлені конструкції. Але вставлені слова, словосполучення й речення, на відміну від вставних, не виражають ставлення мовця до висловленої думки, не містять оцінки повідомлення, вказівки на його джерело, тому не можуть бути на початку речення. Вони вносять в основне речення додаткові відомості з уточненням, поясненням, приєднуються до основного речення без сполучників або за допомогою сполучників і сполучних слів. Вставлені конструкції можуть виділятися комами, тире або дужками.

Вправа 2. Спишіть речення І. Франка. Поясніть, яку роль виконують вставлені конструкції.

1. *«Ось тут перед нами (він показав на підсудних), ви бачите перші брили викинуті тим вулканом».* 2. *«Пані Деліхова й на цей раз простягла руку допомоги й забрала Регіну до себе через півроку після смерті матері (тітці, звичайно, не було смішно)».* 3. *«Зрештою, пан радник був відомим своєю слабкістю виголошувати тости і ще більшою слабкістю стилізування тих тостів, але сьогодні (таким був загальний голос громадської думки) він сам себе перевершив».* 4. *«Вони ввійшли довгою низкою, в довгих полотняних убраннях, вихудлі, зжовклі, змучені довгим, майже дев'ятимісячним попереднім тюремним слідством, і сіли на лавах – двадцять чоловіків та три жінки».* 5. *«Але йому не так йдеться про те, аби мене повісили – він добра людина! – скільки про те, аби знайти ті гроші, які забрано».* 6. *«Не скажу тобі, що ця шляхетність зворушила мене до сліз (плакати я не вмію), але посміявсь я над нею від щирого серця».*

Робота з підручником.

- 1) Опрацювання теоретичного матеріалу.
- 2) Виконання вправ і завдань.

Вправа 3. Спишіть речення І. Франка. Поясніть, чим виділяються вставні конструкції й у якій позиції вони знаходяться.

1. *«Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так вони називали свою матір)».* 2. *«В твоїх очах – зорі моєї долі, а ті зорі (і в цьому я не сумніваюся) завжди світитимуть мені так ясно, так чудово, як тепер».* 3. *«Його славний рід на ним кінчився, його будуча задача – боронити Підгір'я від наїзників – щезла так, як те полум'я в глибині темного небозводу».* 4. *«Прошу кожного з вас написати собі рахунок аж до кінця місяця – пан адміністратор виплатить».* 5. *«Нараз у те непорушне колесо всунувся – ніхто не бачив відки – високий, сивий, як голуб, старець».* 6. *«Йому здавалося, що постанова – помститися завтра на змовлених на його згубу офіцерах – додала йому сили і певності».* 7. *«Та, незважаючи на позірну добродушність, це була людина дуже сувора до будь-яких провин своїх підлеглих – в'язнів чи стражників – і незвично пунктуальна й сумна у виконанні обов'язків своєї важкої служби».* 8. *«Сказавши це, ключник вийшов і замкнув двері – спочатку на засув, а потім ще й на замок, що висів на масивній клямці».* 9. *«Начко добре відчував і не міг сам перед собою заперечити (хоча жоден з них на розтаванні й слівцем про це не згадав), що цією причиною були ті нещирі й холодні стосунки, котрі запанували між ними після*

балу». 10. «*Бо я, панове, не промовець, але так мені здається... (Ледве стриманий сміх серед товариства)*».

Вправа 4. Запишіть речення І. Франка. Визначте та підкресліть у них вставлені конструкції.

1. «*Гріх, як відомо, се слабкість моральна, а до пізнання правди потрібно, щоби розумові (інтелекту) сили були здорові і досить розвинені, – значить, слабкість моральна тут зовсім ні при чім*». 2. «*Не тільки віра поганська (а властиво тисячні віри поганські) були поставлені людьми, але так і всякі другі віри, а між ними християнська*». 3. «*До віри в одного бога (монотеїзму) доходили многі поганці (Сократ, Платон, Цицерон); вона, як показують новіші досліді, була предметом таємних наук релігійних (містерій) а Єгипті й Греції*»». 4. «*Автор статті (так, як і ми колись у своїх бесідах) ставить на вступі перше незмінне і вічне правило, – чи ні, догму, а іменно, що Україна і Московщина не можуть мати спільної літератури*». 5. «*Розуміється, се послідне вона може робити різними способами: то вліяючи на розум і переконання (реалісти французькі), то на чуття (Діккенс, Дженкінс і більша часть реалістів російських, так само із наших Марко Вовчок і Федькович)*». 6. «*Жадаєте від мене, дорогі браття, аналіз галицької інтелігенції на підставі тих фактів і тих документів публічних (видань, газет), котрі всім звісні і кожному доступні*». 7. «*Наша інтелігенція, на своє нещастя, вчепилася іменно за те друге питання, а питання економічні, викликані 1848 роком, лишила зовсім на боці, або старалася повертати їх на користь собі, а на не користь народу (нагадую справи сервітутові, про котрі впрочім ділі побесідую обширніше)*».

IV. Закріплення знань, умінь і навичок.

Вправа 5. Учитель диктує речення І. Франка, в яких учням необхідно вставити пропущені розділові знаки (робота біля дошки).

1. «*Той самий мотив, хоч більше гумористично оброблений очевидно з становища мужчини, а не жєнщини, стрічаємо слідкуючій польськїй пісні, котра співається декуди й нашим народом*». 2. «*Запримічу ще, що зведені тут пісні жіночі безперечно найкращі і щодо змісту і щодо форми з усього крім хіба деяких думі сторичних*». 3. «*Свобідна воля жєнщини находить тут далеко більше пошанування, ніж, наприклад, у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, ба навіть веде своє окреме жіноче, домашнє хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається*».

Вправа 6. Зробіть повний синтаксичний аналіз простого речення, ускладненого вставленою конструкцією.

«Окремою книжкою з'явився невеличкий посмертний твір Спиридона Осташевського «Сто байок» (латинським шрифтом)».

V. Підсумки уроку.

Робота в парах.

Проведіть взаємоконтроль. Працюючи в парах, перевірте, як ви засвоїли тему.

VI. Домашнє завдання, інструктаж щодо його виконання.

1. Завдання для всього класу.

1) Опрацювати теоретичний матеріал.

2) Виконати вправи.

2. Індивідуальне завдання.

Написати твір-мініатюру про своє місто (село), використовуючи вставні та вставлені конструкції.

3.4. План-конспект уроку для 9 класу на тему «Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю» (на матеріалі творчості І. Франка)

Мета: поглибити знання учнів про особливості будови складного речення; ознайомити дев'ятикласників з поняттям про складнопідрядне речення з послідовною підрядністю; формувати вміння відрізняти складнопідрядні речення від складносурядних і безсполучникових; розвивати творчі вміння моделювати складнопідрядні речення відповідно до мети й обставин; виховувати високо комунікативної компетентності.

Обладнання: підручник, дидактичний матеріал, навчальні картки

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1. Бесіда за питаннями.

1. Яка різниця між простим і складним реченням?
2. Назвіть види складних речень за способом зв'язку в них?
3. Які особливості складнопідрядних речень?
4. Назвіть групи підрядних сполучників?
5. Назвіть основні різновиди складнопідрядних речень?

II. Мотивація навчальної діяльності. Оголошення теми та мети уроку.

1. Слово вчителя

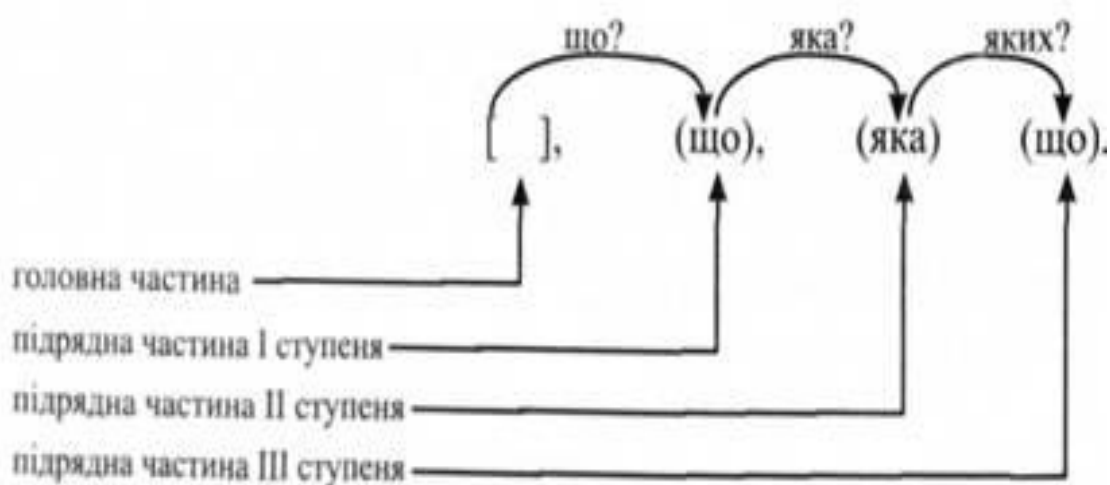
На минулих уроках ми почали вивчати складнопідрядні речення, їх різновиди. Сьогодні детально ознайомимось із таким поняттям, як

складнопідрядні конструкції з послідовною підрядністю. Вони є найпоширенішими серед складнопідрядних багатокомпонентних речень.

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю – такі конструкції, у яких лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне підрядне синтаксично залежить від попереднього.

Умовно, існує головна частина, а далі йдуть підрядні різних ступенів (першого, другого тощо). Для кожного наступного підрядного попередня залежна частина буде головною.

Табл.

Отже, за послідовного підпорядкування існує ланцюгова залежність підрядних частин.

За характером зв'язку між компонентами виділяють сполучникові, сполучнослівні та сполучниково-сполучнослівні конструкції. У сполучникових конструкціях основним засобом зв'язку виступають сполучники; у сполучнослівних – сполучні слова; сполучниково-сполучнослівних – поєднуються одночасно і сполучники, і сполучні слова.

Детально розглянемо всі ці різновиди, виконуючи вправи.

2. Робота з підручником. Опрацювання теоретичного матеріалу на стор. 96-102.

3. Виконання вправи на засвоєння матеріалу.

Прочитайте речення. Перепишіть складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.

1. *Народний елемент поглядовий та побутовий тут мінімальний; вплив тих творів на формування поглядів народу натурально був далеко більший, ніж міг бути вплив народного життя на формування тих творів [2, с. 16].*

2. Видано каталог старанно, та не без помилок, котрі в головній мірі треба приписати о. Саві Хіландарцеві, що переписував руські титули та записки [2, с. 20].

3. Проти авторства Шевченкового промовляють також деякі незручності та особливості в мові та віршуванні, яких не бачимо в інших Шевченкових творах [2, с. 26].

4. З одеського видання віршів Галки ми не бачимо, коли була написана вірша «Надобраніч» [2, с. 27].

5. Нема що мовити що й королева була предметом ненависті польської шляхти за її «французьке серце» і інтриги, в котрих добачили джерело клопотів, які мала Польща через справу Радзійовського та Любомирського [2, с. 231].

6. Певна річ, що сама життєва практика здержує від таких спеціальних творів нефахових перекладачів, хоч, на жаль, треба сказати, у нас над перекладами шкільних учебників працювало немало дилетантів з дуже слабим підготуванням» [4, с. 9]

7. З сього можна здогадуватися, що він в часі козацької облоги не був у Львові і фактів, про які пізніше скомпонував свій вірш, не бачив на власні очі та й не чув про них нічого автентичного, що вважав би можливим занести в свій літопис [2, с. 241].

4. Творча лабораторія.

Перепишіть речення. Визначте речення з послідовною підрядністю та підкресліть слово, від якого ставиться питання.

1. По коротенькім вступі, де згадано про важність і багатство українсько-руського віршарства, автор згадує про найдавнішу його пам'ятку – віршу-пісню про воєводу Штефана [3, с. 27].

2. Дивно, що автор не звернув уваги на найстарший українсько-руський співаник, захований у Познані, де міститься переклад 50 лютеранських пісень [3, с. 57].

3. Другий рукопис, який ми кладемо в основу сього видання, се копія останньої редакції поеми, яка лишилася по Кулішевії смерті [3, с. 93].

4. А ще незвичайнішої ласки божої треба, щоб навіть такому втиснути перо до руки і присилувати його передумати те, що він бачив [3, с. 63].

5. Думки, про які перечаться вчені, він висловлює собі бігцем, мов невинна дитина [3, с. 35].

6. Для нас важно те, що у автора записок є очі, є мозок, не затуманений шаблоном, та є щире почуття, що не втратило єднання з рідним народом [2, с. 139].

7. *Хто начитався російських поетів, той відразу зауважить у Вергунових віршах брак власного тону, власної індивідуальності* [2, с. 321].

III. Закріплення знань, умінь і навичок.

Перепишіть речення з послідовною підрядністю, підкресліть головні члени та визначте функціональний різновид підрядної частини.

1. *Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства* [3, с. 284].

2. *Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича справжнього паспорта від політичної установи* [3, с. 275].

3. *З фольклорного боку цікаве оповідання про монаха в пеклі, в якому один аскет упоминає свого ученика, щоб не віддавався зопсуттю, бо інакше по смерті буде горіти в пеклі* [4, с. 70].

4. *Шевченків товариш по праці й недолі був тим, хто довгі літа після Шевченкової смерті постановив дати українському народові повний переклад творів Шекспіра* [3, с. 345].

5. *Остатні рядки цього поетичного оповідання вказують на те, що воно зложене було в Тмутаракані невдовзі по пануванні Мстислава в тім князівстві, в якому автор мав можливість бачити збудовану ним церкву Богородиці* [4, с. 60].

6. *Однак добродій, що пожертвував гроші на це видання, пішов ще один крок далі і призначив цей капітал разом із чистим доходом, що передбачувався із цього видання* [2, с. 234].

7. *Я відповів, що обговорив тільки наукову діяльність того чоловіка, якому я багато в дечому зобов'язаний до вдячності* [4, с. 47].

Синтаксичний тренінг.

Перепишіть речення. Визначте граматичні основи, засоби зв'язку та поставте розділові знаки.

1. *Коли упали всі зусилля хрестоносців Європа побачила себе знов zagrożеною зростом турецької сили* [2, с. 144].

2. *Все сказане досі набере відповідного значення коли пригадаємо що легенда про попа Івана і про чудеса індійського царства відіграла деяку роль в історії нашого духовного розвитку і нашого письменства* [2, с. 88].

3. *Рукопис що містив «Слово о полку Ігоревім» походив із 15 в. російський історик Карамзін що мав у руках той літопис подав деякі виривки із нього* [2, с. 227].

4. *З тої форми листа яка дійшла до нас найстаріших латинських копіях в билині репродуковано тільки деякі епізоди* [2, с. 65].

IV. Рефлексія.

Завершити наш урок хотілося б уявною грою «Мікрофон». По черзі кожен скаже декілька речень про сьогоднішній урок. Починати необхідно зі слів:

Я дізнався...

Я навчився...

Викликало труднощі...

V. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання. Виставлення оцінок.

Домашнім завданням для вас буде робота на картах. Кожен отримає картку з завданням. Виконувати необхідно у зошиті.

Література

1. Львов М. Ф. Словник-довідник з методики навчання української мови. Київ: Просвіта, 1988. 240 с.
2. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 26. 456 с.
3. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 37. 685 с.
4. Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 39. 709 с.

3.5. План-конспект уроку для 9 класу «Складнопідрядне допустове речення» (на матеріалі творчості І. Франка)

Мета: *освітня:* поглибити знання учнів про складнопідрядне допустове речення, навчити визначати його різновиди; формувати навички аналізу складнопідрядного допустового речення; *розвивальна:* розвивати творчі вміння конструювати складнопідрядні допустові речення; *виховна:* виховувати у повазі до рідної мови, творчості І. Франка.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: картки, схема розбору складнопідрядного речення.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

«Мозковий штурм»

- Дайте визначення складнопідрядного речення.
- Які ознаки є спільними для всіх видів складнопідрядних речень?
- На які види вони поділяються?
- За якими ознаками можна визначити вид підрядного речення?

- Чим відрізняється головна частина від підрядної?
- Чим відрізняються сполучні слова від сполучників?
- Яка роль вказівних слів?

II. Перевірка домашнього завдання

III. Мотивація навчання

Перед вами вислів про мову: *«Мова росте елементарно, разом з душею народу» (І. Франко)*

- Як ви розумієте ці слова?
- Чи помітили ви, хто автор цих рядків?
- І це не даремно, оскільки сьогодні ми будемо вивчати особливості складнопідрядних допустових речень на матеріалі наукових статей І. Франка.

IV. Оголошення теми й мети уроку

– Сьогодні на уроці продовжимо знайомитися з різновидами складнопідрядних речень, а саме допустовим. Метою уроку є поглибити знання про складнопідрядне допустове речення, навчитися визначати його різновиди, сформувати навички аналізу складнопідрядного допустового речення.

V. Сприйняття й засвоєння учнями навчального матеріалу

Слово вчителя. Складнопідрядними реченнями з підрядними допустовими називаються такі речення, в яких підрядна частина вказує на дію, що відбувається всупереч змісту головної, й відповідає на питання *незважаючи на що?* Наприклад: *Хоч і як неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцільність (І. Франко).*

З головною частиною підрядна допустова з'єднується сполучниками *хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що: Нехай дещо з нього й проходило до народу, та те обцеслов'янське письменство не було вповні народним (І. Франко)* або поєднанням сполучних слів (іменників і прислівників) з частками *не, хоч: хто не, що не, куди не, хоч хто, хоч який, хоч як, хоч скільки* тощо: *Хоч і як мало міг вдоволювати станіславських русинів зміст тих штук, то все ж таки руська пісня, руські танці, руські костюми – все те тягло людей, приймалось з оплесками (І. Франко).*

Підрядна частина може стояти перед, після й у середині головної. Якщо підрядна частина стоїть перед головною, то між ними можуть стояти сполучники *а, але, зате, проте, однак: Хоч я не критик з професії, але був би дуже радий, щоб на мене впав оцей гіркий закид (І. Франко).*

Складнопідрядні речення допустового різновиду розподіляємо на дві групи:

1) власне-допустові (виражають речення, в головній частині яких ідеться про здійснене явище всупереч повідомлюваному в підрядній частині, тобто всупереч потенційній причині. При цьому яскраво виявляється суперечливий характер складових частин): *Гра артистів не була блискучою, хоча й сама п'єса не давала можливості нікому з них відзначитися (І. Франко);*

2) невласне-допустові (відрізняються від речень власне-допустових додатковим семантичним навантаженням (розділовим, умовним, протиставним й ін.), і особливою функцією сполучних засобів): *...і хоч були небагатими, та все ж неопозбавленими життєвих засобів... (І. Франко).*

У свою чергу складнопідрядні допустові речення невласне-допустового різновиду поділяються на такі семантичні класи: 1) допустово-розділові; 2) узагальнено-допустові; 3) допустово-умовні; 4) допустово-протиставні.

VI. Виконання тренувальних вправ

1. На дошці написана схема розбору складнопідрядного речення.

2. Прослухайте й проведіть спостереження-аналіз речень: визначте головну і підрядну частини, поставте питання до підрядної, з'ясуйте смислові відношення між частинами і засоби зв'язку. З якими обставинами співвідносяться підрядні частини?

1. Хоч рух сей досі був дуже малий і страшно вбогий думками, то все-таки ближче його переглянення може стати корисне (І. Франко). 2. Перед 1848 р. його в нас не могло бути, хоч поволі ґрунт підготовлявся для нього (І. Франко). 3. Гнила «суспільність» не видасть собі здорових та смілих заступників, писателів, поетів, а хоч би такі чудом божим явилися... (І. Франко) . 4. Хоч і як мало міг вдоволити станіславських русинів зміст тих штук, то все ж таки руська пісня, руські танці, руські костюми – все те тягло людей, приймалось з оплесками (І. Франко). 5. Ця перша, хоч і невдала спроба організації української інтелігенції для праці над освітою простого народу, заслуговує на всіляку увагу (І. Франко).

3. Робота з картками.

Прочитайте речення, правильно інтонуючи, визначте будову складних речень і сполучні засоби. Які відтінки значення мають підрядні допустові частини? Чи можна сполучник замінити на інший? Чому?

1. Долітали до нас – незважаючи на китайський мур австрійської цензури і Священного союзу – думки й основні лозунги великої французької революції (І. Франко). 2. Очевидно, ні одна, ні друга дорога не була ідентична з програмою Шевченка, хоч обидві прикривали свою наготу обривками з його поетичних творів (І. Франко). 3. Оці думки, хоч кинені тільки в грубих нарисах (надіюсь, що,

проте, кожний зрозуміє, про що мені ходить), я вважаю потрібним подати під розвагу всіх любителів рідного слова й рідної штуки (І. Франко). 4. Хай собі німці будуть розумніші, а єврей спритніший, не перебірливий у методах, – «але упертістю вони селянина не подолають» (І. Франко). 5. Се вияснює нам ту загадку, для чого ті твори, хоч оповідають про факти далекі та виїмкові, хоч малюють людей видуманих і незвичайних (І. Франко).

4. Творче завдання. Допишіть відсутню частину, утворивши складнопідрядні допустові речення.

1. *Але наш вік – час переходовий: хоча...*

2. *... то все-таки поет дуже те не любить.*

3. *На їхню думку, мова, хоч і ..., не є все-таки найвищим скарбом.*

5. Самостійна робота. Утворіть складнопідрядні допустові речення за схемами.

1. *(Хоч), [].*

2. *[], (дарма що).*

3. *(Незважаючи на те...), [].*

6. Виконайте повний синтаксичний розбір складнопідрядних допустових речень.

1. *Де не стрічаємо ось такі порівняння, все рівно дуже інтересною являється з того погляду старогрецька «Пісня пісень» (І. Франко).*

2. *... хоч скільки поет не силкується тут komponувати незвичайні поетичні образи, а тільки оповідає, бачиться, зовсім сухо, попросту (І. Франко).*

VII. Підсумок уроку

Фронтальне опитування

- На що вказують підрядні допустові частини?
- До окремого слова чи всієї головної частини вони відносяться?
- На яке питання відповідає підрядна допустова частина?
- Назвіть граматичні засоби зв'язку складнопідрядного допустового речення.

VIII. Домашнє завдання

- Виписати з наукових статей І. Франка 8-10 складнопідрядних допустових речень і накреслити їх схеми.

Навчальне видання

**СИНТАКСИС
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:**

типологія, семантика, модальність, методологія

Упорядник: **В. Герман**

Відповідальна за випуск: В. Герман
Редагування: В. Герман, М. Прокопенко
Комп'ютерна верстка: М. Прокопенко
Суми, вул. Роменська, 87